The Department of Public Instruction, Bombay.

(NYÂYAKOS'A)

OR

DICTIONARY OF THE TECHNICAL TERMS

OF THE

NYÂYA PHILOSOPHY &c.,

BY

MAHÂMAHOPÂDHYÂYA

BHÎMÂCHÂRYA JHALAKÎKAR,

SENIOR SHASTREE, ELPHINSTONE COLLEGE.

Second Edition.—500 Copies.

Bombay:

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1893.

Price 12 *Rupees.*

Bombay Sanskrit Series No. XLIX.

Bombay:

PRINTED AT JAVAJI DADAJI'S "NIRNAYA-SAGAR" PRESS.

न्यायकोशः

(सकलशास्त्रोपकारकन्यायादिशास्त्रीयपदार्थप्रकाशकः)

एल्फिन्स्टनमहापाठशालायां न्यायदर्शनाद्यनेकदर्शनाध्यापकेन

[illegible]टदेशीयझळकीग्रामनिवासिश्रीमद्रामभट्टात्मजेन

महामहोपाध्याय-भीमाचार्येण

विरचितः

स च

राजानुशासनेन

मुम्बईनगर्यां जावजी दादाजी इत्येतेषां निर्णयसागरयन्त्रालये

मुद्रितः ।

आवृत्तिर्द्वितीया ।

शकाब्दाः (१८१५) पञ्चदशाधिकान्यष्टादश शतानि ।

अपि च

खिस्ताब्दाः (१८९३) त्रिनवत्यधिकान्यष्टादश शतानि ।

मौल्यं द्वादशरूपकाणि ।

PREFACE TO THE SECOND EDITION.

The present edition of my Nyâyakosha may almost be described as an entirely new work. The first edition, which was published in 1874, consisted of 267 pages only. The present work, although its contents have been put in as economical and abridged a form as possible, extends to over 1000 pages.

The work of preparing this edition has occupied me incessantly for the last eight years. The time may seem to some critics long. But I have during that long period given, on an average, nine hours daily to the task of improving my Nyáyakosha; and I will ask friendly critics to consider how responsible a task it is to prepare a work like the present, and to remember how destructive old age is to continuous labour.

My book, as it is now presented to scholars, contains about four times as many technical words as were explained in the first edition. I have inserted all the peculiar words I have met with in the course of my reading since 1874, which I carefully noted down in accordance with the proverb संग्रहः खलु कर्तव्यः कदाचित्फलकारकः. My earnest hope is that the notes and explanations I have given here of words not explained in the ordinary koshas will bear witness that my toil has been both great and fruitful; and that my book will be of service to those who wish to make a real study of the six systems of the philosophy of my country.

I have made a careful and life-long study of all books on Nyáya and Vais'eshika to which I have had access. I regret that I have not been fortunate enough to obtain access to all the books on those two systems that are known to exist. But, as it is, I hope my book will show that it is based on careful study of the works of the masters of old days, and that it was worth doing if the knowledge of the systems of these masters is not to perish out of the land. It is not so complete as it might have been, if I had not been left so much to the collection a poor man like myself

was able to make: but my labours will bear fruit if readers of my work are encouraged to make additions from their own reading to it.

The knowledge of Sanskrit is, comparatively speaking, dying out in India before the advance of English. A work written, as this is, wholly in Sanskrit is not so much respected and cared for as if the explanations had been put in English. Even our own countrymen do not appreciate works written in Sanskrit until praise of them comes out of the West. I hope my book will seem praiseworthy to foreign scholars like Professors Bühler, Max Müller, Weber and Kielhorn, *but still more do I hope that my labours will prove of service to those, if they be only a few, whether Hindu or European, who are fellow-students with me of these old philosophies. This I shall look on as the fruit of my labours.

Those who find this book useful in their study of the old philosophies of India should know that they are under deep obligation to K. M. Chatfield, Esq., Director of Public Instruction, who has shown his appreciation of the Nyáyakosha by conferring on it this re-birth. I am greatly indebted to him for the opportunity he has given me of taking such place among the teachers of Nyáya as the learned world, after perusal of this book, may think fit to accord to me. My thanks are due also to my friend Dr. Peterson, who was good enough to recommend to Mr. Chatfield the publication of this second edition.

Bombay, Elphinstone College, July 1893.

Mahámahopádhyáya,
BHÍMÁCHÁRYA JHALAKÍKAR.

* I take this opportunity of thanking Professor Weber warmly for his review of my first Edition in the Literarisches Centralblatt wherein he says —

"We have in this book a concise explanation, based on the chief work of the Nyáya and Vais'eshika systems, and justified in every case by full quotations and references, of all the technical terms of these two systems in alphabetical order... It is a work of the greatest merit and industry, demanding, as it must have done, the complete mastery of a literature of more than ordinary extent and difficulty, which is moreover, in many cases, only accessible as yet in manuscripts, and the greatest judgment in selecting and arranging the material. We gladly tender our thanks to the author for the pains he has spent upon it."

PREFACE TO THE FIRST EDITION.

CONSIDERABLE attention has of late been directed to the Literature and Philosophy of the Ancient Hindus, and many efforts have been made to promote and facilitate their study. A number of Sanskrit poems, and works on grammar and on some of the other branches of ancient Hindu Science and Philosophy, have been published by learned scholars, but little or no help seems to have been afforded to the student of the Nyâyas'âstra or Hindu Logic. The study of that S'âstra, besides its own intrinsic uses both from a scientific and practical point of view, has the further merit of sharpening the mind of the student, and of accustoming it to close and accurate thinking; and the author is of opinion that, in this respect at any rate, the study of the Nyâyas'âstra deserves encouragement and assistance. To afford the latter, so far as was in his power, the author has composed this Nyâya Lexicon, under instructions from Dr. G. Bühler, formerly Professor of Oriental Languages in the Elphinstone College and at present Educational Inspector, Northern Division, and from Dr. F. Kielhorn, Superintendent of Sanskrit Studies in the Deccan College.

This Lexicon, it is believed, contains all the technical terms of Hindu Logic (Nyaya) occurring in the Aphorisms of Gautama, the Gadâdhari, and other logical works enumerated in the annexed list. All these terms have been arranged in alphabetical order, and their meanings have been explained in a style as simple as the nature of the subject permitted, and also, it is hoped, with conciseness and perspicuity. In some cases illustrations have been added, mostly from the works above alluded to, but when those works did not furnish any, new ones have been framed.

It is scarcely necessary to say, that the technical terms of the Nyâya Philosophy are employed throughout our whole philosophical literature. Those who have any knowledge of the great works of our ancestors on the philosophy of grammar or even of the treatises on the Vedânta and other systems, need not be told to what extent this is the case. And therefore it is necessary even for those who may devote their attention to any other of our philosophical systems than the Nyâya fully to grasp the meaning of

the Naiyâyika phraseology. The author's aim, therefore, in the preparation of this Lexicon has been to assist the student not only of the Nyâya Philosophy but of all our ancient philosophical systems.

The preparation of the Lexicon has been a work of great labour. The annexed list of the treatises consulted shows the extent of ground which it has been necessary to go over. And the further labour of selecting and digesting the material has not been very light. The author, therefore, can hardly hope that his work is free from imperfections and errors. For these he craves the indulgence of the reader. But he ventures to hope that the Lexicon will nevertheless be of some use to those for whose assistance it has been prepared, and if he should succeed, in any degree, in helping on the study of our ancient Philosophy, he will deem his labours amply rewarded.

BHÎMÂCHÂRYA JHALAKÎKAṚ,

Sanskṛit Teacher, Elphinstone College.

Bombay, December 1874.

द्वितीयावृत्तीची प्रस्तावना.

१ ही जी न्यायकोशाची द्वितीयावृत्ति छापली आहे तीस द्वितीयावृत्ति न समजतां प्रथमावृत्तिच ह्मणणें विशेष शोभेल. कारण,—इसवी सन १८७४ सालीं जेव्हां पहिल्यानें न्यायकोश छापण्यांत आला तेव्हां त्याचीं पृष्ठें सारीं २६७ झालीं होतीं. ह्या द्वितीयावृत्तीच्या वेळीं होईल तितकी काटकसर करून मोठ्याच संक्षेपानें हा ग्रन्थ छापला असतांनाही ह्याचीं पृष्ठें एक हजारावर झालीं आहेत. त्यावरून आतांचें न्यायकोशाचें स्वरूप पूर्वीपेक्षां फार भिन्न आहे असें वाचकांच्या सहज लक्षांत येईल.

२ ही द्वितीयावृत्ति छापण्याचें काम,—ह्मणजे नवीन शब्दांचा समावेश करणें, नवीन मूळप्रत तयार करून देणें, लिखित प्रत शोधणें, व प्रूफशीटें तपासणें वगैरे; ह्या कामास इसवी सन १८८६–८७ सालामध्यें सुरुवात झाली. तें आज सुमारें ७।८ वर्षें एकसारखें चाललें आहे. आतां हें काम फार वर्षें चाललें आहे ह्मणून तें फार सुस्तपणानें चाललें आहे असें कोणास वाटेल. परंतु माझे इतर व्यवसाय संभाळून हा ग्रन्थ तडीस नेण्याकरितांच मी आज सात आठ वर्षें दररोज नऊ नऊ तास काम करीत आलों आहें. न्यायकोशासारखा ग्रन्थ करणें हें काम किती जोखिमाचें आहे व वार्धक्य हें अव्याहत परिश्रम करण्याला कसें प्रतिबन्धक होतें यांचा विचार केला असतां हा ग्रन्थ सात आठ वर्षांत पुरा झाला ह्मणजे लवकरच पुरा झाला असें कोणालाही वाटण्यासारखें आहे.

३ इसवी सन १८७४ सालीं न्यायकोशाची प्रथमावृत्ति निघाली तेव्हांपासून निरनिराळीं शास्त्रीय पुस्तकें वाचतांना जे जे शास्त्रीय पारिभाषिक शब्द मजला आढळले त्या त्या शब्दांचा “संग्रहः खलु कर्तव्यः कदाचित्फलदायकः” यां न्यायानें काळजीपूर्वक संग्रह करून ठेवून

ते सर्व शब्द या कोशाचे प्रस्तुत आवृत्तींत गोंविल्यामुळें पहिल्या आवृत्तींतील न्यायकोशामध्यें जितक्या पारिभाषिक शब्दांचा समावेश झाला होता त्यापेक्षां चौपट जास्त पारिभाषिक शब्दांचा ह्या आवृत्तींत समावेश झाला आहे. ह्यांतील निरनिराळ्या शब्दांवर घेतलेलीं टिप्पणीं, निर्णय, सिद्धान्त, वगैरे पाहून विद्वान् व शास्त्रमर्मज्ञ वाचकांस माझे मनोविचार व बुद्धिपरिश्रम यांची अप्रमेयता व अचंबा वाटेल इतकेंच नाहीं तर शास्त्रीय ग्रन्थ वाचणारांस व त्याचा अभ्यास करणाऱ्यांस प्रस्तुत कोश फारच उपयोगी होईल असें त्यांना वाटल्यावांचून राहणार नाहीं. संस्कृत शब्दांचे जे कोश आज काल झाले आहेत ते सर्व फक्त काव्य पढण्याच्या उपयोगी आहेत, शास्त्र पढण्याचे उपयोगी नाहींत. ह्मणून शास्त्रीय व लोकोपयुक्त असे शब्द शोधून घेऊन मीं हा जो न्यायकोश रचला आहे तो न्याय, वैशेषिक, पूर्वमीमांसा, उत्तरमीमांसा सांख्य, व पातञ्जल ह्या सहाही शास्त्रांचें अध्ययन करणाऱ्यांस फार उपयोगी होईल अशी माझी पूर्ण उमेद आहे.

४ न्याय-वैशेषिक शास्त्रांवर असंख्य ग्रंथ आहेत, ते सर्व ग्रंथ माझ्या सारख्या असहाय मनुष्याला मिळणें हें अवघड आहे. शिवाय जे ग्रंथ मिळणें शक्य होते ते ग्रंथ मुद्धां यत्न केला असतांनाही दुर्दैवानें मला मिळाले नाहींत, यामुळें व प्रस्तुत कोश रचण्याचे कामीं दुसऱ्या कोणाही विद्वानाची मजला मदत नसल्यामुळें सर्व शास्त्रीय ग्रंथ गोळा करून व त्यांतील शब्द काढून ते या न्यायकोशामध्यें घालावयास मजला सवड मिळाली नाहीं ह्याचें फार वाईट वाटतें. ह्या संबंधानें आधुनिक विद्वानाविषयीं एक विशेष खेदकारक गोष्ट मजला येथें सांगणें भाग पडतें, ती अशी कीं,—ते लोक, प्राचीन विद्वान् लोकांस धर्मभोळेपणामुळें, लोभामुळें व मनाच्या कोत्या समजुतीनें आपले जुने ग्रंथ प्रसिद्धीस आणीत नाहींत ह्मणून नांवें ठेवितात व उपहास करितात. तरी नवीन विद्वानांमध्येंही असाच उणेपणा दिसून येतो. असो. आतां हा ग्रंथ सर्वथा परिपूर्ण आहे असें माझें मुळींच ह्मणणें नाहीं. कारण,—

त्याला सर्व गोष्टींनीं परिपूर्णता असणें हें एका असहाय व्यक्तीला अशक्य आहे. व त्यांत मानसिक श्रम करण्याची कितीही उमेद असली तरी पुस्तकरूपी व इतरबाह्य मदतीशिवाय ती जितकी फलद्रूप व्हावी तितकी होणार नाहीं. तथापि ह्या ग्रंथ वाचून वाचकांना जर उत्साह वाटला व माझ्यापेक्षां जास्त मेहनत घेऊन ह्या ग्रंथांत भर घालण्याचें जर त्यांच्या अंगांत स्फुरण आलें तर माझे श्रमाचें कांहीं तरी चीज झालें असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं.

९ हल्लीं जिकडे तिकडे इंग्रेजी भाषेचा प्रसार फार झाल्यामुळें संस्कृत भाषाही ह्या भरतखंडामध्यें सुद्धां लुप्तप्राय झाली आहे. ह्मणून इंग्रजी भाषेमध्यें केलेल्या ग्रंथाचें जसें चीज होतें तसें संस्कृत भाषेमध्यें केलेल्या ग्रंथाचें होत नाहीं. जर प्रस्तुत ग्रंथ इंग्रजीमध्यें भाषांतररूपानें झाला असता तर त्यास किती महत्त्व आलें असतें याची वाचकांनींच कल्पना करावी. भरतखंडामध्यें प्रसिद्ध केलेल्या संस्कृत ग्रंथाच्या [एतद्देशीय आंग्लविद्याविशारद, प्रतिष्ठाकाम, विद्वन्मन्य, आधुनिक विद्वानांस] योग्यतेची व उपयुक्ततेची थोरवी पश्चिम दिशेकडून फडकत आल्याशिवाय दिसत नाहीं. करितां बर्लीन येथील प्रसिद्ध संस्कृतज्ञ प्रोफेसर वेबर आणि इतर संस्कृतज्ञ पाश्चात्य विद्वान् ह्यांनीं माझ्या न्यायकोशाची प्रथमावृत्ति वाचतांना "प्रोफेसर गोल्ड स्टक्कर" यांचें स्मरण करून न्यायकोशाचें महत्त्व वर्णन केल्यावरूनच व्यग्रचित्तानें न्यायकोशाची स्तुति व संग्रह करणाऱ्या एतद्देशीय आधुनिक विद्वानांवर न्यायकोशाच्या प्रस्तुत आवृत्तीच्या उपयुक्ततेच्या संबंधानें अवलंबन धरून न राहतां, प्रोफेसर जी० बुलेर आणि मैक्स मुल्लर, कीलहार्न आणि वेबर इत्यादि परराष्ट्रीय विद्वान् लोकांना. तरी या कोशाचा उपयोग होईल असें समजून मी आपल्या मनाची तृप्ति करून घेईन. आणि हजारों शास्त्राध्ययन करणाऱ्या मद्देशबांधवांपैकीं एखाद्या खऱ्या मार्मिक ज्ञात्यास तरी ह्या कोश उपयोगी झाल्यास मी आपणास कृतकार्य मानून माझ्या श्रमाचें फल मजला मिळालें असें समजेन.

६ मेहरबान के० एम्० चाट्फील्ड साहेब, मुंबई इलाख्यांतील विद्याखात्याचे डिरेक्टर यांनीं न्यायकोशाचें महत्त्व व उपयुक्तता जाणून, त्यास पुनर्जन्म देवविला आणि संस्कृत भाषेच्या उत्कर्षास व शास्त्रांचें सुलभ रीतीनें अध्ययन करण्यास ते साधनीभूत झाले यामुळें त्यांचे सर्व संस्कृतजिज्ञासु लोकांवर फार उपकार झाले आहेत व माझी न्यायविद्या सफल झाली. त्याजबद्दल मी साहेब मजकुरांचा फार फार आभारी आहें.

शके १८१९ }
आषाढमास. }

न्यायकोशकर्ता.

प्रस्तावना.

लोकेस्मिंस्तावत्सकलप्रेक्षावन्तः प्रवृत्तिप्रयोजनमन्विष्य प्रवर्तन्ते। प्रयोजनं हि मुख्यगौणभेदेनैहिकामुष्मिकभेदेन च द्विविधम्। तत्रैहिकं प्रयोजनं च दुःखसंभिन्नत्वादल्पत्वादसारत्वाच्च नात्यादरणीयम्। आमुष्मिकं मुख्यप्रयोजनं तु निःश्रेयसशब्दवाच्यं दुःखासंभिन्नत्वादनल्पत्वात्सारत्वाच्च सर्वैरापामरमत्यादरणीयमेव। तच्च न किल द्रव्यादिना लभ्यम्, अपि तु तत्त्वज्ञानेनैव। तच्च खलु तत्त्वज्ञानं 'आत्मा शरीरादिपदार्थेभ्यो भिन्नः' इत्याकारकत्वाच्छरीरादिपदार्थज्ञानं विना नोत्पद्यते। शरीरादिपदार्थज्ञानं चाशेषपदार्थप्रतिपादकन्यायशास्त्रेणैव साध्यम्; अत एव न्यायशास्त्रस्यात्मविद्यात्वेन संशयादिभेदानुविधायित्वेन च 'आन्वीक्षिकी' इति संज्ञा। अतो न्यायशास्त्रमावश्यकारम्भम्। एवं वैशेषिकशास्त्रस्यापि, सतामैहिकामुष्मिकसकलपदार्थानां व्यावृत्ति-व्यवहारप्रयोजनकलक्षणस्वरूपादिप्रदर्शकत्वात्, तर्कशास्त्रत्वेन सकलपदार्थानां प्रमाणतो व्यवस्थापकत्वाच्चावश्यारम्भणीयता च सिद्ध्यति। यद्यपि व्याकरणमीमांसादीनि बहूनि दर्शनानि ज्ञानप्रयोजनकानि सन्ति। तथापि तानि शब्दस्वरूपनिष्पत्ति-कर्मप्रतिपत्त्यादिमात्रपराणि, इति नाशेषपदार्थान्याथातथ्येन व्युत्पादयितुं क्षमन्ते।

किं च—न्यायवैशेषिकशास्त्रयोः सकलपदार्थविवेचनयुक्तिशास्त्रत्वात्तदध्ययनतस्तत्रत्यात्यन्तदुर्लभविविधविचित्रसुतर्कप्रकाशकयुक्तिपरिसंशीलनसंस्कृतबुद्धिसौक्ष्म्यद्वारकनिखिलपदार्थतत्त्वविज्ञानादनायासेनैव सर्वशास्त्रमर्माणि शक्यावगमानि भवन्ति, इति न्यायवैशेषिकशास्त्रयोः सर्वशास्त्रोपकारकत्वादप्यत्यवश्यारम्भणीयता सिद्धा।

प्रकृते च खलु—कुशलमतयो यतमाना विद्वांसो, व्याकरणादिशास्त्रेषु काव्यादिषु च सर्वेषामश्रमेण मनसः प्रवेशाय तत्तत्सारान्स्वमेधया समुद्धृत्य तत्र तत्र समासव्याससहितान्विविधान्सुगमनिबन्धान्कोशांश्च रचयांचक्रुः। परंतु,–अभियुक्तैः "काणादं पाणिनीयं च सर्वशास्त्रोपकारकम्" इति

सर्वशास्त्रोपकारकत्वेनोक्तयोर्मध्ये प्रथमोद्दिष्टे तर्कशास्त्रे (न्यायेऽपि) सुख-प्रवेशसाधनभूतो निबन्धोऽद्यावधि न केनापि विदुषा विहितः । अतः मुम्बापुरीस्थायामेल्फिन्स्टन्कालेजाभिधायां महापाठशालायां न्यायाद्यनेक दर्शनाद्यध्यापनेऽधिकृतेन कर्णाटदेशीयेन झळकीग्रामनिवासिना श्री मद्रामभट्टपादपुत्रेण सरस्वत्यम्बागर्भजेन, आङ्ग्लभूपालप्रदत्त'महामहोपाध्याय'पदाङ्कितेन **भट्ट-भीमाचार्येण** मयाऽतिगहनतरपदार्थरत्नपुञ्जपरिपूर्णतर्कमञ्जूषोद्धाटनकुञ्चिकाभूतोऽयं न्यायकोशाभिधो ग्रन्थो व्यरचि अत्र च बहुविधशास्त्रीयग्रन्थव्युत्पादने समुपयुज्यमानाः प्रायेण सर्वे न्यायवैशेषिकशास्त्रीयाः पारिभाषिकाः, व्यवहारे समुपयुज्यमाना व्यावहारिकाश्च शब्दा गोतमकणादसूत्र-तत्त्वचिन्तामणि-गदाधरीप्रभृतिग्रन्थेभ्य उद्धृत्याकारादिवर्णक्रमेण विन्यस्ताः । तेषामर्थश्च संगृह्य सुगमरीत्या परिष्कृत्य च प्रदर्शितः। तत्र लक्षणान्युदाहरणानि चोदाहृतानि । तत्र च यानि लक्षणोदाहरणानि गोतमसूत्रादिग्रन्थेषूपलब्धानि, तानि तत्रत्यान्येवेह संगृहीतानि । यदीयानि च लक्षणोदाहरणानि तत्र नोपलब्धानि, तदीयानि शास्त्रानुरोधीनि नूतनानि तानि यथामति स्वयं विरच्येहोदाहृतानि ।

सर्वशास्त्रोपकारकयोर्दुर्गमतमयोर्न्यायवैशेषिकशास्त्रयोः सुखेन मनःप्रवेशसाधनमेनं कोशं विधाय, परमकारुणिकस्य रमाब्रह्माद्यभिवन्दितपादारविन्दस्य श्रीमदिन्दिरारमणस्य चरणयोर्विकस्वरप्रसूनाञ्जलितयाऽहमर्पये । अत्र च, शास्त्रदौर्गम्याद्दृग्दोषाद्वा यत्किंचिदसमञ्जसमापतेत्तदा 'तत्संशोध्य परिपूरयन्तु निर्मत्सरा दयालवो विद्वांसः' इति प्रार्थयेऽहम् ।

महामहोपाध्यायो भट्ट-भीमाचार्यः

मानकृतस्य) व्याख्यानं द्रव्यप्रकाशविवृतिं गुणप्रकाशविवृतिं (विषमपदटिप्पनीं) दीधितिनामानं, D पदार्थतत्त्वनिरूपणं नाम (पदार्थखण्डनम्), E आख्यातवादं (आख्यातविवेकम्) च ग्रन्थं चकार, इति ।

(१६) मथुरानाथतर्कवागीश-भट्टाचार्यश्च रामतर्कालंकारात्मजः, वङ्गदेशीयो, रघुनाथतार्किकशिरोमणेः शिष्यः, आत्मतत्त्वविवेक-तत्त्वचिन्तामणि-प्रभृतिमूलग्रन्थानां रघुनाथाख्यस्वगुरुकृतानां च सर्वेषां ग्रन्थानां व्याख्यानम् (गुणप्रकाशविवृतिरहस्यादि) कृतवान्, इति ।

(१७) रघुदेवन्यायालंकारः (कणादापरनामा) मथुरानाथस्य शिष्यो वङ्गदेशीयः । स च दीधितेरवयवग्रन्थस्य च व्याख्यां रघुनाथशिरोमणिकृतपदार्थतत्त्वनिरूपणस्य टीकां (पदार्थतत्त्वविवेचनटीकाम्), ईश्वरवादम्, आकाङ्क्षावादं, भाषारत्नं च कृतवान्, इति ।

(१८) म० म० शंकरमिश्रश्च रघुदेवशिष्यो भवनाथात्मजः A कणादरहस्यंनामानं, B वैशेषिकसूत्रोपस्कारं, C न्यायलीलावतीदीधितेर्व्याख्यानं न्यायलीलावतीकण्ठाभरणं, D बौद्धाधिकारस्य (आत्मतत्त्वविवेकस्य) व्याख्यानं कल्पलतानामानं च ग्रन्थं रचयामास, इति ।

(१९) प्रगल्भश्च खण्डनोद्धाराख्यग्रन्थमकरोत्, इति ।

(२०) भवानन्दनामा महामहोपाध्याय-न्यायपञ्चानन-न्यायसिद्धान्ततर्कवागीश-भट्टाचार्यश्च A तत्त्वचिन्तामणेर्व्याख्यानं, B दीधितेर्व्याख्यानं, C शब्दार्थमञ्जरीं, D कारकवादं च कृतवान्, इति ।

(२१) म० म० न्यायवाचस्पति-जगदीशतर्कालंकारभट्टाचार्यश्च भवानन्दशिष्यः, A प्रशस्तपादकृतभाष्यस्य व्याख्यानरूपं भाष्यसूक्तिनामानम्, B शब्दशक्तिप्रकाशिकाम्, C तर्कामृतम्, D दीधितेष्टीकां रहस्यनाम्नीं च चकार, इति ।

---

१ स च ग्रन्थो, भाष्याभिप्रायबोधको वार्तिकलक्षणाक्रान्तः, इति ज्ञेयम्

२ 'रघुनाथतार्किकशिरोमणिना दीधितिग्रन्थे पूर्वपक्षीयव्याप्तिवादे प्रगल्भकृतग्रन्थ उदाहृतः' इति कश्चन प्रगल्भो दीधितिकारात्पूर्वकालिक एव आसीत्' इति विज्ञायते ।

३ अस्यैकं पुस्तकं (शाके १४३६) वर्षे लिखितं वाराणस्यामुपलभ्यते ।

(२२) म० म० गदाधरमिश्रो भट्टाचार्यचक्रवर्ती च जगदीशस्य, र-त्नकोशकृतो हरिरामतर्कालंकारभट्टाचार्यस्य च शिष्यः, A तत्त्वचिन्ताम-णिव्याख्यानदीधितेष्टीकां संगतिनाम्नीं लक्षसंख्यकाम्, B बौद्धाधिकार-व्याख्याम्, C बौद्धाधिकारदीधितेश्चव्याख्यां गदाधरीम्, D द्विपञ्चाश-त्संख्यकान् (५२) वादार्थांश्च चकार, इति ।

(२३) [१९] अथ—भगीरथठक्कुरो मेघठक्कुरापरनामा मैथिलः पक्षधरमिश्राणां शिष्यः, जयदेवपण्डितकवेर्विंशाब्दे जातः । भगीरथठक्कुरस्य महादेवाख्यः थेघठक्कुरापरनामा सोदर आसीत् । भगीरथठक्कुरो वर्धमानो-पाध्यायकृतानां प्रकाशग्रन्थानाम् (किरणावलीप्रकाशादीनाम्) व्याख्या-नरूपान् द्रव्यप्रकाशिका-गुणप्रकाशिकादिनाम्नो ग्रन्थान् (कुसुमाञ्जलि-प्रकाशप्रकाशिका-न्यायलीलावतीप्रकाशप्रकाशिकादीन्) चकार, इति ।

(२४) रुचिदत्तः (भाक्तुनामा) पक्षधरमिश्राणां शिष्यः, A तत्त्व-चिन्तामणेर्व्याख्यानरूपं प्रकाशनामानं, B कुसुमाञ्जलिप्रकाशस्य वर्धमान-कृतस्य व्याख्यानरूपं मकरन्दनामानं च ग्रन्थं चकार, इति ।

(२५) अथ—केशवमिश्रश्च न्यायसूत्रानुसारिणं तर्कभाषानामानं ग्रन्थं विरचितवान्, इति ।

(२६) अथ—वरदराजश्च न्यायसूत्रानुसारिणं तार्किकरक्षानामानं श्लोक–(१६१)–निबद्धं ग्रन्थं विरचितवान्, इति ।

(२७) अथ—पद्मनाभमिश्रस्तु बलभद्रमिश्रात्मजो विजयश्रीगर्भजो (विश्वनाथगोवर्धनमिश्रबन्धुः ?) A तत्त्वचिन्तामणेर्व्याख्यानरूपं चि-न्तामणिपरीक्षानामानं, B राद्धान्तमुक्ताहारं (अस्य व्याख्यानं कणाद-रहस्यम् ?), C किरणावल्या द्वितीयं व्याख्यानं किरणावलीभास्करनामानं च ग्रन्थं चकार, इति ।

(२८) अथ—म० म० जानकीनाथो भट्टाचार्यचूडामणिर्न्याय-सिद्धान्तमञ्जरीनामानं ग्रन्थं चकार, इति ।

---

१ केचित्तु,—रुचिदत्त-प्रगल्भ-रघुनाथानां द्वित्वेन विभिन्नत्वममन्यन्त ।

(२९) रामभद्रो जानकीनाथभट्टाचार्यचूडामणेः पुत्रः, न्यायसूत्रटीकां न्यायरहस्यनामानं ग्रन्थं चकार, इति।

(३०) अथ—विश्वनाथ-न्यायपञ्चाननश्च विद्यानिवासभट्टाचार्यात्मजो वङ्गदेशीयः। अयं च A भाषापरिच्छेदनामानं, B तट्टीकां न्यायसिद्धान्तमुक्तावलीनामानं ग्रन्थं, C न्यायसूत्रवृत्तिं च चकार, इति।

(३१) रुद्रभट्टाचार्यो[1] विश्वनाथन्यायपञ्चाननसहोदरः, A गुणप्रकाशविवृतेर्भावप्रकाशिकाम्, B रौद्रीनाम्नीं दीधितेर्व्याख्यां च कृतवान्।

अनेन मथुरानाथतर्कवागीशवत् बहवो ग्रन्था व्याख्याताः, इति।

(३२) अथ—अन्नंभट्टश्च[2] कर्णाटकदेशीयः (तैलङ्गदेशीयो वा ?)। स च, काश्यामधीत्य A प्रशस्तपादकृत-वैशेषिकसूत्रभाष्यस्थग्रन्थान् संक्षेपतो गृहीत्वा तर्कसंग्रहनामानं ग्रन्थं, B तर्कसंग्रहस्य टीकारूपं, तत्त्वचिन्तामणेः, रघुनाथतार्किकशिरोमणिकृतदीधितिग्रन्थाच्च सारमुद्धृत्य; तर्कदीपिकानामानं च ग्रन्थं रचयामास, इति संक्षेपः।

अथ ग्रन्थोत्पत्तिनामा तृतीय उपोद्घातः

(न्यायवैशेषिकग्रन्थानामुत्पत्तिसंख्यानम्)

ग्रन्थः (१) कर्ता

१ (१) न्यायसूत्रम्—गोतमर्षिः।

२ (२) न्यायसूत्रस्य भाष्यम्—वात्स्यायनः।

३ (३) न्यायवार्तिकम्—उद्योतकराचार्यः।

४ (४) न्यायवार्तिकतात्पर्यम्—वाचस्पतिमिश्रः।

५ (५) न्यायवार्तिकतात्पर्यपरिशुद्धिः—उदयनाचार्यः।

६ (६) न्यायसूत्रवृत्तिः—विश्वनाथपञ्चाननः।

---

१ रामेश्वरभट्टाचार्यात्मजो रुद्रभट्टाचार्यस्त्वन्य एव। तेन च, 'रौद्री' इत्याख्या सिद्धान्तमुक्तावल्या व्याख्या कृता।

२ अन्नंभट्टप्रशंसाकिंवदन्ती—"काशीगमनमात्रेण नान्नंभट्टायते द्विजः" इति

७ (७) न्यायसूत्रटीका (न्यायरहस्यम्)—रामभद्रः ।

८ (१) षोडशपदार्थी—गणेशदासः ।

९ (२) टिप्पनम्—वासुदेवसार्वभौमभट्टाचार्यः ।

१० (३) पदार्थतत्त्वनिरूपणम् (पदार्थखण्डनम्)—रघुनाथभट्टाचार्यतार्किकशिरोमणिः ।

११ (४) पदार्थतत्त्वनिरूपणटीका (पदार्थतत्त्वविवेचनटीका)—रघुदेवन्यायालंकारः

१२ (५) (१) तार्किकरक्षा—वरदराजः ।

१३ (६) (१) तर्कभाषा—केशवमिश्रः ।

(२)

१४ (१) वैशेषिकसूत्रम्—महर्षिः कणादः ।

१५ (२) (१) भाष्यम्—प्रशस्तपादाचार्यः ।

१६ (३) (२) भाष्यम्—चन्द्रकान्ततर्कालंकारः (शके १८००)

१७ (४) भारद्वाजवृत्तिः (वैशेषिकसूत्रव्याख्या)—गङ्गाधरकविरत्नकविराजः ।

१८ (५) (१) न्यायकन्दली—(प्रशस्तभाष्यस्य टीका)—श्रीधराचार्यः ।

१९ (६) (२) किरणावली (प्रशस्तभाष्यस्य टीका)—उदयनाचार्यः ।

२० (७) (३) व्योमवती (प्रशस्तभाष्यस्य टीका)—व्योमशिवाचार्यः ।

२१ (८) (४) लीलावती (प्रशस्तभाष्यस्य टीका)—श्रीवत्साचार्यः।

२२ (९) (५) भाष्यसूक्तिः (प्रशस्तपादकृतभाष्यस्य व्याख्यानम्)—जगदीशभट्टाचार्यः ।

२३ (१०) (६) भिक्षुवार्तिकम् (?) (प्रशस्तभाष्यस्य व्याख्यानम् (?))—कर्ता नोपलभ्यते, 'पञ्चशिखाचार्यः कर्ता' इति केचिदाहुः, 'विज्ञानभिक्षुः कर्ता' इत्यन्ये आहुः ।

विद्यावृद्धिप्रशंसा ।

इह किलानादिसिद्धाव्याहतपरिवर्तनशालिनि कालचक्रे ि
मयं नानाविधसहृदयनृपतिप्रदत्तहस्तावलम्बतयोत्तरोत्तरमधिका
सनेन परिपूर्णं वृद्धिसुखमनुभूय पुनस्तादृशसहृदयवसुधाधिपति
क्वचिदप्यालम्बनमपश्यन्ती कतिचिद्दिनानि निरुत्साहतया केवल
णप्राणा विद्याविलासिनी यावत्पतत्प्रकर्षदशामनुभवन्ती ल
मुखी कालं यापयति, तावन्निरुपधिकरुणाशालिचक्रवर्त्याङ्ग्ल
त्तकरावलम्बना किंचिदुन्नमय्य वदनमितस्ततो दृशं संचारयन्ती
शिता अनेकविधा अधिजिगांसुसुमत्यन्तेवासिनिवहालंकृताः पाठ
दर्श । तत्र चानेकविधश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणव्याकरणन्यायतर्कमी
हित्यशिल्पाद्यनेकविधशास्त्राध्ययनाध्यापनपरिपाटीपर्यालोचनयाऽव
विनमात्मोदयं निर्वर्ण्य तास्वेवानवरतं क्रीडासुखमनुबभूव । ततश्च
दुरवगाहनानाविधनिबन्धाम्बुधिविलोडनं न पदपदार्थपरिज्ञान
साधनमन्तरा संपद्येतेत्यनुविचिन्त्य तत्संपादनायोहापोहकुशलमत
प्रैरिरत् । तया प्रेरिताश्च ते यतमानाः सन्तोऽखिलशब्द-शब्दार्थ
साधनीभूतव्याकरणन्यायादिशास्त्रेषु सुखप्रवेशाय समासव्यासस
विधान्निबन्धान्कोशांश्च रचयांचक्रुः, इति ।

विद्याव्यसनतत्पर

महामहोपाध्यायो भट्ट-भीमा

अथ ग्रन्थकृदुद्देशो नाम प्रथम उपोद्घातः।

प्राचीनार्वाचीनन्याय-तर्कग्रन्थालोडनाकलनाभ्यां प्रसिद्धतादृशग्रन्थकृतामित्थं पूर्वापरीभावक्रमं प्रतीमः;—(१) पूर्वं महर्षिर्गौतम आसीत्; (२) ततो महर्षिः कणादः; (३) ततो महर्षिर्वात्स्यायनः; (४) ततः प्रशस्तपादाचार्यः; (५) तत उद्योतकराचार्यः; (६) ततो-वाचस्पतिमिश्रः; (७) ततः शिवादित्यमिश्रः (व्योमशिवाचार्यः); (८) तत उदयनाचार्यः; (९) ततः श्रीधराचार्यः; (१०) ततो वल्लभाचार्यः; (११) ततो गङ्गेशोपाध्यायः; (१२) ततो वर्धमानोपाध्यायः; (१३) ततो वासुदेवभट्टाचार्यसार्वभौमः; (१४) जयदेवमिश्रश्च (पक्षधरमिश्रः); (१५) ततो रघुनाथतार्किकशिरोमणिः; (१६) ततो मथुरानाथतर्कवागीशः, (१७) ततः कणादापरनामा रघुदेवः; (१८) ततः शंकरमिश्रः; (१९) ततः प्रगल्भः; (२०) ततो भवानन्दः; (२१) ततो जगदीशः; (२२) ततो गदाधरचक्रवर्ती। (२३) भगीरथठक्कुरः; (२४) ततो रुचिदत्तः (भक्तुनामा); (२५) ततः केशवमिश्रः; (२६) ततो वरदराजः; (२७) ततः पद्मनाभः; (२८) ततो जानकीनाथः; (२९) ततो रामभद्रः। (३०) विश्वनाथन्यायपञ्चाननः; (३१) ततो रुद्रभट्टाचार्यः। (३२) अन्नंभट्टश्च इत्यलं विस्तरेण।

अथ ग्रन्थकृच्चरितं नाम द्वितीय उपोद्घातः।

इदानीं ग्रन्थकाराणां क्रमेण जन्मस्थितिकालचरितं निरूप्यते,—

तत्र (१) महर्षिर्गौतम आत्रेयः; स च न्यायदर्शनस्य कर्ता। [१] यदर्शनस्य त्वध्यायपञ्चकम्; प्रत्यध्यायमाह्निकद्वयम्; पञ्चाध्याय्य

१ अत्र प्रसङ्गतः षड्दर्शनानां सूत्राणां क्रमः सर्वग्रन्थाकलनात्कथ्यते,—'पूर्वं [illegible] यणीयं ब्रह्ममीमांसादर्शनं संबभूव, ततो जैमिनीयं धर्ममीमांसादर्शनम्, ततो गौतमं [illegible]दर्शनम्, ततः काणादं वैशेषिकदर्शनम्, ततः कापिलं सांख्यदर्शनम्, तत [illegible] योगदर्शनम्' इति क्रमं वयं प्रतीमः।

णां संख्या च सप्तत्रिंशदधिकपञ्चशतानि (५३७), इति । एनं मह-
गोतमं गौतमनामानं केचन मन्यन्ते । अन्ये तु,—'नैयायिकः, अ-
पादः, अक्षचरणः, प्रशस्तपादः, प्रशस्तचरणश्च' इति महर्षेर्गौतमस्यैव
नामभिदाः सन्ति, इति मन्यन्ते, इति ।

(२) महर्षिः कणादः कश्यपगोत्रजः, 'उलूकः' इति 'औलूक्यः'
 चाख्यायते । मिथिलादेशे तस्य निवासस्थानम् । योगाचारविभूत्या

केचित्तु,—A'षण्णां सूत्रकाराणां समानकालिकत्वमेव' इत्याहुः । चन्द्रकान्ततर्कालंका-
,—B'सांख्यदर्शनाविष्कर्तुः, कपिलस्यैव (नास्तिककपिलस्य) दर्शनकारेषु प्राचीन-
त्वम्; आदिपतञ्जलेस्तत्परजत्वम्; आत्रेयस्य काणादस्य ततोऽवरजत्वम्; कण-
क्षचरणपाराशर्यजैमिनीनां ततोऽप्यर्वाचीनत्वम्,' इत्याह । तदुभयकथनमतीवाविचार-
[। ननु, 'वेदान्तसूत्रादौ "एतेन योगः प्रत्युक्तः" इत्यादिना योगमतखण्डनदर्शनात्
सूत्रानन्तरमेव वेदान्तसूत्रम्; उपनिषदादौ च सांख्यकपिलमतप्रतिपादनाच्च सांख्य-
ानन्तरमेवोपनिषदाद्युत्पत्तिश्च' इति चेन्न । न ह्युपनिषदादौ प्रसिद्धाः कपिलबादरायण-
न्यादय आधुनिकषट्सूत्रकर्तारो भवितुमर्हन्ति । "एतेन योगः प्रत्युक्तः" इत्यादिसू-
णि तु, अनादिसिद्धयोगसांख्यबौद्धचार्वाकादिमतखण्डनपराण्येव; नत्वर्वाचीनसांख्ययोगा-
सूत्र-बौद्धचार्वाकादिप्रणीतग्रन्थ-खण्डनपराणि, इति । एतच्च 'सांख्य' 'योग' 'दर्शन'
ादितत्तच्छब्दव्याख्यानेषु संक्षेपतः प्रदर्शितमेवेत्यत्रैव विरम्यते ।

१ अयं च, कणभक्षणेन तपश्चरणादुञ्छेन वर्तनाच्च 'कणादः' इति प्रसिद्ध्यति ।

२ अत्रेतिह्यम्—तपस्विने कणादमुनये स्वयमीश्वर उलूकरूपधारी प्रत्यक्षीभूय पदा-
र्थषट्कमुपदिदेश । तदनु स महर्षिर्लोकानुकम्पया वैशेषिकसूत्राणि चकार । तेन तद्दर्शनस्य
'औलूक्यदर्शनम्' इति नामान्तरम् ।

अत्र केचिद्वदन्ति—'सोऽयं मुनिर्महाभारते भीष्मस्तवराजे उलूकनाम्ना उल्लेखान्महाभा-
रतादपि पूर्वकालिकः । किं च—"न वयं षट्पदार्थवादिनो वैशेषिकादिवत्" इति सांख्य-
सूत्रदर्शनादप्यतिप्राचीनः । एवम्—"महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम्" इति ब्रह्मसूत्रपर्या-
लोचनाय वेदान्तदर्शनादप्येतद्दर्शनं (वैशेषिकदर्शनम्) प्राचीनम् । 'शब्दानामुत्पत्तिवि-
नाशित्वम्' इति काणाद-न्यायदर्शनसिद्धान्तः; स च "कर्मैके तत्र दर्शनात्" इत्यादि-

---

शाक्यमतं तु, खिस्तमतात्पूर्वं (५८८) वर्षेऽभूत् । शाक्यमुनेर्जन्मतः पूर्वं वा-
रामायणलेखनम् । तत्र किष्किन्धाकाण्डे (१८, ३०, ३१, ३२) मनुवचनोद्धृति-
८ । ३१६-३१८), मनुस्मृतेस्तत्पूर्वकालिकत्वं गम्यते, मनुसंहिता तु खिस्त-
(९) नवशताब्द्यामभवत् । न्यायवैशेषिकादिषट्सूत्रानन्तरं मनुसंहिता-
ाहुः ।

महेश्वरनियोगप्रसादादवधिगम्य वैशेषिकदर्शनं प्रणिनाय । वैशेषिकदर्शनं चाध्यायदशकम्, प्रत्यध्यायमाह्निकद्वयम् । वैशेषिकदर्शनस्य सूत्राणि तु सप्तत्यधिकानि त्रीणि शतानि (३७०), इति ।

(३) वात्स्यायनः परमर्षिन्यायसूत्राणां भाष्यमकरोत्, इति ।

(४) प्रशस्तपादाचार्यश्च वैशेषिकसूत्राणां भाष्यमकरोत् । अस्य

सूत्रैरुद्धृत्य महता यत्नेन जैमिनिना खण्डितः, इति मीमांसातोऽपि प्राचीनत्वम् । रावणेनापि भाष्यमस्य दर्शनस्योपरि रचितमिति रत्नप्रभादौ दर्शितम्, इति लङ्कापुरीस्थरावणादपि प्राचीनत्वम् । किं च—वैशेषिके दर्शनेऽनुमानस्य संक्षेपतो वर्णनात्, हेत्वाभासस्य त्रैविध्यकथनाच्चेति, 'पूर्वं कणादेन पूर्वोक्तविषयस्य रीतिः समुद्भाविता; ततोऽनन्तरमक्षपादेन विस्तारिता सम्यङ्निबद्धा च; समानतन्त्रे वैशेषिके प्रतितन्त्रसिद्धान्तसिद्धं नैयायिकस्य मनस इन्द्रियत्वम्' इति वैशेषिकदर्शनस्य न्यायदर्शनादपि प्राचीनत्वमप्यवगम्यते, इति ।

तदेत्कर्षा चिरप्रकल्पनं चादूरदर्शित्वेन 'कहां रामराज, कहां पोतराज' इति प्राकृतन्यायसमाकलितम्; इत्यतो वयं सकलसूत्रजातात्पर्याकलनादित्थं प्रतीमः—महाभारतप्रतिपादित उलूकार्षिरस्मादुलूकनाम्नः कणादाद्भिन्न एव । 'महद्दीर्घवद्वा' इत्यादिब्रह्मसूत्राणां तु, अनादिसिद्धवैशेषिकमतखण्डनपरत्वमेव; न त्वर्वाचीनकणादर्षिप्रणीतसूत्रार्थखण्डनपरत्वम् । एवं जैमिनिमीमांसादर्शनस्यापि तात्पर्यमुन्नेयम् । रावणस्तु कश्चनार्वाचीनब्राह्मण एव, न तु श्रीरामद्वेष्टा रामायणप्रतिपाद्यः पौलस्त्यः, इति । न केवलं हेत्वाभासत्रैविध्यरूपसंक्षेपकथनेनैव न्यायदर्शनात्प्राचीनत्वं कणाददर्शनस्य संभवति । यतो विपरीतमपि वक्तुं शक्येत; तथा हि—'न्यायदर्शने हेत्वाभासानां पञ्चत्वं प्रथमतः प्रतिपादितम्; तदनंतरं कणादेन पञ्चत्वं परित्यज्य हेत्वाभासस्य युक्त्या संक्षेपतो वा त्रैविध्यं प्रतिपादितम्' इत्यपि वक्तुं शक्यते, तस्मात् 'ब्रह्मसूत्रम्, जैमिनिमीमांसासूत्रम्, न्यायसूत्रम्, वैशेषिकसूत्रम्, सांख्यसूत्रम्, योगसूत्रम्,' इत्येवं क्रमेण सूत्राणि संबभूवुः, इति ममाभिमतिः ।

१ 'दर्शनान्तरकारैरनङ्गीकृतस्य 'विशेष' पदार्थस्याङ्गीकारादस्य वैशेषिकतया प्रसिद्धिः' इति केचिद्वदन्ति । वस्तुतस्तु—"द्वित्वे च पाकजोत्पत्तौ विभागे च विभागजे । यस्य न स्खलिता बुद्धिस्तं वै वैशेषिकं विदुः" इति ।

२ भाष्यलक्षणं च—"सूत्रार्थो वर्ण्यते येन पदैः सूत्रानुसारिभिः । स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः" इति ।

३ केचित्तु,—बौधायनसूत्रे प्रवराध्याये आङ्गिरसगणान्तःपातिशारद्वतगणे 'प्रशस्तः' इत्येनममन्यन्त । अन्ये तु,—'प्रवररत्न'ग्रन्थे आङ्गिरसगणे गौतमवर्गे 'प्रशस्तः' इति प्रशस्तनामानमेनं मेनिरे ।

४ 'अत्र—वैशेषिकसूत्राणां भारद्वाजवृत्तिर्गङ्गाधरकविरत्नकविराजकृताऽस्ति ... भूयते । अन्ये तु,—भारद्वाजनाम्नोपोद्घातकराचार्येणेयं वृत्तिः कृता, इत्याहुः ।

(प्रशस्तपादाचार्यस्य), 'प्रशस्तदेवः, प्रशस्तचरणः' इति नामान्तरे । गौतम-वात्स्यायनयोरिव समानतन्त्रत्वेन कणादप्रशस्तपादयोरपि परमर्षित्वम्, कपिल-पञ्चशिखाचार्ययोरिवाचार्यत्वं च उदयनाचार्य-कन्दलीकार-शंकरमिश्रादयः स्वीचक्रुः, इति ।

(५) उद्योतकराचार्यो न्यायसूत्राणां वार्तिकमकरोत् । अयं च, इतो वर्षाणां द्वादशशत्याः (१२००) पूर्वमासीत् । 'अयं च भारद्वाजगोत्रजः' इति केचिदाहुः; तत्र मया संदिह्यते, 'अयं च इतो द्वादशशत्याः पूर्वं कदाऽऽसीत्' इति मया न ज्ञायते च, इति ।

(६) वाचस्पतिमिश्रश्च न्यायवार्तिकग्रन्थस्य व्याख्यानं A न्यायवार्तिकतात्पर्यम्, B न्यायकणिकाम्, C परिशिष्टव्याख्यानं चाकरोत्, इति ।

(७) शिवादित्यमिश्रश्च 'न्यायाचार्यः' इति स्तूयते । अयं च 'व्योमशिवाचार्यः' इति केचिद्वदन्ति । शिवादित्यमिश्रस्तु 'सप्तपदार्थी'नामानं ग्रन्थमकरोत्, इति ।

(८) उदयनाचार्यश्च विक्रमीय (८४१) वर्षादुत्तरं (१०४८) वर्षात्पूर्वं

अन्ये तु,—'उद्योतकराचार्यस्यैव 'भारद्वाज' इति नाम, तेन कृता वृत्तिर्भारद्वाजवृत्तिः' इति मन्यन्ते ।

वार्तिकलक्षणं च,—"उक्तानुक्तद्विरुक्तानां चिन्ता यत्र प्रवर्तते । तं ग्रन्थं वार्तिकं प्राहुर्वार्तिकज्ञा मनीषिणः" इति । (पराशरपुरा० अ० १८)

२ 'अयं वाचस्पतिमिश्रः, तत्त्वचिन्तामणिप्रकाशकृतो वाचस्पतिमिश्रादन्य एव' इति पण्डिता आहुः । अयं वाचस्पतिमिश्रः 'शंकरभारतीकृतशारीरकमीमांसाख्यभाष्यस्य भामत्याख्यव्याख्याकार एव' इति बहवो मन्यन्ते । अन्ये तु,–'अयं वाचस्पतिस्तु भामतीकारादन्य एव, भामतीकारश्चान्यः कश्चन वेदान्तशास्त्रज्ञ आसीत्' इत्याहुः ।

'इदं परिशिष्टं तु उदयनाचार्यकृतम्' इति केचिद्वदन्ति । अन्ये तु,—'इदं परिशिष्टं कलिकापरिशिष्टमेव' इत्यमन्यन्त ।

व्योमशिवाचार्यस्तु प्रशस्तपादकृतभाष्यस्य टीकारूपं 'व्योमवती' नामानं ग्रन्थमकरोत् ।

उदयनाचार्येण सह जैनानां विवादः समजनि, अवशिष्टनास्तिकानां मूलोच्छेदश्चोदयनाचार्यकृतः' इति जैनग्रन्थाकलनादवगम्यते ।

उदयनाचार्यः श्रीहर्षपितुः श्रीहीरस्य समानकालिकः । 'श्रीहर्षस्तु (शके ८८९) वर्षे आसीत्' इति नैषधटीकयाऽवगम्यते । केचित्तु,–'खण्डनग्रन्थेन च श्रीहर्षात्पूर्वं एवायमुदयन

मिथिलादेशे न्यवसत् । केचित्तु,—'अभिनवोदयनाचार्यो दक्षिणदेशे वङ्गदेशे वा जातः', इत्याहुः । उदयनाचार्यो न्यायाचार्यत्वेन प्रसिद्धः, A न्यायवार्तिकतात्पर्यस्य टीकारूपं न्यायवार्तिकतात्पर्यपरिशुद्धिनामानं ग्रन्थम्, B न्यायपरिशिष्टम्, C प्रशस्तपादकृतभाष्यस्य व्याख्यानरूपं किरणावलीनामानं ग्रन्थम्, D आत्मतत्त्वविवेकम्, (बौद्धाधिकारम्), E न्यायकुसुमाञ्जलिं च कृतवान्, इति ।

(९) श्रीधराचार्यश्च विक्रमाब्दे (१०४८) तथा (शके ९१३) वर्षे, प्रशस्तपादाचार्यकृतभाष्यस्य व्याख्यानरूपं न्यायकन्दलीनामानं ग्रन्थं कृतवान्, इति । श्रीधराचार्यस्य पिता बलदेवः, माता तु अव्वोका । निवासस्तु, गौडदेशापरपर्यायवङ्गदेशान्तर्गते गङ्गायाः पश्चिमे तटे 'राढ' देशे भूरिश्रेष्ठिक इति प्रसिद्धे भूरिसृष्टिग्रामे 'राढापुरी' इत्यस्मिन् ।

(१०) महामहोपाध्यायो वल्लभाचार्यश्च न्यायलीलावतीनामानं कृतवान्, इति ।

(११) गङ्गेशोपाध्यायश्च, इतः सप्तशत्याः पूर्वं (शके १ दशशतके वङ्गदेशे आसीत् । केचित्तु,—'(शके १०३० त्पूर्वमासीत्' इत्यङ्गीचक्रुः । गङ्गेशोपाध्यायस्तु सकलन्य सारमुद्धृत्य 'तत्त्वचिन्तामणि' नामानं नव्यपरिष्कारपरि विरचितवान्, इति ।

(१२) वर्धमानोपाध्यायश्च गङ्गेशोपाध्यायपुत्रः, मि

इत्यवगम्यते' इत्याहुः । यस्तु रत्नावल्यादौ श्रीहर्षो वत्सराज उदयनश्च एव, इति । अन्ये तु,—'श्रीहर्षात्पूर्व एव वाचस्पतिमिश्रः' इति शंक अतो वाचस्पतिमिश्रात्पूर्वमेवोदयनाचार्य आसीत्' इत्याहुः । परेतु,-तत्कालिक एवोदयनाचार्यः,' इति तात्पर्यपरिशुद्धिग्रन्थेनात्मतत्त्ववि प्राहुः ।

१ अत्रेदमनुमापकम्—लक्ष्मणसेननामा नृपतिर्वङ्गदेशे बभूव; य भट्ट आसीत्, तस्य राज्ञः प्रवृत्तिः (शालि० शके १०३०) 'ततोऽपि पूर्वं गङ्गेशोपाध्याय आसीत्' इति निश्चीयते ।

२ 'गणरत्नमहोदधि'कारो गोविन्दसूरिशिष्यो वर्धमानस्तु जै पाध्यायादन्यः, इति ज्ञेयम् । गणरत्नमहोदधिर्विक्रमशाकवर्षे विरचितः, इति ।

मिथिलादेशे न्यवसत् । केचित्तु,—'अभिनवोदयनाचार्यो दक्षिणदेशे वङ्ग-देशे वा जातः', इत्याहुः । उदयनाचार्यो न्यायाचार्यत्वेन प्रसिद्धः, A न्यायवार्तिकतात्पर्यस्य टीकारूपं न्यायवार्तिकतात्पर्यपरिशुद्धिनामानं ग्रन्थम्, B न्यायपरिशिष्टम्, C प्रशस्तपादकृतभाष्यस्य व्याख्यानरूपं किरणावली-नामानं ग्रन्थम्, D आत्मतत्त्वविवेकम्, (बौद्धाधिकारम्), E न्याय-कुसुमाञ्जलिं च कृतवान्, इति ।

(९) श्रीधराचार्यश्च विक्रमाब्दे (१०४८) तथा (शके ९१३) वर्षे, प्रशस्तपादाचार्यकृतभाष्यस्य व्याख्यानरूपं न्यायकन्दलीनामानं ग्रन्थं कृतवान्, इति । श्रीधराचार्यस्य पिता बलदेवः, माता तु अव्वोका । नि-वासस्तु, गौडदेशापरपर्यायवङ्गदेशान्तर्गते गङ्गायाः पश्चिमे तटे 'राढ' देशे भूरिश्रेष्ठिक इति प्रसिद्धे भूरिसृष्टिग्रामे 'राढापुरी' इत्यस्मिन् ।

(१०) महामहोपाध्यायो वल्लभाचार्यश्च न्यायलीलावतीनामानं कृतवान्, इति ।

(११) गङ्गेशोपाध्यायश्च, इतः सप्तशत्याः पूर्वं (शके १ दशशतके वङ्गदेशे आसीत् । केचित्तु,—'(शके १०३० त्पूर्वमासीत्' इत्यङ्गीचक्रुः । गङ्गेशोपाध्यायस्तु सकलन्य सारमुद्धृत्य 'तत्त्वचिन्तामणि' नामानं नव्यपरिष्कारपरि विरचितवान्, इति ।

(१२) वर्धमानोपाध्यायश्च गङ्गेशोपाध्यायपुत्रः, मि

इत्यवगम्यते' इत्याहुः । यस्तु रत्नावल्यादौ श्रीहर्षो वत्सराज उदयनश्च एव, इति । अन्ये तु,—'श्रीहर्षात्पूर्व एव वाचस्पतिमिश्रः' इति शंक अतो वाचस्पतिमिश्रात्पूर्वमेवोदयनाचार्य आसीत्' इत्याहुः । परेतु,— तत्कालिक एवोदयनाचार्यः,' इति तात्पर्यपरिशुद्धिग्रन्थेनात्मतत्त्ववि प्राहुः ।

१ अत्रेदमनुमापकम्—लक्ष्मणसेननामा नृपतिर्वङ्गदेशे बभूव; यस भट्ट आसीत्, तस्य राज्ञः प्रवृत्तिः (शालि॰ शके १०३०) 'ततोऽपि पूर्वं गङ्गेशोपाध्याय आसीत्' इति निश्चीयते ।

२ 'गणरत्नमहोदधि'कारो गोविन्दसूरिशिष्यो वर्धमानस्तु उ पाध्यायादन्यः, इति ज्ञेयम् । 'गणरत्नमहोदधिर्विक्रमशकवर्षे विरचितः, इति ।

२४ (६) (१) किरणावलीप्रकाशः (किरणावल्या व्याख्या)—वर्धमानोपाध्यायः ।

२५ „ (२) किरणावलीटिप्पनम्—रघुनाथतार्किकशिरोमणिः ।

२६ „ (१) (१) द्रव्यप्रकाशिका (किरणावलीप्रकाशस्य व्याख्यानम्)—भगीरथठक्कुरः ।

२७ „ „ (२) गुणदीधितिः (गुणप्रकाशविवृतिर्वा)—रघुनाथतार्किकशिरोमणिः ।

२८ „ „ (३) गुणप्रकाशविवृतिरहस्यम् (गुणदीधितिमाथुरी वा)—मथुरानाथतर्कवागीशभट्टाचार्यः ।

२९ „ „ गुणप्रकाशविवृतिभावप्रकाशिका, गुणप्रकाशविवृतिपरीक्षा वा (गुणप्रकाशविवृतेर्व्याख्यानम्)—रुद्रभट्टाचार्यः ।

३० „ (२) (४) गुणप्रकाशविवृतेर्व्याख्यानम्—रामकृष्णः ।

३१ „ (५) गुणप्रकाशविवृतेर्व्याख्यानम्—जयरामभट्टाचार्यः ।

३२ किरणावलीभास्करः(किरणावल्या द्वितीयं व्याख्यानम्)—पद्मनाभमिश्रः (बलभद्रमिश्रात्मजः) ।

३३ पञ्जिका (न्यायकन्दल्याष्टीका)—राजशेखरसूरिः ।

३४ सि(रा)द्धान्तमुक्ताहारः }—पद्मनाभमिश्रः
३५ कणादरहस्यम् }

(७)

३६ लक्षणमाला }—शिवादित्यमिश्रः ।
सप्तपदार्थी }

सप्तपदार्थ्याष्टीकाः कथ्यन्ते—

३७ (१) पदार्थचन्द्रिका—शेषानन्तः ।

३८ पदार्थचन्द्रिकायाष्टीका—नरसिंहः ।

३९ (२) मितभाषिणी—माधवसरस्वती (कृष्णातीरनिवासी) ।

४० (३) टीका—जिनवर्धनसूरिः (संवत् १४७१)

४१ (४) लघुटीका—सिद्धचन्द्रगणिः

४२ (२) निष्कण्टका—मल्लिनाथः

(८)

४३ A बौद्धाधिकारः (बौद्धधिक्कारः, आत्मतत्त्वविवेको वा)—
उदयनाचार्यः ।

बौद्धाधिकारव्याख्याः कथ्यन्ते—

४४ (१) दीधितिः—रघुनाथतार्किकशिरोमणिः ।

४५ (२) कल्पलता—शंकरमिश्रः (भवनाथात्मजः) ।

४६ (३) गदाधरी (गादाधरी वा)—गदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्ती ।

४७ (४) व्याख्या—नारायणः ।

४८ बौद्धाधिकारदीधितेर्व्याख्या—गदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्ती ।

४९ B न्यायकुसुमाञ्जलिः—उदयनाचार्यः ।

न्यायकुसुमाञ्जलेष्टीकाः कथ्यन्ते—

५० (१) प्रकाशः—वर्धमानोपाध्यायः ।

५१ (२) व्याख्या—परमहंसपरिव्राजकाचार्यः श्रीनारायणतीर्थः ।

५२ (३) व्याख्या—म. म. त्रिलोचनः ।

५३ (४) व्याख्या—म. म. गुणानन्दः ।

५४ (५) व्याख्या—हरिदासभट्टाचार्यः ।

५५ (१) मकरन्दः (प्रकाशस्य व्याख्या)—रुचिदत्तः ।

(१०)

५६ न्यायलीलावती—म. म. वल्लभाचार्यः ।

५७ (१) न्यायलीलावतीप्रकाशः—वर्धमानोपाध्यायः ।

५८ (२) न्यायलीलावतीदीधितिः (विभूतिः)—रघुनाथतार्किक-
शिरोमणिः ।

५९ (३) न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्—म. म. शंकरमिश्रः ।

६० न्यायलीलावतीप्रकाशविवेकः—म. म. मथुरानाथतर्क-
वागीशभट्टाचार्यः

(११)

६१ तत्त्वचिन्तामणिः—गङ्गेशोपाध्यायः ।

तत्त्वचिन्तामणेष्टीकाः कथ्यन्ते—

६२ (१) व्याख्या—वासुदेवसार्वभौमभट्टाचार्यः ।

६३ (२) आलोकः—पक्षधरमिश्रः ।

६४ (३) दीधितिः—रघुनाथभट्टाचार्यतार्किकशिरोमणिः ।

६५ (४) प्रकाशः—रुचिदत्तः (पक्षधरमिश्रशिष्यः) ।

६६ (५) रहस्यम्—मथुरानाथतर्कवागीशः (रामतर्कालंकारात्मजः)

६७ (६) आलोकः—जयरामभट्टाचार्यः ।

६८ (७) हनुमदीया—हनुमान् ।

६९ (८) जागदीशी—जगदीशभट्टाचार्यः ।

७० (९) व्याख्या—महेश्वरः ।

७१ (१०) व्याख्या—रघुदेवभट्टाचार्यः ।

७२ (११) रश्मिचक्रम्—म. म. गोकुलनाथमैथिलः ।

७३ (१२) मणिसारः—गोपीनाथः ।

७४ (१३) चिन्तामणिपरीक्षा—पद्मनाभः (बलभद्रात्मजः) ।

७५ (१४) व्याख्या—भवानन्दः ।

७६ (१५) दर्पणम्—रामानुजदीक्षितः ।

७७ (१६) तर्कचूडामणिः—धर्मराजाध्वरी ।

(११)

(६३) (२) आलोकस्य टीकाः कथ्यन्ते—

७८ (१) मथुरानाथी—मथुरानाथतर्कवागीशभट्टाचार्यः ।

७९ (२) गदाधारी—गदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्ती ।

८० (३) आलोकरहस्यम्—न्यायकुमुदिनीपतिर्गोपीनाथः ।

८१ (४) आलोकविवेकः—गुणानन्दविद्यावागीशभट्टाचार्यः ।

८२ (५) आलोकरहस्यम्—म. म. रघुपतिः ।

(१५)

तत्त्वचिन्तामणिव्याख्यानस्य दीधितेष्टीकाः कथ्यन्ते—

८३ (१) मथुरानाथी—मथुरानाथतर्कवागीशः ।

८४ (२) भवानन्दी—म. म. भवानन्दो न्यायपञ्चाननन्यायसिद्धान्ततर्कवागीशभट्टाचार्यः ।

८५ (३) जागदीशी—न्यायवाचस्पतिर्जगदीशतर्कालंकारभट्टाचार्यः

८६ (४) गदाधरी (संगतिनाम्नी)—गदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्ती ।

८७ (५) दीधितिव्याख्या—न्यायवाचस्पतिभट्टाचार्यः (?) (विद्यानिवाससूनुः) ।

८८ (६) व्याख्या—जयरामन्यायपञ्चाननतर्कालंकारभट्टाचार्यः ।

८९ (७) व्याख्या—काशीनाथः ।

९० (८) रौद्री—रुद्रभट्टाचार्यः ।

९१ (९) व्याख्या—महेशः ।

९२ (१०) विद्योतम्—म. म. गोकुलनाथः ।

९३ (११) प्रवेशः—विश्वेश्वरपण्डितः पर्वतीयः ।

९४ (८४) (२) सर्वोपकारिणी, प्रवेशो वा (भवानन्दीव्याख्या)—महादेवो मुकुन्दपण्डितात्मजः पुण्यस्तम्बकरः (पुणतांबेकर)

(१५)

९५ (८६) (४) (१) संगतिविवृतिः (गदाधरीव्याख्या)—म. म. कृष्णंभट्ट आर्डे (काशीस्थः)

९६ ,, ,, (२) न्यायरत्नम् (गदाधरीटिप्पणम्)—पर्वतेत्युपनामको रघुनाथशास्त्री पुण्यग्रामस्थरामानुजमतानुयायिराघवाचार्याणां शिष्यः ।

(२१)

तर्कामृतस्य टीकाः कथ्यन्ते—

९७ (१) चषकः { —गङ्गाराम जडी (नारायणपुत्रः, नीलकण्ठशिष्यः, दिनकरपुत्र्याः पुत्रः)

९८ (२) तर्कामृततरंगिणी—मुकुन्दः ।

९९ (३) तर्कामृतदर्पणम्—

(२५)

तर्कभाषाटीकाः कथ्यन्ते—

१०० (१) तर्कभाषाटीका—गोवर्धनमिश्रः (केशवमिश्रशिष्यः, बलभद्र–विजयश्री–पुत्रः, पद्मनाभ–विश्वनाथ–बन्धुः)

१०१ (२) टीका—माधवभट्टः ।

१०२ (३) प्रकाशिका—चिन्नुभट्टः सहजसर्वज्ञपुत्रः (स च विजयनगरे हरिहरराज्यसमये आसीत्)

१०३ (४) प्रकाशिका (भावार्थदीपिका)—म. म. गौरीकान्तभट्टाचार्यः ।

१०४ (५) प्रकाशिका—म. म. कौण्डिन्यदीक्षितः ।

१०५ (६) प्रकाशिका—म. म. बलभद्रः (त्रिपाठी विष्णुदासतनुजः)

१०६ (७) तर्कभाषाभावः—रोंबिलवेंकटबुद्धः (धः)।

१०७ (८) तर्कभाषाव्याख्या—मुरारिः (गङ्गाधरपुत्रः) ।

१०८ (९) तर्कभाषावृत्तिः—सिद्धचन्द्रगणिः (भानुचन्द्रगणिशिष्यः, जैनः)

१०९ (१०) युक्तिमुक्तावली—नागेशभट्टः (?)।

११० (११) तर्कभाषाव्याख्या—माधवाचार्यः ।

(२६).

तार्किकरक्षायाष्टीकाः कथ्यन्ते—

१११ (१) सारसंग्रहः—

११२ (२) निष्कण्टका—मल्लिनाथः ।

११३ (३) न्यायकौमुदी—विनायकभट्टः ।

११४ तार्किकरक्षाव्याख्याव्याख्यानम्—हरिहरः ।

(२८)

न्यायसिद्धान्तमञ्जर्याष्टीकाः कथ्यन्ते—

११५ (१) तर्कप्रकाशः (शितिकण्ठी)—श्रीकण्ठदीक्षितः (विश्वनाथात्मजः)।

११६ (२) व्याख्या—श्रीकृष्णन्यायवागीशभट्टाचार्यः ।

११७ (३) न्यायरत्नावली—

११८ (४) न्यायमञ्जरीप्रकाशः—भास्करः (लौगाक्षीत्युपनामकः, मुद्गलात्मजः)

११९ (५) न्यायसिद्धान्तमञ्जरीसारः—यादवः (नृसिंहात्मजः) ।

(३०)

न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्याष्टीके कथ्येते—

१२० (१) रौद्री—रुद्रभट्टाचार्यः (रामेश्वरपुत्रः)

१२१ (२) प्रकाशः—{ महादेवभट्टः, दिनकरभट्टः } एतदुभाभ्यां निर्मितः ।

१२२ प्रकाशस्य व्याख्या (रामरुद्री) रामरुद्रभट्टाचार्यः ।

(३२)

तर्कसंग्रहस्य टीकाः कथ्यन्ते—

१२३ (१) न्यायबोधिनी—शुक्लरत्ननाथः ।

१२४ (२) दीपिका—अन्नंभट्टः ।

१२५ (३) व्याख्या—मुरारिः ।

१२६ (४) सिद्धान्तचन्द्रोदयः—श्रीकृष्णधूर्जटिदीक्षितः ।

१२७ (५) न्यायबोधिनी—गोवर्धनः ।

१२८ (६) टीका—क्षमाकल्याणः ।

१२९ (७) न्यायार्थलघुबोधिनी—गोवर्धनरंगाचार्यः ।

१३० (८) टीका—गौरीकान्तः ।

१३१ (९) पदकृत्यम्—चन्द्रजसिंहः ।

अथ प्रकीर्णकं नाम चतुर्थ उपोद्घातः।

१५२ (१५) तर्ककुतूहलम्—{ विश्वेश्वरपण्डितः पर्वतीयलक्ष्मी. (इसवी १८ शतकम्)।

१५३ (१६) तर्कचन्द्रिका—विश्वेश्वराश्रमः।

१५४ (१७) तर्कपरिभाषा—०

१५५ (१८) तर्कप्रदीपः—कोण्डभट्टः।

१५६ (१९) नञर्थवादटीका—जयरामः।

१५७ (२०) न्यायकलिका—जयन्तः।

१५८ (२१) न्यायकौस्तुभः—महादेव-पुणतांबेकरः।

१५९ (२२) न्यायपारिजातः—यल्लभट्टः।

१६० (२३) न्यायमञ्जरी जयन्तभट्टः—

१६१ (२४) न्यायसारः—०

१६२ (२५) न्यायसारविचारः—राघवभट्टः (म. म. शारङ्गसुतः)।

१६३ (२६) न्यायसिद्धान्ततत्त्वम्—गोकुलनाथः।

१६४ (२७) न्यायसिद्धान्तमाला—जयरामभट्टाचार्यः।

१६५ (२८) पदार्थदीपिका—कोण्डभट्टः (रंगोजीभट्टपुत्रः)।

१६६ (२९) पदार्थमालाप्रकाशः—लौगाक्षिभास्करः।

१६७ (३०) पदार्थविवेकः—०

१६८ (३१) पदार्थविवेकटीका—गोपीनाथ-मौनी।

१६९ (३२) परामर्शविचारः—म. म. हरिरामतर्कालंकारभट्टाचार्यः।

१७० (३३) प्रकाशतावादार्थः " " "

१७१ (३४) प्रतियोगिज्ञानकारणताविचारः—रघुदेवभट्टाचार्यः।

१७२ (३५) बालबोधः—म. म. गोविन्दपडितः।

१७३ (३६) बाधबुद्धिवादार्थः—०

१७४ (३७) भावदीपिका—श्रीकृष्णन्यायवागीशभट्टाचार्यः।

१७५ (३८) भाषारत्नम्—कणादापरनामा रघुदेवः।

१७६ (३९) मितभाषिणी—०

१७७ (४०) मुक्तिवादः—गदाधरः।

न्यायकोशकर्ता.

* एवमन्येऽपि न्यायवैशेषिकशास्त्रीया: केचन नाममात्रप्रसिद्धाः, केचन संप्रदायादौ वर्तमाना बहवो ग्रन्थाः सन्ति। तथाऽपि विस्तरभयात्तेषां नामानि न संनिवेशितानि, इत्येतैरेवालम्, इति शम् ॥

येभ्यो ग्रन्थेभ्यः शब्दान् गृहीत्वाऽयं न्यायकोशो व्यरचि,

ग्रन्थसंख्या.	ग्रन्थप्रतीकः (ग्रन्थ-चिह्नम्).	एतच्चिह्नानामर्थः (ग्रन्थनाम).	विषयः— (न्याय.) गोतममतानुसारी, (वैशे.) कणादमतानुसारी, (मिश्रम्) उभयमतमिश्रं वा.
१	(अथर्व, भा०)	अथर्वभाष्यम् (प्रस्तावना)	वेदार्थः
२	(आपस्त०)	आपस्तम्बमहर्षेर्धर्मसूत्रम्	धर्मः
३	(ए० वा०)	एवकारवादार्थः	मिश्रम्.
४	(ऐतरेय०)	ऐतरेयोपनिषत्	ऋग्वेदोपनिषत्
५	(काव्यप्र०)	काव्यप्रकाशः	काव्यम्
६	(का० व्या०)	कारकव्याख्यानम् (कारकवादः)	मिश्रम्
७	(कि०)	किरणावलिः	(वैशे०)
८	(कु०)	न्यायकुसुमाञ्जलिः	(न्याय०)
९	(कु० व्या०)	न्यायकुसुमाञ्जलेर्व्याख्यानम्	(न्याय०)
१०	(कु० व्या० ता०)	कुसुमाञ्जलेर्व्याख्यानस्य तात्पर्यविवरणम्	(मिश्रम्)
११	(कृष्णं०)	गदाधरीव्याख्यानम् कृष्णंभट्टी	(मिश्रम्)
१२	(गण०)	गणरत्नमहोदधिः	व्याकरणम्
१३	(ग०)	गदाधरी	(मिश्रम्)
१४	(ग० व्यु०)	गदाधरीव्युत्पत्तिवादः } इत्यादिरूपः	(मिश्रम्)
१५	(ग० शक्ति०)	गदाधरीशक्तिवादः }	(मिश्रम्)
१६	(गीता, भा०)	भगवद्गीताया भाष्यम्	वेदान्तम्
१७	(गौ०)	न्यायदर्शनम्	(न्याय०)
१८	(गौ० वृ०)	गोतमसूत्रवृत्तिः	(न्याय०)
१९	(चि०)	तत्त्वचिन्तामणिः	(मिश्रम्)
२०	(चि० प्र०)	तत्त्वचिन्तामणेः प्रकाशः	(मिश्रम्)
२१	(छान्दो०)	छान्दोग्योपनिषत्	सामवेदः
२२	(जग०)	जगदीशी	(मिश्रम्)
२३	(जैमि०)	जैमिनिसूत्रम्	पूर्वमीमांसा

तेषां ग्रन्थानां नामादीनि ग्रन्थप्रतीकेभ्यो ज्ञेयानि।

ग्रन्थकर्ता.	लिखितं, अङ्कितं वा पुस्तकम्.	पत्राणाम्, पृष्ठानां वा संख्या.	अङ्कनलेखनादिकालः-शकः, संवत्, अथवा इसवी.	अङ्कनस्थानम्.	पुस्तकस्थानम्.
सायणाचार्यः	अङ्कितम्	०	०	मुंबई	
आपस्तम्बः	अङ्कितम्	९८	इसवी १८६८	मुंबई	ए. कालेज
	अङ्कितम्	१३	०	धारवाड	
	अङ्कितम्	५३	इसवी १८९३	मुंबई	स्वीया
मम्मटभट्टः	अङ्कितम्	१९८	संवत् १९२३	बनारस	
जयरामभट्टाचार्यः	लिखितम्	१२	०	०	एल्फिन्. कालेज
उदयनाचार्यः	लिखितम्	२९	०	०	ए. कालेज
उदयनाचार्यः	अङ्कितम्	६५ किंवा(४८)	इसवी १८६४	कलकत्ता	ए. कालेज
हरिदासभट्टाचार्यः	अङ्कितम्	६५ किंवा(४८)	इसवी १८६४	कलकत्ता	ए. कालेज
महेशचन्द्रन्यायरत्नः	अङ्कितम्	६५	इसवी १८६४	कलकत्ता	ए. कालेज
कृष्णंभट्टः (आर्डे)	अङ्कितम्	७३	संवत् १९३४	बनारस	
वर्धमानः	लिखितम्	०	०	०	ए. कालेज
गदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्ती	लिखितम्	०	इसवी १८५८	०	स्वीया
गदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्ती	अङ्कितम्	१४८	संवत् १९४२	बनारस	
गदाधरभट्टाचार्यः	अङ्कितम्	१४८	इसवी १८८६	बनारस	
[illegible]मध्वाचार्यः	अङ्कितम्	३९७	इसवी १८८७	मुंबई	
[illegible]तमः	अङ्कितम्	२९७	इसवी १८६५	कलकत्ता	ए. कालेज
[illegible]श्वनाथपञ्चाननः	अङ्कितम्	२६४	इसवी १८२८	कलकत्ता	ए. कालेज
[illegible]शोपाध्यायः	अङ्कितम्	२२६	इसवी १८७२	कलकत्ता	
[illegible]चिदत्तः (भाकु (कु) शास्त्री)	लिखितम्	११४	संवत् १६४९	०	एल्फि. कालेज
	अङ्कितम्	०	इसवी १८९३	मुंबई.	स्वीया
[illegible]भट्टाचार्यः	लिखितम्	०	०		जिनसीवाले
[illegible]ाचार्यः	अङ्कितम्	१२६९	संवत् १९२५	कलकत्ता	ए. कालेज

येभ्यो ग्रन्थेभ्यः शब्दान् गृहीत्वाऽयं न्यायकोशो व्यरचि

ग्रन्थसंख्या.	ग्रन्थप्रतीकः (ग्रन्थ-चिह्नम्)	एतच्चिह्नानामर्थः (ग्रन्थनाम).	विषयः— (न्याय.)गोतममतानुसारी, (वैशे.)कणादमतानुसारी, (मिश्रम्) उभयमतमिश्रं वा.
२४	(त० कौ०)	तर्ककौमुदी	(वैशे०)
२५	(त० दी०)	तर्कदीपिका	(मिश्रम्)
२६	(त० प्र०)	तर्कप्रकाशः (शितिकण्ठी)	(मिश्रम्)
२७	(त० भा०)	तर्कभाषा	(न्याय०)
२८	(त० व०)	तत्त्वावलिः	(वैशे०)
२९	(त० वा०)	तर्कसंग्रहवाक्यार्थः	(मिश्रम्)
३०	(तत्त्वप्र०)	तत्त्वप्रकाशिका	वेदान्तः
३१	(तत्त्वसं०)	तत्त्वसंख्यानम्	वेदान्तः
३२	(त० सं०)	तर्कसंग्रहः	(मिश्रम्)
३३	(तर्का०)	तर्कामृतम्	(वैशे०) (मिश्रम् ?)
३४	(ता० र०)	तार्किकरक्षा	(न्याय०)
३५	(तैत्तिरी०)	तैत्तिरीयोपनिषत्	वेदान्तः
३६	(दि०)	दिनकरी	(मिश्रम्)
३७	(दीधि० २)	दीधितिः, अनुमानखण्डः	(मिश्रम्)
३८	(नील०)	नीलकण्ठी	(मिश्रम्)
३९	(न्या० क०)	न्यायकन्दली (प्रशस्तपादभाष्यटीका)	(वैशे०)
४०	(न्या० बि० टी०)	न्यायबिन्दुटीका	बौद्धन्यायमतम्
४१	(न्या० बो०)	न्यायबोधिनी	(मिश्रम्)
४२	(न्या० म०)	न्यायसिद्धान्तमञ्जरी	(मिश्रम्)
४३	(न्या० र०)	न्यायरत्नम् (गदाधरीटिप्पणम्)	(मिश्रम्)
४४	(न्या० ली०)	न्यायलीलावती	(वैशे०) मिश्र

ग्रन्थानां नामादीनि ग्रन्थप्रतीकेभ्यो ज्ञेयानि ।

[illegible]	ग्रन्थकर्ता.	लिखितं, अङ्कितं वा पुस्तकम्.	पत्राणाम्, पृष्ठानां वा संख्या.	अङ्कनलेखनादिकाल:—शक:, संवत्, अथवा इसवी.	अङ्कनस्थानम्.	पुस्तकस्थानम्.
	लौगाक्षि—भास्कर:	अङ्कितम्	२२	इसवी १८८६	मुंबई	स्वीया
	अन्नंभट्ट:	अङ्कितम्	५०	इसवी १८७५	बनारस	
	[illegible]श्रीकण्ठ: (शितिकण्ठ:)	लिखितम्		०	०	महा. चिम आपटे
	केशवमिश्र:	लिखितम्	५२	संवत् १७०४	०	ए. कालेज
	चन्द्रकान्ततर्कालंकार:	अङ्कितम्	२७८	संवत् १९२६	कलकत्ता	स्वीया
	पट्टाभिराम:	अङ्कितम्	२२	शके १७९५	पुणा	स्वीय:
	[illegible]यतीर्थार्य:	अङ्कितम्	३८१	शके १८०५	मुंबई	स्वीया
	[illegible]भीमत्वाचार्य:	अङ्कितम्	पृ० १ श्लो० ११	इसवी १८९३	मुंबई	स्वीयम्
	अन्नंभट्ट:	अङ्कितम्	२२	शके १८०५	मुंबई	स्वीय:
	जगदीशभट्टाचार्य:	लिखितम्	१२	संवत् १८०६	०	ए. कालेज
	[illegible]वरदराज:	लिखितम्	पत्र १० श्लो० १६१	०	पुणा	डे. कालेज
	कृष्णयजुर्वेद:	अङ्कितम्	१३	इसवी १८९३	मुंबई	
	[illegible]महादेवभट्ट:	अङ्कितम्	२३७	संवत् १९२३	बनारस	
	रघुनाथभट्टाचार्यतार्किकशिरोमणि:	अङ्कितम्	२२६	इसवी १८७२	कलकत्ता	
	[illegible]लकण्ठभट्ट:	अङ्कितम्	५०	इसवी १८७५	बनारस	
	[illegible]धर:	अङ्कितम्	०	०	बनारस	
	[illegible]र्मोत्तराचार्य:	अङ्कितम्	०	इसवी १८९०	मुंबई	
	[illegible]वर्धन:	अङ्कितम्	२५	शके १७९४	पुणा	स्वीया
	[illegible]नकीनाथभट्टाचार्यचूडामणि:	लिखितम्	६१	शके १७३५		स्वीया
	[illegible]गुनाथशास्त्री, पर्वते	अङ्कितम्	३३२	शके १७७२	पुणा	स्वीयम्
	महामहोपाध्याय-वल्लभाचार्य:	लिखितम्	६८	०		डे. कालेज

येभ्यो ग्रन्थेभ्यः शब्दान् गृहीत्वाऽयं न्यायकोशो र[illegible]

ग्रन्थसंख्या.	ग्रन्थप्रतीकः (ग्रन्थचिह्नम्).	एतच्चिह्नानामर्थः (ग्रन्थनाम).	विषय (न्याय.)गोत[illegible] (वैशे.)कणाद[illegible] (मिश्रम्) उभ[illegible]
४५	(न्या० वा०)	न्यायवार्तिकम् (गौतमसूत्रटिप्पणम्)	(न्याय०)
४६	(न्या० सि० दी०)	न्यायसिद्धान्तदीपः	(न्याय०)
४७	(पञ्च० कूट०)	पञ्चदशी—कूटस्थ०	वेदान्तः
४८	(प० च०)	पदार्थचन्द्रिका (सप्तपदार्थीटीका)	(वैशे०)
४९	(प० मा०)	पदार्थमाला	(वैशे०)
५०	(पाणि०)	पाणिनीयाष्टाध्यायी	व्याकरणम्
५१	(पात० सू०)	पातञ्जलयोगदर्शनम्	योगमतम्
५२	(प्र० च०)	प्रमाणचन्द्रिका वेदेशतीर्थसहिता	वेदान्तः
५३	(प्रथमा० वि०)	प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकबोधविचारः	(मिश्रम्)
५४	(प्र० प०)	प्रमाणपद्धतिः	वेदान्तः
५५	(प्र० प्र०)	प्रमाणादिपदार्थप्रकाशिका	(न्याय०)
५६	(प्रशस्त०)	कणादसूत्रभाष्यम्	(वैशे०)
५७	(बृह०)	बृहदारण्यकोपनिषत् शुक्लयजुः-ब्राह्मणम्	वेदान्तः
५८	(ब्रह्मसू०)	ब्रह्मसूत्रम्	वेदान्तः
५९	(भवा०)	भवानन्दी (दीधितिव्याख्या)	(मिश्रम्)
६०	(भाग०)	श्रीमद्भागवतम्	ज्ञान-भक्ति-वैराग्यम्
६१	(भार०)	महाभारतम्	वेदार्थविषयः
६२	(भा० प०)	भाषापरिच्छेदः	(मिश्रम्)
६३	(मङ्गल०)	मङ्गलवादः	(मिश्रम्)
६४	(मध्व० भा०)	ब्रह्मसूत्राणां मध्वभाष्यम्	वेदान्तः
६५	(मनु०)	मनुस्मृतिः	धर्मशास्त्रम्

...ां ग्रन्थानां नामादीनि ग्रन्थप्रतीकेभ्यो ज्ञेयानि ।

...ग्रन्थकर्ता.	लिखितं,अङ्कितं वा पुस्तकम्.	पत्राणाम्, पृष्ठानां वा संख्या.	अङ्कनलेखनादिकालः—शकः, संवत्, अथवा इसवी.	अङ्कनस्थानम्.	पुस्तकस्थानम्.
...चार्यः	अङ्कितम्	०	इसवी १८८२	कलकत्ता	०
...	लिखितम्	८१	शके १७८२	०	मुंबई
...वणाचार्य-कूटस्थदीपविद्यारण्यः	अङ्कितम्	०	०	०	०
...धानन्तः	लिखितम्	०	०	०	जिनसीवाले
...यरामभट्टाचार्यः	लिखितम्	१०९	०	०	स्वीया
...णिनिः	अङ्कितम्	६६२	इसवी १८३९	बोन,यूरोपखण्ड	ए० कालेज
...तञ्जलिः	अङ्कितम्	१०८	शके १८०९	मुंबई	स्वीयम्
...ाचार्यः	लिखितम्	५५	०	०	स्वीया
...वलशर्मा	अङ्कितम्	६	०	धारवाड	०
...यतीर्थार्यः	लिखितम्	५६	०	०	स्वीया
...गाक्षि-भास्करः	लिखितम्	२५	०	०	स्वीया
...स्तपादाचार्यः	अङ्कितम्	४६ किंच ६७	संवत् १९४५ किंच १९४६	लाहौर किंच मुंबई	स्वीयम्
	अङ्कितम्	८५	इसवी १८९३	मुंबई	स्वीया
...यवतीसुतो व्यासः	अङ्कितम्	सूत्राणि ५६४	शके १८०५	मुंबई ,,	स्वीयम् ,,
...ानन्दभट्टाचार्यः	लिखितम्	०	०	(सुरत)	जिनसीवाले
...यवतीसुतव्यासः	अङ्कितम्	०	०	मुंबई	स्वीयम्
...यवतीसुतव्यासः	अङ्कितम्	०	०	मुंबई	०
...श्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यः	अङ्कितम्	श्लो० १६९ पृ० ४६	संवत् १९३९	बनारस	०
...तर्कवागीशः	लिखितम्	११	०	०	ए० कालेज
...ाचार्यः (आनन्दन्ती-...)	अङ्कितम्	३८१	शके १८०५	मुंबई	स्वीयम्
...संहिता	अङ्कितम्	अ० १२ श्लो. २६८४	शके १७८८	मुंबई	स्वीया

येभ्यो ग्रन्थेभ्यः शब्दान् गृहीत्वाऽयं न्यायकोशो व्यरचि,

ग्रन्थसंख्या.	ग्रन्थप्रतीकः (ग्रन्थचिह्नम्).	एतच्चिह्नानामर्थः (ग्रन्थनाम).	विषयः— (न्याय.)गोतममतानुसारी, (वैशे.)कणादमतानुसारी, (मिश्रम्) उभयमतमिश्रं वा.
६६	(म० प्र०)	न्यायसिद्धान्तमञ्जरीप्रकाशः	(मिश्रम्)
६७	(मिता०)	मिताक्षरा (याज्ञवल्क्यस्मृतिव्याख्या)	धर्मशास्त्रम्
६८	(मीमा० कौ०)	मीमांसार्थसंग्रहकौमुदी	मीमांसा
६९	(मु०)	न्यायसिद्धान्तमुक्तावली	(मिश्रम्)
७०	(मू० म०)	मूलमथुरानाथी (तत्त्वचिन्तामणिव्याख्या)	(मिश्रम्)
७१	(याज्ञ०)	याज्ञवल्क्यस्मृतिः	धर्मशास्त्रम्
७२	(राम०)	रामरुद्री	(मिश्रम्)
७३	(ल० म०)	लघुमञ्जूषा	व्याकरणम्
७४	(ल० व०)	लक्षणावलिः	(मिश्रम्)
७५	(लौ० भा०)	मीमांसार्थसंग्रहः	मीमांसा
७६	(वाक्य०)	वाक्यवृत्तिः	(मिश्रम्)
७७	(वाक्यार्थ०)	संग्रहवाक्यार्थः (संग्रहार्थविवेचनी)	(मिश्रम्)
७८	(वाच०)	वाचस्पत्यम्	कोशः
७९	(वात्स्या०)	गोतमसूत्रभाष्यम्	(न्याय०)
८०	(वादावलिः)	वादावलिः	वेदान्तः
८१	(वीरमित्रो०)	वीरमित्रोदयः	व्यवहारशास्त्रम्
८२	(वेदा० प०)	वेदान्तपरिभाषा	वेदान्तः
८३	(वेदा० सा०)	वेदान्तसारः (टीकाद्वयसमेतः)	वेदान्तः
८४	(वै०)	वैशेषिकदर्शनम्	(वैशे०)
८५	(वै० उ०)	वैशेषिकोपस्कारः (कणादसूत्रव्याख्या)	(वैशे०)
८६	(वै० वि०)	कणादसूत्रविवृत्तिः	(वैशे०)
८७	(वै० सा०)	वैयाकरणभूषणसारः (भट्टोजीकृतकारिकाणां व्याख्या)	व्याकरणम्
८८	(वै० सा० द०)	वैयाकरणभूषणसारदर्पणः	व्याकरणम्

...षां ग्रन्थानां नामादीनि ग्रन्थप्रतीकेभ्यो ज्ञेयानि ।

ग्रन्थकर्ता.	लिखितं, अङ्कितं वा पुस्तकम्.	पत्राणाम्, पृष्ठानां वा संख्या.	अङ्कनलेखनादिकाल:—शाक:, संवत्, अथवा इसवी.	अङ्कनस्थानम्.	पुस्तकस्थानम्.
लौगाक्षिभास्कर:	लिखितम्	७३	संवत् १५४७		ए. कालेज
विज्ञानेश्वर:	अङ्कितम्	३६९	शके १७८५	मुंबई	स्वीया
...मेश्वर: (शिवयोगभिक्षु:)	अङ्कितम्	५६	संवत् १९३०	बनारस	स्वीया
...श्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्य:	अङ्कितम्	२३७	संवत् १९२३	बनारस	स्वीया
...ुरानाथतर्कवागीशभट्टाचार्य:	अङ्कितम्	७६८	इसवी १८८४	कलकत्ता	स्वीया
...ज्ञवल्क्य:	अङ्कितम्	अ० ३ श्लो. १०१४	शके १७८५	मुंबई	स्वीया
...रुद्रभट्ट:	अङ्कितम्	२३७	संवत् १९२३	बनारस	स्वीया
...गेशभट्ट:	अङ्कितम्	०	०	बनारस	ए० कालेज
...दयालुशास्त्री	अङ्कितम्	३९	संवत् १९३५	लवपुरी	स्वीया
लौगाक्षिभास्कर:	अङ्कितम्	५६	संवत् १९३९	बनारस	स्वीय:
...मेरुशर्मा, गोडबोले	अङ्कितम्	२४	शके १७९५	पुणा	स्वीया
...पट्टाभिराम:	अङ्कितम्	२२	शके १७९५	पुणा	स्वीया
...तारानाथतर्कवाचस्पति:	अङ्कितम्	५४४२	इसवी १८८४	कलकत्ता	ए० कालेज
पक्षिलस्वामी	अङ्कितम्	२९७	इसवी १८६५	कलकत्ता	ए० कालेज
जयतीर्थमुनि:	लिखितम्	२८	०	०	स्वीया
...त्रमिश्र:	अङ्कितम्	७२४	इसवी १८७५	कलकत्ता	स्वीय:
...राजाध्वरीन्द्र:	लिखितम्	११३	इसवी १८७३	०	स्वीया
...ानन्द:	अङ्कितम्	१९३	संवत् १९४२	कलकत्ता	०
...णादर्षि:	अङ्कितम्	४७६	इसवी १८६१	कलकत्ता	ए० कालेज
...करमिश्र:	अङ्कितम्	४७६	इसवी १८६१	कलकत्ता	ए० कालेज
...नारा...तर्कपञ्चानन:	अङ्कितम्	४७६	इसवी १८६१	कलकत्ता	ए० कालेज
...भट्ट:	अङ्कितम्	२१२	संवत् १९२१	बनारस	ए० कालेज
...भ:	अङ्कितम्	२१२ अथवा ४६०	संवत् १९२३ अथवा १९४२	बनारस	ए० कालेज

येभ्यो ग्रन्थेभ्यः शब्दान् गृहीत्वाऽयं न्यायकोशो व्यरचि

ग्रन्थसंख्या.	ग्रन्थप्रतीकः (ग्रन्थ-चिह्नम्).	एतच्चिह्नानामर्थः (ग्रन्थनाम.)	विषयः— (न्याय.)गोतममतानुसारी, (वैशे.)कणादमतानुसारी, (मिश्रम्) उभयमतमिश्रं वा.
८९	(श० प्र०)	शब्दशक्तिप्रकाशिका	(मिश्रम्)
९०	(शाब० भा०)	शाबरभाष्यम् (जैमिनीसूत्रभाष्यम्)	मीमांसा
९१	(शारी० भा०)	शारीरकमीमांसा (ब्रह्मसूत्रभाष्यम्)	वेदान्तः
९२	(सर्व०)	सर्वदर्शनसंग्रहः	सर्वेषां मतानि
९३	(सा० म०)	सारमञ्जरी	(मिश्रम्)
९४	(सा० सं०)	सारसंग्रहः (तार्किकरक्षाया व्याख्या)	(न्याय०)
९५	(सांख्य० का०)	सांख्यकारिका (श्लो० ७२) टीकाद्वययुता	सांख्यमतम्
९६	(सांख्य० कौ०)	सांख्यतत्त्वकौमुदी	सांख्यमतम्
९७	(सांख्य० भा०)	सांख्यप्रवचनभाष्यम्	सांख्यमतम्
९८	(सांख्यसू०)	सांख्यसूत्रम्	सांख्यमतम्
९९	(सि० च०)	सिद्धान्तचन्द्रोदयः	(मिश्रम्)
१००	(स्व०) *	स्वग्रम्	स्वयंकृतम्

* एवमन्येऽपि भट्टि-नैषध-शिशुपालवध-कुमार-रघुवंश-इत्यादयः काव्यग्रन्थाः, ग्रन्थान्तरेषूदाहृता उपलब्धास्तत्रत्या काश्चन ग्रन्थपङ्क्तय उपयुक्ता अत्र कोशे संगृहीताः; तथाऽपि 'ग्रन्थपृष्ठाभिवृद्धिभयान्ना-

तेषां ग्रन्थानां नामादीनि ग्रन्थप्रतीकेभ्यो ज्ञेयानि ।

ग्रन्थकर्ता.	लिखितं,अ-ङ्कितं वा पुस्तकम्.	पत्राणाम्, पृष्ठानां वा संख्या.	अङ्कनलेखनादि-कालः—शकः, संवत्, अथवा इसवी.	अङ्कनस्थानम्.	पुस्तक-स्थानम्.
जगदीशभट्टाचार्यः	अङ्कितम्	१८८	इसवी १८७२	कलकत्ता	स्वीया
शंबरमुनिः	अङ्कितम्	१२६९	संवत् १९२५	कलकत्ता	ए० कालेज
शंकरभारती (शंकराचार्यः)	अङ्कितम्	०	०	बनारस	ए० कालेज
सायणाचार्यः	अङ्कितम्	१८०	इसवी १८५८	कलकत्ता	ए० कालेज
जयकृष्णतर्कालंकारः	अङ्कितम्	९१	शके १८०९	बनारस	स्वीया
	लिखितम्	७३	०	०	तनुसुखराम-[illegible]पाठी
ईश्वरकृष्णः	अङ्कितम्	५८ (४०)	इसवी १८८३	बनारस	स्वी[illegible]
वाचस्पतिमिश्रः	अङ्कितम्	६३	इसवी १८७३	बनारस	ए० [illegible]ालेज
विज्ञानभिक्षुः	अङ्कितम्	०	इसवी १८५६	कलकत्ता	टाउ[illegible]हाल, मुंबई
[illegible]पिलः	अङ्कितम्	०	०	०	„
[illegible]कृष्णधूर्जटिदीक्षितः	अङ्कितम्	३८	संवत् १९४२	बनारस	स्वीयः
न्यायकोशकर्ता भीमाचार्यः	०	०	०	०	०

नानाविधा ग्रन्थाः, महाभारतादीतिहासग्रन्थाः, मात्स्यादीनि पुराणानि, आत्रेयादिस्मृतिग्रन्थाश्च ये ये त्रानुक्रमणिकायां तन्नामानि संनिवेशितानि' इति क्षन्तव्यमेतज्जिज्ञासुभिः ।

चिह्नविवेकः ।

१ व्याख्यायमानशब्दस्य पुरतो वर्तमानः ( ) एतच्चिह्नान्तर्गतः शब्दो व्यापकधर्मविशिष्टस्य बोधकः, इति बोध्यम् ।

२ प्रमाणत्वेन गृहीतानां, येभ्यो ग्रन्थेभ्यः शब्दानुद्धृत्यायं न्यायकोशो व्यरचि तेषां च, ग्रन्थानां प्रतीका अपि ( ) एतच्चिह्नान्तः समुपन्यस्ताः, इति बोध्यम् ।

३ यत्र समानार्थे लक्षण-परिष्काराणामनेकत्वम्, तत्रैकैकस्यादौ [ ] एतच्चिह्नान्तर्गतः ककारादिवर्णः परिष्कारभेदबोधनाय समुपन्यस्तः, इति बोध्यम् ।

४ यत्र त्वर्थानामनेकत्वं सर्वथा विभिन्नत्वं च तत्रैकैकस्यादौ १, २, इत्याद्यङ्कोऽर्थभेदबोधनाय समुपन्यस्तः, इति बोध्यम् ।

५ यत्र चार्थानां यत्किंचिद्भिन्नत्वे लक्षणपरिष्काराणामनेकत्वम्, तत्रैकैकस्यादौ [ ] एतच्चिह्नान्तः १, २, इत्याद्यङ्को यत्किंचिदर्थभेदबोधनाय स्थापितः, इति बोध्यम् ।

६ क्वचित्तु विभिन्नसंख्याबोधनाय लक्षणोदाहरणादीनां भेदबोधनाय च ( ) एतच्चिह्नान्तः १, २, इत्यादयोऽप्यङ्काः संस्थापिताः, इति बोध्यम् ।

७ क्वचिच्च A, B, इत्यादयो वर्णा अपि विभिन्नसंख्याबोधनाय स्थापिताः, इति बोध्यम् ।

८ यस्य शब्दस्योपरि १, २, इत्याद्यङ्काः, *, †, इत्यादिचिह्नं वा समुपन्यस्तं, तस्याधस्तात्प्रायस्तत्पृष्ठे तादृशाङ्क-चिह्न-द्योतितं टिप्पनम्, इति बोध्यम् ।

९ ययोर्ग्रन्थयोर्मध्ये ....एतादृशं बिन्दुसमूहरूपं चिह्नं भवेत्, तच्चिह्नं तयोर्मध्ये विद्यमानस्य ग्रन्थस्य परित्यागसूचनाय समुपन्यस्तम्, इति बोध्यम् ।

१० यत्र च , ; । ‘ ’ “ ” — एतानि षट् चिह्नानि, क्रमेण स्वल्पविरामं, अर्धविरामं, पूर्णविरामं, अन्तस्थनियमं, अन्तस्थग्रन्थं, वक्ष्यमाणविषयं च द्योतयन्ति, इति बोध्यम् ।

न्यायकोशः ।

श्रीपाण्डुरङ्गो विजयते ॥ नत्वा श्रीविठ्ठलं देवं गुरूंश्च पितरौ तथा । भीमाचार्यो वितनुते न्यायकोशं कृते विदाम् ॥ १ ॥ न्यायसूत्रादितः शब्दानुद्धृत्यायं सुनिर्मितः । प्राङ्भिस्तु कविभिर्यस्मान्नोपदर्शित ईदृशः ॥ २ ॥ अतः संमानयन्त्वेनं न्यायकोशं दयालवः । निर्मत्सराश्च विद्वांसो बालकस्येव चेष्टितम् ॥ ३ ॥

अ.

अकर्मकः–(धातुः) [क] व्यापारसमानाधिकरणफलवाचकः । (ल०म०) यथा वृक्षात्पर्णं पततीत्यादौ 'पत्' धातुरकर्मकः । (स्वयम्)

[ख] व्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वाभाववान् ।

[ग] व्याकरणशास्त्रीयकर्मसंज्ञकार्थानन्वय्यर्थक इति शाब्दिका वदन्ति। (ल० म० धा० ९)

[घ] फलावच्छिन्नव्यापारवाचको धातुरकर्मक इत्यापि कश्चिद्वक्ति । (ल० व०)

अकस्मात्–हेतुशून्यः कालः । (गण०) यथा 'अकस्मादयमागतः' इत्यादौ । (स्व०)

---

१ व्यापाराधिकरणेतरावृत्ति यत्फलं तद्वाचक इत्यर्थः । तेन गम्यादौ, फलस्य (द्विष्ठत्वेन) व्यापाराधिकरणकर्तृनिष्ठत्वेऽपि नातिव्याप्तिः । (वै० सा० द० ८९.)

२ अत्र, अधोदेशसंयोगानुकूलव्यापारस्य 'पत्' धात्वर्थत्वेनाधोदेशसंयोगरूपं फलं तदनुकूलव्यापारश्चैतद्द्वयमेकस्मिन् पर्णे तिष्ठतीति फलव्यापारयोः सामानाधिकरण्यं संगच्छत इत्यवधेयम् ।

३ अत्रावच्छिन्नत्वं च पूर्वोक्तसामानाधिकरण्यात्मकमेवेति भाति ।

अकारणगुणोत्पन्नगुणत्वम्—कारणगुणोत्पन्नावृत्तिर्गुणत्वसाक्षाद्व्याप्या च या जातिस्तादृशजातिमत्त्वम् । (दि० गु०) तादृशजातिस्तु बुद्धित्व, सुखत्व, शब्दत्वादिः । (स्व०)

अक्षपादः—न्यायसूत्रकर्ता गौतमर्षिः । स हि प्रमाणप्रमेयादिषोडशपदार्थवादी, पदार्थतत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसं (मोक्षं) मन्यते । (स्व०)

अक्षरम्—१ परं ब्रह्मेति मायावादिन आहुः । २ मोक्ष इत्यपीति वेदान्तिनः । ३ लक्ष्मीरपीति माध्वाः । ४ भगवदंशभूतो भगवद्रूपो धामविशेष इति वल्लभीयाः । ५ अकारादिवर्णमिति काव्यज्ञाः । ६ वर्णस्मारकरेखात्मकलिपिसंनिवेश इति लेखकाः । (स्व०)

अखण्डोपाधिः—(उपाधिः) अनिर्वचनीयो धर्मः । स च क्लृप्तसप्तपदार्थातिरिक्त एव । (सि० च०) (ल० व०) यथा, अनुयोगितात्वप्रतियोगितात्वविषयतात्वादिः । (स्व०)

---

१ अकारणगुणोत्पन्नगुणास्तु बुद्ध्याद्यष्टकं, भावना, शब्दश्चेति । एते च विभुविशेषगुणा इत्यप्युच्यन्ते । (प० मा०)(भा० प० गु०)

२ कारणगुणोत्पन्नत्वं चात्र स्वाश्रयसमवायिसमवेतगुणजन्यत्वम् । तद्यथा-स्वं पटस्य रूपं, तदाश्रयः पटः, तस्य समवायी तन्तुः, तत्र समवेतो गुणस्तन्तो रूपं, तेन जन्यते इति पटस्य रूपं कारणगुणोत्पन्नं भवतीति बोध्यम् ।

३ गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यत्वं* च संस्कारत्वान्यगुणत्वव्याप्याव्याप्यत्वे† सति गुणत्वव्याप्यत्वम् । (दि० गु०)

४ अत्र श्रूयते 'गौतमो हि स्वमतदूषकस्य व्यासस्य मुखदर्शनं चक्षुषा न कर्तव्यमिति प्रतिज्ञाय पश्चात् व्यासेन प्रसादितः पादे नेत्रं प्रकाश्य तं दृष्टवान्' इति पौराणिकी कथा ।
अत्रान्यदुच्यते—अक्षपादप्रणीते च काणादे सांख्ययोगयोः । त्याज्यः श्रुतिविरुद्धोऽर्थः इति पद्मपुराणम् (?) (वाच०)

५ अत्रायं नियमो बोध्यः—जात्यखण्डोपाध्यतिरिक्तानामेव धर्माणां निर्वचनार्हत्वम् । इति ।

---

* परममहत्त्वत्वादिकमादायातिव्याप्तिवारणाय साक्षादिति पदम् । (दि० गु०)

† अन्वयस्तु—संस्कारत्वान्यो यो गुणत्वव्याप्यस्तस्याव्याप्यत्वं तस्मिन्निति । अत्र संस्कारत्वान्येति विशेषणाभावे तु, भावनात्वस्य गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यत्वाभावेन भावनाया असंग्रहः स्यादतस्तद्विशेषणम् ।

अघटकत्वम्–स्वाविषयकप्रतीतिवृत्तितत्तन्निरूपितविषयिताकत्वम् । (ग० कूटा०)

[ख] तद्विषयत्वाव्यापकविषयतावत्त्वम् । यथा वन्ह्यभावनिष्ठविषयत्वाव्यापकं घटनिष्ठं विषयत्वं तद्वत्त्वस्य घटे सत्त्वेन घटस्य वन्ह्यभावाघटकत्वम् । (वन्हेस्तु तद्धटकत्वम्) । (ख०)

अङ्गम्–१ प्रयोजकम्, उपकारकं वा (ख०) यथा व्याप्तिरनुमित्यङ्गमित्यादौ । (सर्व० चार्वा०) २ यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्ययेऽङ्गमिति शाब्दिकाः । ३ मुख्यफलाजनकत्वे[1] सति मुख्यफलजनकव्यापारजनकमङ्गमिति मीमांसकाः । ४ लग्नमिति मौहूर्तिकाः । ५ शरीरावयवोऽङ्गमिति काव्यज्ञा वदन्ति । (ख०)

अङ्गविधिः–(विधिः) गुणविधिः । यथा दध्ना[2] होमं जुहोतीत्यादि ॥

अजहत्स्वार्था[3]–(लक्षणा) [क] लक्ष्यतावच्छेदकरूपेण लक्ष्यशक्योभयबोधिका । यथा काकेभ्यो[4] दधि रक्ष्यतामित्यत्र काकपदस्य दध्युपघातके लक्षणा । (न्या० बो०)

[ख] यत्र वाच्यस्याप्यन्वयस्तत्राजहती लक्षणा । यथा छत्रिणो[5] गच्छन्तीत्यादौ । (त० दी० ४)

---

१ अत्र च कार्यकालवृत्तित्वेनैव कारणत्वस्य मीमांसकैः स्वीकृतत्वात्प्रयाजादिहोमस्यापूर्वं प्रत्येव जनकत्वेन मुख्यफलस्वर्गं प्रत्यजनकत्वमुपपद्यत इति ।

२ अत्र अग्निहोत्रं जुहोतीत्यनेन बोधिते होमे दधिरूपो गुणो विधीयत इति बोध्यम् ।

३ अत्र व्युत्पत्तिः 'न जहति पदानि स्वार्थं यस्यां सा अजहत्स्वार्था' इति द्रष्टव्या । (वै० सा०)

४ अत्र काकपदेन, दध्युपघातकत्वात्मकलक्ष्यतावच्छेदकरूपेण काकस्तदितरमार्जारादयश्च बोध्यन्ते । तत्र दध्युपघातकेभ्यो दधिरक्षणे तात्पर्यात् ।

५ प्रतिपाद्यसंबन्ध एव लक्षणेत्यभिप्रायेणेदमुदाहरणम् । तेन, छत्रिणित्यस्य मतुबर्थकेन्प्रत्ययान्ततया पदसमूहरूपत्वेन* वाक्यत्वात् तच्छक्त्यप्रसिद्ध्या शक्यसंबन्धरूपलक्षणाया अभावेऽपि नैतदुदाहरणासंगतिः । तथा चात्रैकसार्थवाहित्वेन रूपेण छत्र्यच्छत्रिषु गमनकर्तृत्वान्वयः ॥ (नील०)

---

* नैयायिकमते पदशक्त्यैव निर्वाहे वाक्यशक्तिस्तल्लक्षणा च न स्वीक्रियत इति तात्पर्यम् ।

[ग] शक्यलक्ष्योभयवृत्तिना शक्यवृत्तिनैव वा रूपेणानुभावकत्वादजहत्स्वार्था । यथा द्रव्यत्वादिना नीलघटत्वादिना च घटपदस्य लक्षणा ।(श० प्र०) वैयाकरणास्तु, शक्यार्थापरित्यागेनेतरार्थलक्षणेत्याहुः ।[1] (ल०म०)

अजहल्लक्षणा—अजहत्स्वार्थावदस्यार्थोनुसंधेयः ।

अज्ञानम्—१ ज्ञानाभावः । (स्व०) २ अविद्या । तत्रोक्तम्—अनादि भावरूपं यद्विज्ञानेन विलीयते । तदज्ञानमिति प्राज्ञा लक्षणं संप्रचक्षत इति मायावादिवेदान्तिनो वदन्ति ।[2] (सर्व० रामा०)

अज्ञानम्—(निग्रहस्थानम्) [क] अविज्ञातम् । (गौ० ५।२।१७) विज्ञातार्थस्य परिषदा प्रतिवादिना त्रिरभिहितस्य यदविज्ञानं तदज्ञानं निग्रहस्थानमिति । अयं खल्वविज्ञाय कस्य प्रतिषेधं ब्रूयादिति । (वात्स्या० ५।२।१८)

[ख] परिषदा विज्ञातस्य, वादिना त्रिरभिहितस्याप्यविज्ञानम् । इदं च किं वदसि, बुध्यत एव नेत्याद्याविष्करणेन ज्ञातुं शक्यत इति । (गौ० वृ० ५।२।१७) अत्र, अविज्ञानमित्यस्यार्थस्तु वाक्यार्थस्याबोध इति । (नील०)

अणुत्वम्—परिमाणविशेषः । स च परमाणौ द्व्यणुके च तिष्ठति । (स्व०)

अतद्गुणसंविज्ञानः—(बहुव्रीहिसमासः) [क] नवीनोक्तलक्षणाक्रान्ततद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहेर्भिन्नो बहुव्रीहिः[3] । यथा घटस्वरूपः पदार्थ इत्यादौ[4] ।

[ख] यो बहुव्रीहिः स्वार्थस्यान्वयिनि स्वार्थघटकस्याप्यर्थस्यान्वयबोध-

---

१ शक्यार्थापरित्यागश्च शक्यार्थस्य येन केनापि रूपेण लक्ष्यार्थान्वयिनान्वयित्वम् । तेन छत्रिणो यान्ति, कुन्तान् प्रवेशय, काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यादौ न दोषः । अछत्र्यादिसाधारणरूपेण छत्र्यादेः, कुन्तवद्विशेषणतया कुन्तानां, दध्युपघातकतया काकादेश्च लक्ष्यार्थान्वयिक्रियाविशेषणत्वात् । (ल० म०)

२ अत्राज्ञाने भावत्वसाधकं प्रमाणमनुमानम् । तच्च विवादास्पदं प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वविषयावरणस्वनिवर्त्यस्वदेशगतवस्त्वन्तरपूर्वकमप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वादन्धकारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभावदिति । (सर्व० रामा०)

३ तदर्थश्च, स्वीयविग्रहस्य यद्विशेष्यं ततोऽन्यस्य तद्विशेष्यकबोधजनक इति । (श० प्र०)

४ अत्र घटस्य स्वरूपं यस्मादिति विग्रहे, विग्रहस्य यद्विशेष्यं ततोऽन्यदेव स्वजन्यस्वरूपाभिन्नघटसंबन्धित्वेनानेन बहुव्रीहिणा बोध्यत इति । (श० प्र० ५९)

मेऽसमर्थः सः इति प्राचीना आहुः । यथा दृष्टसागरमानय, चित्रगुमानयेत्यादौ च । (श० प्र०)

अतिदेशः–[क] एकत्र श्रुतस्यान्यत्र संबन्धः । यथा स्तोकं पचति, मृदु पचतीत्यादौ स्तोकमृद्वादौ क्रियाविशेषणानां कर्मत्वमित्याद्यनुशासनेन कर्मत्वातिदेशः । (ग०व्यु० १) यथा वा व्याकरणे स्थानिवदिति सूत्रेण सुद्ध्युपास्य इत्यादिप्रयोगघटकयकारादावीकारादिवृत्त्यच्त्वातिदेशः।(स्व०) [ख] इतरधर्मस्येतरस्मिन्प्रयोगायादेशः । (वाच०)

अतिप्रसङ्गः–१ अतिव्याप्तिः । २ प्रकृतादन्यत्र प्रसञ्जनम् । (स्व०)

अतिव्याप्तिः–(लक्षणदोषः) १ [क] अलक्ष्यवृत्तित्वम् । यथा गोः शृङ्गित्वस्य लक्षणत्वेऽतिव्याप्तिः । (त० दी० १) (ल० व०) [ख] लक्ष्यतावच्छेदकसमानाधिकरणत्वे सति लक्ष्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदसामानाधिकरण्यम् । (न्या० बो० १) यथा मनुष्यो[3] ब्राह्मण इति लक्षणस्य शूद्रेऽतिव्याप्तिः । (त० कौ०) २ व्याप्यत्वासिद्धिः । विपक्षमात्राद्व्यावृत्त्यभावात्सोपाधिकत्वाच्च । यथा गोर्लक्षणस्य पशुत्वस्य (महिष्यादावतिव्याप्तिः) । गोत्वे हि सास्नादिमत्त्वं प्रयोजकम्, न पशुत्वम् । (त० भा०)

---

१ अत्र दृष्टसागरमानय, चित्रगुमानयेत्यादौ च गुणीभूतसमुद्रगवादीनामानयनेऽन्वयासंभवेनातद्गुणसंविज्ञानोऽयं बहुव्रीहिरिति ।

२ तदुक्तम् । १ अन्यत्रैव प्रणीतायाः कृत्स्नाया धर्मसंहतेः । अन्यत्र कार्यतः प्राप्तिरतिदेशः स उच्यते ॥ २ प्रकृतात्कर्मणो यस्मात्तत्समानेषु कर्मसु । धर्मप्रवेशो येन स्यादतिदेशः स उच्यते ॥ यथा मीमांसायां,प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येत्यादिः* । स चातिदेशः पञ्चविधः शास्त्रातिदेशः, कार्यातिदेशः, निमित्तातिदेशः, व्यपदेशातिदेशः, रूपातिदेशश्चेति । उदाहरणं चान्यत्र द्रष्टव्यम् । (वाच०)

३ अत्र मनुष्यत्वं हि, लक्ष्यतावच्छेदकब्राह्मणत्वाश्रये ब्राह्मणत्वाश्रयभिन्ने च शूद्रादावपि वर्तत इत्यतिव्याप्तं भवतीति तात्पर्यम् ।

४ इदं च लक्षणस्य (व्यतिरेकिहेतोः)व्यावर्तकत्वाभिप्रायेण। विस्तरस्तु 'लक्षणम्' इत्यत्र द्रष्टव्यः।

५ साधारणानैकान्तिकत्वमपि संभवति ।

---

* अत्रेदं बोध्यम्, प्रकृतिभूतदर्शकार्यादेरङ्गकार्याणि प्रयाजादीनि विकृतौ पश्वादियागेऽतिदिश्यन्त इति ।

अतिसामान्यम्–यत् विवक्षितमर्थमाप्नोति चात्येति च तत् । यथा ब्राह्मणत्वं विद्याचरणसंपदं क्वचिदाप्नोति क्वचिदत्येति । (वात्स्या० १।२।१४)

अतीतकालः–१ कालात्ययापदिष्टवदस्यार्थोऽनुसंधेयः । (गौ०सू० १।४९)
२ भूतकालवदस्यार्थोऽनुसंधेयः । (स्व०)

अतीन्द्रियगुणत्वम्–[क] लौकिकसाक्षात्कारविषयगुणत्वन्यूनवृत्तिसंस्कारत्वान्यधर्मसमवाय्यन्यगुणत्वम् । (दि० गु०)
[ख] लौकिकप्रत्यक्षाविषयगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वम् । (प० मा०) (ल० व०) सा च जातिर्गुरुत्वत्वं, अदृष्टत्वमित्यादिः । (स्व०)

अतीन्द्रियत्वम्–इन्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षाविषयत्वम् । यथा कालस्यातीन्द्रियत्वम् । (स्व०)

अत्यन्ताभावः–(अभावः) [क] यद्वस्तु यत्र न कदापि भविष्यति न

---

१ इदं च व्यावर्तकत्वेन विवक्षितं चेत्सव्यभिचार एवान्तर्भवतीति बोध्यम् । यथा अयं विद्याचारसंपन्नो ब्राह्मणत्वादिति ।

२ अत्रातीतत्वं च–१ चरमकृतिध्वंसः । (न्या० म० ४) २ [क] वर्तमानध्वंसः । (ग० व्यु० ल०) [ख] वर्तमानकालवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वम् । (वाक्य०) यथा दुर्दिनमतीतमित्यादौ दुर्दिनस्यातीतत्वम् ।

३ अतीन्द्रियगुणाश्च गुरुत्वम्, अदृष्टं (धर्माधर्मौ) भावना स्थितिस्थापकश्चेति । (भा०प०गु०)

४ अत्र साक्षाद्व्याप्यत्वं च, संस्कारत्वान्या या गुणत्वव्याप्या जातिस्तदव्याप्यत्वे सति गुणवृत्तित्वम् । (प० मा०)

५ अत्र [क] अत्यन्तः अन्तोऽवधिमतिक्रान्तो नित्योऽभाव इति व्युत्पत्तिः । अत एवायमात्यन्तिकस्त्रैकालिक इत्यभिधीयते । (वै० उ० ९।१।९) असौ त्रैकालिकस्तस्मादुक्त आत्यन्तिकस्तथा । (त० व० २७२) [ख] 'अन्तं स्वप्रतियोगिनिष्ठाऽभावप्रतियोगित्वमतिक्रान्तोऽत्यन्तः, स चासावभावश्च' इति विग्रहः । तस्य भावोऽत्यन्ताभावत्वम् । स्वप्रतियोगिनिष्ठस्वसदृशाभावप्रतियोगित्वव्यभिचार्यभावत्वमिति यावत् । तद्यथा–घटात्यन्ताभावस्य स्वप्रतियोगिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभाववति घटवृत्तिधर्मे सत्त्वात्तत्त्वं तथाक्षतम् । घटान्योन्याभावस्य तु स्वप्रतियोगिनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगित्वव्यापकत्वात्तद्व्याप्तिः । (वै० सा० द० ३३४)

अत्रेदं बोध्यम्–ध्वंसप्रागभावकालेऽपि तदधिकरणेऽत्यन्ताभावो वर्तत इति नवीन नैयायिकानां मतम् । ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावेन सह विरोधेन स न वर्तत इति प्राचीना वदन्ति । (ग० च० १) (मुक्ता० १)

च कदाचिद्भूतं तस्य वस्तुनस्तत्रात्यन्ताभावो मन्तव्यः ।(वै०उ० ९।१।९) यथा वायौ रूपं नास्तीति प्रतीतिसाक्षिकोऽभावः । (वै० वि० ९।१।९)

[ख] त्रैकालिकसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावः । (त० सं०)

[ग] त्रैकालिकः संसर्गाभावः । (त० कौ०)

[घ] नास्तीत्यनुभवसिद्धो नित्यः संसर्गाभावः । (न्या०म० १) (मु० १)

[ङ] प्रतियोग्याश्रयोऽभावः । (सर्व० औलु०) यथा भूतले घटो नास्तीति प्रतीतिसाक्षिको भूतलानुयोगिको घटप्रतियोगिकोऽभावः । (प्र० प्र०) (त० कौ०) केचित्तु (वैशेषिकाः) यत्र भूतले पूर्वं घटादिकं स्थितमथापसारितं पुनरानीतं च तत्रोत्पादविनाशशाली सामयिकनामा चतुर्थः संसर्गाभाव एव प्रतीयते नात्यन्ताभाव इत्याहुः । (वै० वि० ९।१।९) केवलाधिकरणादेव नास्तीति व्यवहारोपपत्तावभावो न पदार्थान्तरमिति प्राभाकरा आहुः । (दि० १) (त० दी०) अत्यन्ताभावो द्विविधः। एकपर्याप्तधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकः । अनेकपर्याप्तधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकः । आद्यो धर्मो घटत्वादिः । द्वितीय उभयत्वादिः, अयमेव व्यासज्यवृत्तिरित्युच्यते । (सि० च० ४)

अदः–[क] परोक्षबुद्धिविषयः । (दि० ४) (ग० श०) यथा, असौ हरिश्चन्द्रो राजेत्यादावदश्शब्दार्थः । (ख०)

[ख] विप्रकृष्टपरोक्षव्यक्तिरिति केचित् । (दि० ४)

---

१ अयं च वैशेषिकमतानुसारेण । एतन्मते गेहे घटो नास्तीत्यादिप्रतीतिसाक्षिकाभावस्तु सामयिकाभाव (गेहे संसर्गप्रतिषेधः वै० ९।१।१०) एव । नैयायिकास्तु सामयिकाभावोऽत्यन्ताभावान्नातिरिच्यत इति प्राहुः ।

२ त्रैकालिकत्वमिह नित्यत्वम् । (नील०) तच्चाभावस्य विशेषणम् ।

३ तादात्म्यातिरिक्तसंसर्ग इत्यर्थः । तेन नान्योन्याभावेऽतिव्याप्तिः ।

अदृष्टम्[1]–(गुणः) [क] धर्माधर्मशब्दवदस्यार्थोऽनुसंधेयः । (भा० प०)

[ख] पुण्यपापात्मकं भोग्यम् । तददृष्टमपूर्वमिति मीमांसका आहुः । प्रारब्धकर्मेति वेदान्तिनः । अदृष्टमिति वैशेषिकाः । धर्माधर्माविति नैयायिकाः । पुण्यपापे इति पौराणिकाः ।

अदृष्टार्थकः–(प्रमाणशब्दः) [क] यस्यामुत्रार्थः प्रतीयते सोऽदृष्टार्थः । (वात्स्या० १।१। ८)

[ख] शब्दतदुपजीविप्रमाणमात्रगम्यार्थकः । (गौ० वृ० १।१।८) स च स्वर्गापूर्वादीनामस्तित्वादिप्रतिपादकः शब्दः । (स्व०)

अद्यतनः–(कालः) [क] अतीतरात्रेरन्त्ययामेनागामिन्या रात्रेः पूर्वयामेन च सहितः कालः । (स्व०)

[ख] अतीताया रात्रेः पश्चार्धेनागामिन्याः पूर्वार्धेन च सहितो दिवस इति शाब्दिका वदन्ति । (ल० म०)

अद्रव्यद्रव्यत्वम्–असमवेतद्रव्यत्वम् ।(ग०दशा०)यथा,आकाशादेर्निरवयवद्रव्यस्य (कुत्रापि समवायेनावर्तमानस्य) अद्रव्यद्रव्यत्वम् । (स्व०)

अधः–(दिक्) [क] गुरुत्वासमवायिकारणकक्रियाजन्यसंयोगाश्रयो[2] दिक् । (वै० उ० २।२।१०)

---

१ अदो वासनया जन्यते, भोगप्रायश्चित्तज्ञानादिना नश्यतीति विज्ञेयम् । अदृष्टसद्भावे प्रमाणं चानुमानम् । तच्च [क] चैत्रस्य शरीरादिकं चैत्रस्य विशेषगुणजन्यं कार्यत्वे सति चैत्रस्य भोगहेतुत्वाच्चैत्रप्रयत्नजन्यकुसुमपर्यङ्कादिवदिति । (सि०च०४) [ख] विमता भोगव्यक्तयो हेत्वपेक्षाः कादाचित्कत्वात् घटवदित्यादि* । आगमस्तु–पौरुषं दैवसंपत्त्या काले फलति पार्थिव ॥ त्रयमेतन्मनुष्यस्य पिण्डितं स्यात्फलावहमित्यादि ।

२ गुरुत्वमेव† असमवायिकारणं यस्यास्तया क्रियया जन्यो यः संयोगस्तदाश्रय इति विग्रहः ।

---

* तदुक्तम्–सापेक्षत्वादनादित्वाद्वैचित्र्याद्विश्ववृत्तितः ॥ प्रत्यात्मनियमाद्भुक्तेरस्ति हेतुरलौकिकः, इति ॥ चिरध्वस्तं फलायालं न कर्मातिशयं विनेति च । (कु० १)

† पतनात्मकक्रियां प्रति गुरुत्वं न कारणम्, किं तु पृथिवीगताकर्षणशक्तिविशेष एवेत्याधुनिकाः पाश्चात्यहूणा वदन्ति । तच्चिन्त्यम् ।

[ख] पतनजन्यसंयोगाश्रयः। (वै०वि० २।१।१०) यथा पर्णमधः पततीत्यादौ। (स्व०)

अधर्मः[1]–(गुणः) [क] शरीरादिजनकात्मविशेषगुणः। (त०भा०गु० ३६)

[ख] नरकदुःखादिदुःखानां साधनम्। (मु०)

[ग] निषिद्धकर्मजन्यः[2]। (त० सं० ४)

[घ] दुःखासाधारणं कारणम्। (प्र०प्र०)विशेषस्तु 'अदृष्टम्' इत्यत्र द्रष्टव्यः।

अधिकम्–(निग्रहस्थानम्) [क] हेतूदाहरणाधिकम्। (गौ०५।१३)। एकेन कृतत्वादन्यतरस्यानर्थक्यमिति तदेतन्नियमाभ्युपगमे वेदितव्यमिति। (वात्स्या० ५।२।१३)

[ख] कृतकर्तव्यापुनरुक्ताभिधानम्[3]। (गौ० वृ० ५।१३)

[ग] अधिकहेत्वादिकथनम्। यथा शब्दोऽनित्यः शब्दत्वाच्छ्रावणत्वाच्चेत्यादि। (नील०) (दि० १)

अधिकरणत्वम्–१ (कारकम्) यद्धातूपस्थाप्ययादृशार्थे विग्रहस्थया सप्तम्या यः स्वार्थोऽनुभाव्यते तदेव तद्धातूपस्थाप्यतादृशक्रियायामधिकरणत्वं नाम कारकम्। यथा ग्रामे गन्तेत्यादौ[4]। (श० प्र० ८९) तच्चाधिकरणत्वं

[क] अधिकरणमिति प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसंबन्धविशेषः। यथा घटवद्भूतलमित्यादौ भूतले घटाधिकरणता।

---

१ अयं च जीवमात्रसमवेतो, भोगप्रायश्चित्तादिनाश्यश्चेति विज्ञेयम्। (त० कौ०) अधर्मस्तु न प्रत्यक्षः, किंत्वनुमानगम्यः। तथानुमानं 'देवदत्तस्य शरीरादिकं देवदत्तस्य विशेषगुणजन्यं, कार्यत्वे सति देवदत्तस्य भोगहेतुत्वात् देवदत्तप्रयत्नजन्यवस्तुवत्' इति ज्ञेयम्। (त० भा० गु० ३६)

२ निषिद्धकर्म चानिष्टसाधनत्वेन वेदबोधितं कर्म। (वाक्य०) तच्च सुरापानादि।

३ अनुवादस्तु न कृतकर्तव्यः साभिप्रायत्वात्। प्रतिज्ञाधिक्यं च पुनरुक्तम्। 'धूमादालोकात्, महानसवत् चत्वरवत्' इत्यादिकं तु विना समुच्चयं दार्ढ्यादिभ्रमादुक्तमधिकम्। 'यथा महानसं, महानसवत्' इति तु नाधिकं, किं तु पुनरुक्तम्। (गौ० वृ० ५।५६)

४ अत्र धात्वर्थे गतौ ग्रामनिष्ठमधिकरणत्वं तन्निरूपितमाधेयत्वं वा सप्तम्याऽनुभाव्यत इति तदेव तद्धातूपस्थाप्यतादृशक्रियायामधिकरणत्वकारकम्। (श० प्र० ८९)

[ख] विषयताविशेष इति केचिद्वदन्ति ।

[ग] यथार्थविशिष्टधीविशेष्यत्वमित्यपरो वक्ति ।

[घ] कर्तृद्वारा कर्मद्वारा वा क्रियाश्रयत्वमिति शाब्दिका वदन्ति । २ विषय, संशय, पूर्वपक्ष, उत्तर, सिद्धान्त, एतत्पञ्चाङ्गबोधकवाक्यसमुदायरूपन्यायत्वमधिकरणत्वमिति मीमांसका वेदान्तिनश्चाहुः ।

अधिकरणसिद्धान्तः– (सिद्धान्तः) [क] यत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धिः सोऽधिकरणसिद्धान्तः । (गौ० १।१।३०) यस्यार्थस्य सिद्धावन्येऽर्था अनुषज्यन्ते, न तैर्विना सोऽर्थः सिध्यति तेऽर्था यदधिष्ठानाः सोऽधिकरणसिद्धान्तः । यथा देहेन्द्रियव्यतिरिक्तो ज्ञाता, दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादिति । अत्रानुषङ्गिणोऽर्था इन्द्रियनानात्वं, नियतविषयाणीन्द्रियाणि स्वविषयग्रहणलिङ्गानि ज्ञातुर्ज्ञानसाधनानि, गन्धादिगुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं गुणाधिकरणं, नियतविषयाश्चेतना इति पूर्वार्थसिद्धावेतेऽर्थाः सिध्यन्ति । न तैर्विना सोऽर्थः संभवतीति । (वात्स्या० १।१।३०)

[ख] यस्यार्थस्य सिद्धौ जायमानायामेवान्यस्य प्रकरणस्य प्रस्तुतस्य

---

१ एतन्मतेऽधिकरणं च, [क] कर्त्रादिव्यवहितक्रियाधारः । [ख] अधिकरणत्वशक्तिमत् । सा शक्तिः कर्तृकर्मद्वारा क्रियाश्रयनिष्ठा । अधिकरणं त्रिधा । औपश्लेषिकम्, वैषयिकम्, अभिव्यापकं चेति । तदुक्तं हरिणा । उपश्लेषस्य चाभेदस्तिलाकाशकटादिषु । उपकारास्तु भिद्यन्ते संयोगिसमवायिनाम् । अविनाशो गुरुत्वस्य प्रतिबन्धे स्वतन्त्रता । दिग्विशेषादवच्छेद इत्याद्या भेदहेतव इति । औपश्लेषिकवैषयिकाभिव्यापकेषु त्रिष्वपि उपश्लेषोऽस्त्येव । उपकारः संबन्धः । तद्भेदात्तु त्रित्वेन व्यवहारः । कटे आस्ते इत्यादौ संयोगिन्याधारे कतिपयावयवव्याप्त्यैव संबन्धः । तिलेष्वित्यादौ समवायिनि समस्तावयवव्याप्त्या सः । खे शकुनय इत्यत्राकाशस्य तात्त्विकावयवाभावेन कल्पितदेशत्वात् वैषयिकम् । कल्पितदेशापेक्षया चात्राप्युक्तान्यतर उपश्लेषः । केचित्तु, औपश्लेषिकमित्यस्य 'उप समीपे श्लेषः संबन्धस्तत्कृतम्' इत्यर्थः । एवं च यत्किंचिदवयवावच्छेदेनाधारस्याधेयेन व्याप्तिरप्युपश्लेषः । यथा कटे आस्ते, गुरौ वसति इति । एवमेव गङ्गैकदेशे तरन्तीषु गोषु, कूपैकदेशस्थिते गर्गकुले 'गङ्गायां गावः, कूपे गर्गकुलम्' इत्यादौ बोध्यम् । वैषयिकं तु, अप्राप्तिपूर्वकप्राप्तिरूपसंयोगसमवायेतद्भिन्नसंबन्धेन यदधिकरणं तत् । यथा खे शकुनयः, मोक्षे इच्छाऽस्ति इत्यादि । अभिव्यापकं तु, यत्र सर्वावयवावच्छेदेन व्याप्तिस्तत् । यथा तिलेषु तैलं, दध्नि सर्पिरिति । अभिव्यापकमेव मुख्यमधिकरणमित्याहुः । (श० प्र० ११८)

सिद्धिर्भवति सः । यथा तद्व्यणुकादिकं पक्षीकृत्योपादानगोचरज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यत्वे साध्यमाने सर्वज्ञत्वमीशस्य । (गौ० वृ० । १ । १ । ३०) यथा वा क्षित्यादिकर्तृसिद्धौ कर्तुः सार्वज्ञ्यम् । (त० भा० ४३)

अधिकवृत्तित्वम्—तदपेक्षयाऽधिकदेशकालान्यतरवृत्तित्वम् । यथा पृथिवीत्वमपेक्ष्य द्रव्यत्वस्याधिकदेशवृत्तित्वम् । योऽधिकदेशवृत्तिर्धर्मः स एव व्यापकधर्मो भवति । (ख०)

अधिकारः—१ स्वामित्वं, यथेष्टक्रयविक्रयादिकर्तृत्वसंपादकस्वामित्वं वा । यथा सर्वे स्युरधिकारिण इत्यादावधिकार इति धर्मशास्त्रज्ञाः । २ [क] यद्धर्मविशिष्टेन कृतस्य कर्मणः फलजनकत्वं सः । (मू० म० १)

[ख] यत् प्रवर्तमानपुरुषनिष्ठतया ज्ञायमानं सत्प्रवृत्तिहेतुः सः ।

[ग] यत् विधिवाक्येषु पुरुषविशेषणत्वेन श्रूयते सोऽधिकार इति मीमांसकाः । ३ स्वसूत्रे लक्ष्यसंस्कारकवाक्यार्थशून्यत्वे सति विधिसूत्रैकवाक्यतापन्नत्वमिति शाब्दिका वदन्ति । ४ आरम्भः । यथा, अथ शब्दानुशासनमित्यादावथशब्दार्थोऽधिकार इति शाब्दिका आहुः ।

अधिगमः—१ ज्ञानम् । २ प्राप्तिः । ३ स्वीकारः । (वाच०) ४ निध्यादेः प्राप्तिरिति व्यवहारज्ञाः । ५ व्याख्यानादिरूपपरोपदेशजनितं जिनोक्तसम्यग्दर्शनहेतुर्ज्ञानमित्यार्हता आहुः । (सर्व० आर्ह०)

अधिश्रयणम्—विक्लित्तिहेतुभूतचुल्ल्युपस्थापनरूपो व्यापारः । यथा तण्डुलं पचतीत्यादौ पाकानुकूलोऽवान्तरव्यापारः । (ख०)

अधिष्ठाता—१ अध्यक्षः । २ नियंता । ३ अधिदेवः । यथा आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठातेत्यादौ ॥ (ख०)

अधिष्ठानम्—१ आश्रयः । यथा प्राणसंचारादेः प्राणवहनाड्यादिः । (दि० २३१) २ आरोपविशेष्यः । यथा शुक्तौ रजतस्याधिष्ठानम् । (ख०)

---

१ यथा अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादौ शमदमादिसंपत्सारासारविवेकादिरधिकारः ।

२ यथा स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ स्वर्गकामनादिकमधिकारो भवति ।

३ अत्र शब्दशास्त्रमधिकृतं भवतीत्यर्थो बोध्यते ।

अधीनत्वम्–१ [क] प्रयोज्यत्वापरपर्यायः स्वरूपसंबन्धविशेषः । यथा दण्डाधीनो घट इत्यादावधीनत्वम् । (स्व०)

[ख] एतत्समयसंबन्धो दण्डाधीन इत्यादिप्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसंबन्धविशेष इति केचित् । (मू० म० १) २ तन्निर्वाह्यानिश्चयकार्यकारितांप्रयोजकरूपवत्त्वम् । (ग० बाध०)

अध्यक्षम्– १ प्रत्यक्षम् । यथा, उपादानस्य चाध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं भवेत् (भा० प० १९२) इत्यादौ । २ प्रत्यक्षविषयः । यथा, अध्यक्षो विशेषगुणयोगत इत्यादौ । (भा० प० १) (मु०) (दि० १)

अध्ययनम्– [क] उच्चारणोत्तरकालिको नियमपूर्वको ग्रन्थस्वीकारानुकूलो व्यापारः । यथा उपाध्यायादधीते इत्यादौ धात्वर्थः । (ल० म०)

[ख] पठनम् । तच्च, गुरुमुखोच्चारणानुसार्युच्चारणम् ।

[ग] सार्थाक्षरग्रहणमिति मीमांसकाः ॥ यथा साङ्गो वेदोऽध्येतव्यो ज्ञेयश्चेत्यादौ ।

[घ] अक्षरमात्रपाठोऽध्ययनमिति वेदाक्षरपठनकर्तारो इदानींतना वैदिकंमन्या मन्यन्ते ।

अध्यवसायः–१ 'इदमेवमेव' इति विषयपरिच्छेदो निश्चयः । २ उपात्तविषयाणामिन्द्रियाणां वृत्तौ सत्यां बुद्धेः रजस्तमोऽभिभवे सति यः सत्त्वसमुद्रेकः सोऽयमध्यवसाय इति वृत्तिरिति च सांख्या आहुः । स चाध्यवसाय आत्मधर्म इति नैयायिकाः । बुद्धिधर्मः (बुद्धेर्व्यापारः) इति सांख्यादयः । (सां० कौ०)

अध्यात्मम्–आत्मसंबन्धि । यथा, इत्यध्यात्ममित्यादौ ।

अध्यायः– १ अध्ययनम् । यथा, स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यादौ । २ वे-

---

१ अयं च विशेषरूपेण तदधीनत्वशब्दार्थः ।

२ अत्र, उच्चारणाश्रयोऽपादानम् । उपाध्यायाभिःसृतं ग्रन्थमधीते इत्यर्थः । (ल० म०)

३ अत्र, आत्मानं देहं इन्द्रियादिकं चित्तं मनो वाऽधिकृत्येति व्युत्पत्तिः ।

दशाङ्कादिग्रन्थस्य एकार्थविषयसमाप्तिद्योतको विश्रान्तिस्थानमंशविशेषः । यथा श्रीभागवतस्य पञ्चमोऽध्याये इत्यादौ ।

अध्यासः— १ अयथार्थज्ञानम् (ख०) । २ स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभास इति शंकरभारती वक्ति । यथा शुक्तौ 'इदं रजतं' इति ज्ञानम् । शारीर०)

अध्याहारः— १ अश्रुतपदानामनुसंधानम् । (दि० ४) यथा घटमानयेत्युक्ते त्वमिति पदस्याध्याहारः । अध्याहारो द्विविधः । शब्दाध्याहारः । अर्थाध्याहारः । (स्व०) २ तर्कः । ३ अपूर्वोत्प्रेक्षणामित्यपि केचित् । (वाच०)

अध्येषणा—(लिङर्थः, विधिः) [क] या श्रोतरि पूजा संमानव्यञ्जिका सा । (कु० ५)

[ख] अध्येषणीये प्रयोक्तुरनुग्रहद्योतिका इच्छा । (वै० सा० द०)

[ग] इच्छाविशेषः । यथा पाकं कुर्यामित्यादावुत्तमपुरुषार्थः । (दि०गु०)

[घ] सत्कारपूर्वकमाचार्यादेः प्रेरणमिति केचित् । (वै० सा० द०)

अनतिरिक्तत्वम्—स्वान्यूनवृत्ति (यत्) तत्कत्वम् । (दीधि० २) यथाऽभिधेयत्वानतिरिक्तत्वं प्रमेयत्वस्येति । (स्व०)

अनतिरिक्तविषयकत्वम्[3]— [क] प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यविषयताविलक्षणविषयताशून्यत्वम् । (दीधि० २) यथा पर्वते धूमेन वह्निसाधने 'पर्वतो वह्निमानिति' प्रतिज्ञावाक्यजन्यशाब्दबोधस्य 'पर्वतो वह्निमान्' इत्यनुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकत्वम् । (स्व०)

---

१ तथोक्तम्—सर्गो वर्गः परिच्छेदोद्घाताध्यायाङ्कसंग्रहाः ॥ उच्छ्वासः परिवर्तश्च पटलः काण्डमेव च ॥ स्थानं प्रकरणं चैव पर्वोल्लासाह्निकानि च ॥ पुराणादौ परिच्छेदा अनेके परिकीर्तिताः, इति ॥

२ स चाकाङ्क्षितपदानुसंधानम् । अत्रेदं बोध्यम्—नैयायिकैः शब्दाध्याहार एव स्वीक्रियते नत्वर्थाध्याहारः । मीमांसकैस्त्वर्थाध्याहारः स्वीक्रियते, इति ।

३ इदमनतिरिक्तविषयकत्वं दीधितिग्रन्थस्थप्रतिज्ञालक्षणशरीर एव नान्यत्रेति ज्ञेयम् ।

४ साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नानिवर्त्यसंशयनिवर्तकतावच्छेदकविषयताशून्यत्वमित्यर्थः । (ग० अव० २)

५ अनान्यूनविषयकत्वं च पक्षे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वम् । (दीधि० २)

[ख] प्रकृतहेतुकप्रकृतसाध्यसिद्ध्यौपयिकव्याप्त्यविषयकत्वमिति केचित् । (दीधि० २)

अनतिरिक्तवृत्तित्वम्–(अवच्छेदकत्वम्) १ [क] स्वव्यापकं (यत्) तत्त्वकत्वम् । यथा 'ह्रदो वन्ह्यभाववान्' इति निश्चयविषयिताया: 'ह्रदो वह्निमान्' इत्यनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वम् । (ग० सामा०)[1][2]

[ख] तच्छून्यावृत्तित्वमिति केचित् ।

२[क] तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववदसंबद्धस्वविशिष्टसामान्यकत्वम् ।[3]

[ख] स्वविशिष्टसंबन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतत्कत्वम् ।

[ग] स्वविशिष्टसंबन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वम् । (दीधि० २) यथा पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्नित्वात्मकस्य साध्यतावच्छेदकस्य हेतु–(धूम) समानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमित्यादौ । (ग० च० २)

अनद्यतनत्वम्–[क] प्रकृतशब्दप्रयोगाधिकरणदिनावृत्तित्वम् । यथा तण्डुलमपचदित्यादौ लङर्थः । (ग० व्यु० ल०)

[ख] अद्यतनभिन्नः कालोऽनद्यतन इति शाब्दिका वदन्ति । (ल०म०)

अनध्यवसायः–१ विपर्ययः । यथा 'इदं किंचित्' इति ज्ञानम्[4] । (सि० च० ४) २ यस्तु ज्ञानविशेषः स्यादसाधारणधर्मजः । जिज्ञासाजनकः सोऽनध्यवसाय इहोच्यते[5] । भवति हि नित्यानित्यव्यावृत्तं शब्दत्वं शब्दे उपलभमानस्य 'शब्दः किं नित्यः, आहोस्विदनित्यः' इति जिज्ञासा । (त० व० २१८)

---

१ यद्रूपावच्छिन्नविशेषितप्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशिष्टप्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयकनिश्चयत्वं प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यकानुमितिजनकतानतिरिक्तवृत्ति भवेत् तद्रूपावच्छिन्नाविषयकत्वमिति पर्यवसितोऽर्थः । (ग० अव २)

२ अत्र स्वं विषयिता, तस्याः व्यापिका प्रतिबन्धकता, तत्कत्वं स्वस्मिन्निति बोध्यम् ।

३ इमानि त्रीणि सिद्धान्तसिद्धव्याप्तिशरीरे 'घ' इत्यत्र ज्ञेयानि ।

४ अयं विशेषादर्शनेन जन्यत इति विज्ञेयम् । (सि० च० ४)

५ अयं च वैशेषिकमतेऽविद्याप्रभेदः । (त० व०)

अननुभाषणम्–(निग्रहस्थानम्) [क] विज्ञातस्य परिषदा त्रिरभिहितस्याप्यप्रत्युच्चारणम् । (गौ० ५। १९) (नील०) विज्ञातस्य वाक्यार्थस्य परिषदा प्रतिवादिना त्रिरभिहितस्य यदप्रत्युच्चारणं (अननुवादः) तदननुभाषणं नाम निग्रहस्थानमिति । अप्रत्युच्चारयन्किमाश्रयं परपक्षप्रतिषेधं ब्रूयात् ? । (वात्स्या० ५। २। १७)

[ख] त्रिरभिधानेऽपि यत्रानुभाषणविरोधी व्यापारस्तत्राननुभाषणं नाम निग्रहस्थानम् । तदिदं चतुर्धा । एकदेशानुवादात्, विपरीतानुवादात्, केवलदूषणोक्त्या, स्तम्भेन वेति । सर्वनामपदेनानुवादात्पञ्चममित्याचार्याः । (गौ० वृ० ५। १९)

अनपदेशः–हेत्वाभासवदस्यार्थोऽनुसंधेयः । (त० व०)

अनभ्यासदशापन्नज्ञानम्– १ विशेषदर्शनाजन्यं ज्ञानम् । यथा 'स्थाणुर्वा पुरुषो वा' इति संशयः । (सि० च० ४) २ प्राथमिकं ज्ञानम् । यथा 'इदं जलज्ञानं प्रमा समर्थप्रवृत्तिजनकत्वात्' इत्यत्र प्राथमिकं जलज्ञानम् । (त० कौ० ४)

अनवसरग्रहणम्–(निग्रहस्थानम्) १ अकाल एवोद्भावनम् । यथा त्यक्ष्यसि चेत्प्रतिज्ञाहानिः, विशेषयसि चेद्धेत्वन्तरमिति । २ अवसरमतीत्य कथनम् । यथा उच्यमानग्राह्यस्यापशब्दादेः परिसमाप्तौ, एवमनुक्तग्राह्याज्ञानाद्यननुभाषणावसरेऽनुद्भाव्यबोधाविष्करणानुभाषणप्रवृत्ते वादिनि तदुद्भावनमित्यादिकमूह्यम् । (गौ० वृ० ५। ६५)

अनवस्था– १ क्ऌप्तवस्तुसजातीयवस्तुपरंपराकल्पनस्य विरामाभावः । यथा जातौ जात्यन्तरं, तत्रापि जात्यन्तरं, इत्येवं तत्र तत्र जात्यन्तरस्वीकारेऽनवस्था । (ख०) २ प्राचां संकेत इति केचित् ।

---

१ अत्रेदं बोध्यम् । 'स्थाणुत्वव्याप्यवक्रकोटरादिमानयमिति' 'पुरुषत्वव्याप्यकरादिमानयमिति' वा विशेषदर्शने सति स्थाणुत्वस्य पुरुषत्वस्य वा निश्चय एव भवति, न तु संशय इति ।

२ इदं निग्रहस्थानं च गौतमोक्तनिग्रहस्थानस्य निरनुयोज्यानुयोगस्य प्रभेद इति वृत्तिकारेणाङ्गीकृतमिति विज्ञेयम् ।

अनवस्थितिः—अनवस्थावदस्यार्थोऽनुसंधेयः । (स्व०)

अनाकाङ्क्षम्—जनितान्वयबोधत्वेन निराकाङ्क्षम् । (कु० ३) यथा 'घटो घटः' इति वाक्यमनाकाङ्क्षं भवति । (स्व०)

अनागतत्वम्—भविष्यत्ववदस्यार्थोऽनुसंधेयः ।

अनादित्वम्—१ उत्पत्तिशून्यत्वम् । (वाक्य०) यथा प्रागभावस्यानादित्वम् । (स्व०) २ सजातीयप्रयोगपूर्वकत्वम् । यथा शब्दस्यानादित्वमिति शाब्दिका वदन्ति । (चि० ४)

अनायतिः—गत्यन्तराभावः । यथा अनायत्या जीवनादृष्टमेवोद्बोधकं कल्प्यत इत्यादौ । (स्व०)

अनारभ्याधीतः,—(मन्त्रः) यस्य मन्त्रस्य कर्मविशेषे विनियोगो नोक्तः सः ।

अनित्यत्वम्—[क] प्रतियोगितासंबन्धेन ध्वंसवत्त्वम् । (मू० म०)
[ख] प्रागभावप्रतियोगित्वध्वंसप्रतियोगित्वान्यतरवत्त्वम् । (वाक्य० १) (त० प्र० १) यथा ध्वंसप्रागभावयोः, घटपटादेश्चानित्यत्वम् । (स्व०)

अनित्यसमः—(जातिः) [क] साधर्म्यात्तुल्यधर्मोपपत्तेः सर्वानित्यत्वप्रसङ्गादनित्यसमः । (गौ० ५।१।३२) अनित्येन घटेन साधर्म्यादनित्यः शब्द इति ब्रुवतोऽस्ति घटेनानित्येन सर्वभावानां साधर्म्यमिति, सर्वस्यानित्य-

---

१ इदं च शाब्दबोधविघटकं भवतीति विज्ञेयम् ।

२ अत्र प्रथमघटशब्देन बोधित एवार्थो द्वितीयघटशब्देन बोध्यते । तादृशबोधने आकाङ्क्षाविरहेण तद्वाक्यं निराकाङ्क्षमिति ज्ञेयम् ।

३ अत्र च, सिद्धान्ते प्रवृत्तिं प्रतीष्टसाधनत्वज्ञानस्य कारणत्वस्वीकारात्तादृशकारणाभावेन बालकानां स्तनपानप्रवृत्त्यनुपपत्त्या जन्मान्तरानुभूतेष्टसाधनत्वस्मरणकल्पने जन्मान्तरानुभूतानामन्येषामपि पदार्थानां स्मरणापत्तिः, तद्वारणाय अनायत्या जीवनादृष्टमेवोद्बोधकं कल्प्यत इत्यवधेयम् ।

४ तस्य च मन्त्रस्य ब्रह्मयज्ञ एव विनियोग इति मीमांसायां सिद्धान्तितम् । तदुक्तम्—सामान्येन तु विनियोगो यद्यपि ब्रह्मयज्ञविशेष, इति । ऋ० भा० माधवः ।

५ ध्वंसप्रतियोगित्वमित्यर्थः । (त० दी०) यस्य ध्वंसः संभवति तत्त्वमिति फलितम् । इदं लक्षणं च प्रागभावानङ्गीकारपक्षे ध्वंसस्य नित्यत्वपक्षेऽपि च संगच्छत इति विज्ञेयम् ।

६ प्रतिकूलतर्कदेशनाभासोऽयमिति ज्ञेयम् । (गौ० वृ० ५।१।३२)

त्वमनिष्टं संपद्यते । सोऽयमनित्यत्वेन प्रत्यवस्थानादनित्यसम इति । (वात्स्या० ५।१।३२)

[ख] व्याप्तिमपुरस्कृत्य यत्किंचिद्दृष्टान्तसाधर्म्येण सर्वस्य साध्यवत्त्वापादनम् । यथा, यदि दृष्टान्तघटसाधर्म्यात्कृतकत्वात्तेन सह तुल्यधर्मतोपपद्यत इत्यतः शब्देऽनित्यत्वं साध्यते तदा सर्वस्यैवानित्यत्वं स्यात्, सत्त्वादिरूपसाधर्म्यसंभवात् । (गौ० वृ० ५।३२)

[ग] अनित्यदृष्टान्तसाधर्म्यात्सर्वानित्यत्वप्रसङ्गोद्भावनम् । यथा यद्यनित्येन घटेन सादृश्याच्छब्दोऽनित्य इत्युच्यते तदा येन केनचिद्धर्मेण सर्वस्यैव तत्सदृशत्वात्सर्वस्यानित्यत्वप्रसङ्ग इति । (नील० ४९)

अनित्यसमासः–(समासः) स्वान्तर्गतनामसु विभक्तिमात्रप्रक्षेपेण यल्लभ्यस्यार्थस्य बोधः सः । यथा राजपुरुषः, पूर्वकायादिः । अत्र तल्लभ्यार्थस्य 'राज्ञः पुरुषः, पूर्वं कायस्य' इत्यादिवाक्यादपि प्रतीतेः । (श० प्र० ४०)

अनिष्टप्रसङ्गः–अनभिमतार्थापादनम् । यथा पर्वते धूमेन वह्निसाधने वादिनाऽप्रयोजकशङ्कायां कृतायां 'पर्वते यदि वह्निर्न स्यात्तर्हि धूमोऽपि न स्यात्, धूमो वह्निजन्यो न स्याद्वा' इत्यापादनम् । (स्व०)

अनुकरणम्–सदृशक्रियादिकरणम् । तच्च गुणक्रियावयवादिभिः सदृशीकरणम् । यथा 'चटचट' इत्यनुकरणम् । (वाच०)

अनुकल्पः–१ गौणकल्पः । यथा, भार्याः कार्याः सजातीयाः सर्वेषां श्रेयस्यः स्युरिति मुख्यः कल्पः । ततोऽनुकल्पस्तु चतस्रो ब्राह्मणस्येत्यादिः । (पैठीनसिस्मृतिः) । २ प्रतिनिधिः । यथा यवाद्यभावे गोधूमाः, मध्वाद्यभावे गुडादयः । (वाच०)

---

१ अत्राप्रयोजकशङ्का च 'पक्षे हेतुरस्तु साध्यं मास्तु' इति पर्यवसिता ।

२ अत्रानिष्टप्रसङ्गश्च सिद्धव्याप्तिकयोर्धर्मयोर्व्याप्याङ्गीकारेणानिष्टव्यापकप्रसञ्जनं तर्कः । (त० भा० ४३)

३ अत्रेदं ज्ञेयम् । अनुकरणत्वं च शब्दमात्रतात्पर्यकोच्चारण*विषयकत्वम् । यथा, इतिशब्दसमभिव्याहारे 'गौरित्याह' इत्यादौ । (ल० म०)

---

* इदं च पदार्थविपर्यासकृद्भवति_न_अर्थबोधकं न भवतीत्यर्थः । (ल० म०)

4900

अनुकूलत्वम्–१ प्रयोजकत्वम् । यथा फलानुकूलव्यापार इत्यादौ । (ख०)
२ इच्छाविषयत्वम् । यथा निरुपाध्यनुकूलवेद्यं सुखमित्यादौ । (प० च०)

अनुकूलवेदनीयम्– [क] इष्टसाधनताज्ञानानधीनेच्छाविषयः ।[1]

[ख] इतरेच्छानधीनेच्छाविषयः । (न्या० बो० ४) यथा सुखम् । (ख०)

अनुक्षप्तिः–लक्षणम् । यथा कारणान्तरानुक्ऌप्तिवैधर्म्याच्चेत्यादौ । (वै० २। १। २२)

अनुगमः–अनुगतप्रवृत्तिनिमित्तम् । (ग० अव०) यथा सर्वेषां घटानामनुगमो घटत्वम् । (ख०)

अनुग्रहः– [क] अभीष्टसंपादनेच्छारूपः प्रसादः ।

[ख] अनिष्टनिवारणपूर्वकेष्टसाधनेच्छारूपाऽभ्युपपत्तिः । यथा निग्रहानुग्रहे शक्तः प्रभुरित्यभिधीयत इत्यादौ । (वाच०)

अनुज्ञा– (लिङ्र्थो विधिः) [क] या निवारणाभावव्यञ्जिका पूजा इच्छा वा सा । (कु० व्या० ९)

[ख] निषेधाभावव्यञ्जिकेच्छा । (वै० सा० द०)

[ग] कर्तुरिष्टत्वे सति वक्त्रनुमतत्वम् । यथा पत्नी पचत्वित्यादौ लोडर्थोऽनुज्ञा । (श० प्र० १४९)

अनुत्पत्तिसमः–(जातिः) (क) प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादनुत्पत्तिसमः । (गौ० ५।१२) अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद्घटवदित्युक्ते अपर आह प्रागुत्पत्तेरनुत्पन्ने शब्दे प्रयत्नानन्तरीयकत्वमनित्यत्वकारणं नास्ति तदभावान्नित्यत्वं प्राप्तं नित्यस्य चोत्पत्तिर्नास्ति । अनुत्पत्त्या प्रत्यवस्थानमनुत्पत्तिसमः । (वात्स्या० ५।१।१२) यथा वा घटो न नित्यो जन्यैकत्वादित्यादौ कश्चिदाह, यदि[2] जन्यैकत्वमनित्यत्वे प्रमाणं तदा घटे एकत्वोत्पत्तेः पूर्वं तदभावान्नित्यत्वम् । नित्यश्चेत्तर्ह्यनुत्पन्न एवेति । (नील० ४४)

---

१ अत्रेदं बोध्यम् । सुखानन्तरमिष्टफलान्तरस्याभावेन सुखेच्छा (यागेच्छावत्) नेष्टसाधनत्वप्रकारकज्ञानेनोत्पद्यते, अपि तु सुखत्वप्रकारकज्ञानेनैवोत्पद्यते इति । (न्या० बो० ४)

२ असिद्धत्वादिदेशनाभासोऽयमिति बोध्यम् । (गौ० वृ० ५।१२)

[ख] साधनाङ्गपक्षहेतुदृष्टान्तानामुत्पत्तेः प्राग्घेत्वभाव इति अनुत्पत्त्या प्रत्यवस्थानम् । यथा घटो रूपवान्गन्धात्पटवदित्युक्ते घटोत्पत्तेर्गन्धोत्पत्तेश्च पूर्वं हेत्वभावादसिद्धिः । पटे च गन्धोत्पत्तेः पूर्वं हेत्वभावेन दृष्टान्तासिद्धिः । एवमाद्यक्षणे रूपाभावाद्बाधश्च । अनुत्पत्त्या प्रत्यवस्थानस्य तत्रापि सत्त्वात् । उत्पत्तेः पूर्वं हेत्वाद्यभावेन प्रत्यवस्थानस्यैव लक्षणत्वात् । (गौ० वृ० ५।१२)

अनुपकारसमः[1]–(जातिः) कार्यकारणभावस्योपकारनियतत्वेऽनवस्था । (गौ० वृ० ५।३७)

अनुपधा–श्रद्धामनःप्रसादादयः । एते धर्मजनकाः । (त० व० १३२)

अनुपपत्तिः–उपपत्त्यभावः । यथा पीनत्वान्यथाऽनुपपत्तिरित्यादौ । (ख०)

अनुपलब्धिः–उपलब्ध्यभावः । (राम०) अत्र केचिदेवमाहुः, अनुपलब्धिः प्रमाणान्तरमभावप्रत्यक्षे कारणं[2] चेति । अत्र नैयायिकाः, तर्कित[3]प्रतियोगिसत्त्वविरोध्यनुपलब्धिसहकृतेनेन्द्रियेणैवाभावज्ञानोपपत्तावनुपलब्धेः प्रमाणान्तरत्वासंभव इत्याहुः । (त०दी० १८) (नील० १८) । अनुपलब्धिर्द्विविधा । अज्ञाता, ज्ञाता च । तत्राज्ञातानुपलब्धिस्थले इन्द्रियेणैवा-

---

१ असिद्धदेशनाभासोऽयम् (गौ० वृ० ५।३७) इयं जातिः सूत्रानुक्ता वृत्तिकारेण वृत्तावुच्यते, कार्यसम इत्यनेनोपलक्ष्यते चेति बोध्यम् ।

२ अभावाख्यमपि प्रमाणान्तरमस्ति, अभावग्रहणायाङ्गीकर्तव्यम् । तथाहि । घटाद्यनुपलब्ध्या घटाद्यभावो गृह्यते । अनुपलब्धिश्चोपलब्धेरभावः, इत्यभावप्रमाणेन घटाद्यभावो गृह्यत इति भट्टवेदान्तिनां मतमेतत् । (त० भा० २०)

३ तदर्थश्च–तर्किता आपादिता प्रतियोगिनो घटादेः सत्त्वस्य सत्त्वप्रसक्तौ विरोधिनी या उपलब्धिस्तत्प्रतियोगिकोऽभावोऽनुपलब्धिस्तत्सहकृतेनेति । (नील० १८)

४ तथा हि । घटोपलब्धौ घटाभावाग्रहात् प्रतियोग्यनुपलब्धिरभावप्रत्यक्षे इन्द्रियस्यैव सहकारिणी न तु प्रमाणान्तरम्, इन्द्रियेणैवाभावप्रत्यक्षोपपत्तेः । अन्यथा (अभावप्रत्यक्षस्येन्द्रियजन्यत्वाऽनङ्गीकारे) 'इह घटो नास्ति' इति निर्णयानन्तरं 'इह घटाभावं साक्षात्करोमि' इति (साक्षात्कारविषयक) प्रतीत्यनुपपत्तेः । (त० कौ० १७–१८) तथा च अनुपलब्धिसहकृतेन्द्रियप्राधान्यात् 'अनुपलब्धिप्रमाणः' इत्युपचर्यते (गौ० वृ० ५।३०)

भावग्रहः । तावत्पर्यन्तमिन्द्रियव्यापारस्य विद्यमानत्वात्, अनुपलब्धिस्तु सहकारिमात्रम् । ज्ञातानुपलब्धिस्थले त्वनुमानम्, इति नानुपलब्धिर्मानान्तरम् । (त० व० ९९)

अनुपलब्धिसमः–(जातिः) [क] तदनुपलब्धेरनुपलम्भादभावसिद्धौ तद्विपरीतोपपत्तेरनुपलब्धिसमः । (गौ० ५।२९) तेषामावरणादीनामनुपलब्धिर्नोपलभ्यते । अनुपलम्भान्नास्तीत्यभावोऽस्याः सिध्यति । अभावसिद्धौ हेत्वभावात्तद्विपरीतमस्तित्वमावरणादीनामवधार्यते । तद्विपरीतोपपत्तेर्यत्प्रतिज्ञातं न प्रागुच्चारणाद्विद्यमानस्य शब्दस्यानुपलब्धिरित्येतन्न सिध्यति। सोऽयं हेतुरावरणाद्यनुपलब्धेरित्यावरणादिषु चावरणाद्यनुपलब्धौ च समयानुपलब्ध्या प्रत्यवस्थितोऽनुपलब्धिसमो भवति। (वात्स्या० ५।१।२९)

[ख] अनुपलब्धेरप्यनुपलब्धिस्तस्या अप्यनुपलब्धिरित्येवंरूपेण प्रत्यवस्थानमनुपलब्धिसमः । नैयायिकैस्तावच्छब्दानित्यत्वमेव साध्यते, यदि शब्दो नित्यः स्यादुच्चारणात्प्राक् कुतो नोपलभ्यते, न हि घटाद्यावरणकुड्यादिवत् शब्दस्यावरणमस्ति तदनुपलब्धेरिति । तत्रैवं जातिवादी प्रत्यवतिष्ठते यथावरणानुपलब्धेरावरणाभावः सिध्यति तदा आवरणानुपलब्धेरप्यनुपलम्भादावरणानुपलब्धेरप्यभावः सिध्येत् । तथा चावरणानुपलब्धिप्रमाणक आवरणाभावो न स्यात्, अपि त्वावरणोपपत्तिरेव स्यादिति शब्दनित्यत्वे नोक्तं बाधकं युक्तम् ।........ (गौ०वृ० ५।२९)

[ग] वादिनाऽनुपलब्धिवशात्कस्यचित्पदार्थस्यानङ्गीकारेऽनुपलब्धिवशादेव वाद्यभिमतस्यापि यत्किंचित्पदार्थस्याभावसाधनम् । यथा जलादेर्विद्यमानस्याप्यावरणवशादनुपलब्धिः, तद्वत् उच्चारणात्पूर्वं शब्दस्य विद्यमानस्याप्यावरणवशादनुपलब्धिः । इत्येतन्मतं वादिना दूष्यते यद्यावरणवशाच्छब्दो नोपलभ्यते तदा जलाद्यावरणमिव शब्दाद्यावरणमप्युपलभ्येतेति । तत्रोत्तरम् । यदि भवद्भिरनुपलब्धिकारणवशाच्छब्दो नोपलभ्य-

---

१ यत्र अज्ञाताऽनुपलब्धिः कारणं तत्प्रत्यक्षम् । (कु० न्या० ३।२९)

२ ज्ञातानुपलब्धिजन्याऽभावज्ञानस्याऽनुमानत्वम् । (कु० न्या० ३।२९)

३ प्रतिकूलतर्कदेशनाऽऽभासोऽयमिति ज्ञेयम् । (गौ० वृ० ५।२९)

ते तदाऽनुपलब्धेरप्यनुपलब्ध्याऽभावे सिद्धे तदभावादावरणाभावोऽसिद्धावावरणसिद्धिरिति । (नील० ४४–४९).

अनुपसंहारित्वम्[1]–(हेतुदोषः) [क] विशिष्टसाध्यसाधनग्रहाविरोधिनो[2] ज्ञानस्य विषयतया व्यतिरेकव्याप्तिग्रहविरोधितावच्छेदकरूपवत्त्वम् । तादृशं रूपं च, साध्यादिनिष्ठमत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वादिकम्[3] । (दीधि० २।२०४) (नील० २९) यथा, इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ वाच्यत्वादिनिष्ठमत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वादिकमनुपसंहारित्वम्[4] । (ख०)

[ख] अवृत्तिसाध्यहेत्वन्यतरत्वम्, अवृत्तिसाध्यकत्वं[5] वा । यथा, आकाशवान्धूमादित्यादौ । (न्या० म० २।२०)

[ग] केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नसाध्यसंदेहविषयवृत्तित्वम् ।

[घ] साध्यवत्तानिश्चयसामान्यविरोधिसंशयविषयवृत्तित्वमिति कश्चिदाह । (दीधि० २।२०२)

[ङ] केवलान्वयिधर्मव्यापकीभूतं यत्स्वप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतसाध्यवत्तानिश्चयविशेष्यतासमानाधिकरणसाध्यसंशयविषयत्वं तद्वद्वृत्तित्वम्।(ग०)

---

१ यद्धेतुकप्रकृतसाध्यसिद्ध्यौपयिकव्याप्तिग्रहानुकूलोपसंहाराभावस्तत्त्वमित्यर्थः । (दीधि० २)

२ साध्यसाधनयोरप्रसिद्धेरसिद्धिभेदस्य वारणायाऽविरोधिन इत्यन्तम् । (दीधि० २।२०३)

३ यस्य साध्यादेरत्यन्ताभावोऽप्रसिद्धस्तन्निष्ठमप्रतियोगित्वमित्यर्थः । (ख०) इदं लक्षणोदाहरणादिकं च नव्यमतानुसारेणेति बोध्यम् । (नील० २५)

४ अत्रेदमाकूतम् । इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ ज्ञेयत्वे वाच्यत्वात्यन्ताभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याप्तिज्ञाने (भ्रमात्मके) अत्यन्ताभावांशे वाच्यत्वप्रतियोगिकत्वस्य भासने तुल्यवित्तिवेद्यतया वाच्यत्वांशेऽत्यन्ताभावप्रतियोगित्वमपि भासते । तथा च वाच्यत्वांशेऽत्यन्ताभावप्रतियोगित्वविषयकं व्यतिरेकव्याप्तिग्रहं प्रति वाच्यत्वांशेऽत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वरूपानुपसंहारित्वनिश्चयस्य तदभाववत्ताज्ञानमुद्रया विरोधित्वाल्लक्षणसमन्वय इति ।

५ वस्तुतस्तु, केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षकत्वमनुपसंहारित्वम् । पक्षः संदिग्धसाध्यवान् । उदाहरणं च* सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यादि । न च सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यत्राव्याप्तिः । विशेषादर्शनदशायां तस्यापि लक्ष्यत्वात् । अतएव तस्याऽनित्यदोषत्वम् । व्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वमस्य दूषकताबीजमिति तत्त्वम् । (म० प्र० २६) एतदादीनि लक्षणानि प्राचीनमताभिप्रेतानीति ज्ञेयम् ।

---

* अत्र केवलान्वयी धर्मः सर्वत्वमिति बोध्यम् । एवमन्यत्रापि प्रमेयत्वाभिधेयत्वादिकं केवलान्वयी धर्म इति ज्ञेयम् ।

[च] किंचिद्विशेष्यकनिश्चयाविषयसाध्यकत्वे सति किंचिद्विशेष्यकनिश्चयाविषयसाध्याभावकत्वमिति प्राञ्चो वदन्ति । (नील० २९)

अनुपसंहारी–(हेत्वाभासः) [क] व्याप्तिग्रहानुकूलैकधर्म्युपसंहाराभावो यत्र स हेत्वभिमतः[1] । स चान्वयेन व्यतिरेकेण वा सर्वस्य पक्षत्वे दृष्टान्ताभावात् । यथा घटोऽनित्यो घटाकाशोभयवृत्तिद्वित्वाश्रयत्वादित्यादौ[2] हेतुः । (चि० २।९०)

[ख] केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षकोहेतुः[3] । (चि० २।९०) (भा० प० ७९) (गौ० वृ० १।४९)

[ग] वस्तुमात्रपक्षको हेतुः । (त० कौ० १४) यथा सर्वं नित्यं प्रमेयत्वादित्यादि । (गौ० वृ० १।४९) (त० कौ १४)

[घ] अन्वयव्यतिरेकदृष्टान्तरहितो हेतुः[5] । यथा सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादिति[6] । (त० सं०)

[ङ] केवलान्वयिधर्मसाध्यकोहेतुः[7] । स च अत्यन्ताभावाप्रतियोगिसा-

---

१ अयमनैकान्तिकप्रभेद इति विज्ञेयम् । अनुपसंहारिणो लक्षणं तु पूर्वोक्तानुपसंहारित्वमेव ।

२ तद्धेतुकतत्साध्यकसाध्यसिद्ध्यौपयिकव्याप्तिग्रहानुकूलोपसंहाराभाववत्त्वस्यानुपसंहारित्वमित्यर्थो लभ्यते । (दीधि० २।२००–२०१)

३ अत्र साध्यसाधनसाहचर्याज्ञानात्तस्य विरुद्धत्वाज्ञानदशायामनुपसंहारित्वेनेष्टत्वात् ।(चि० ९०)

४ अत्र ‘ पक्ष ’ इत्यस्य “साध्यनिश्चयविरोधिनः ‘ साध्यवान्न वा ’ इत्यादेः संदेहस्य विषयः” इत्यर्थः । (दीधि० २।२०१) सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादिति सद्धेतौ न केवलान्वयी पक्षतावच्छेदको वा, निश्चितसाध्यवद्वृत्तित्वात् । विप्रतिपत्त्या साध्यानिश्चयदशायां पक्षत्वे तदनुपसंहार्येव । व्यतिरेकिसाध्यके साध्याभाववद्वृत्तित्वाज्ञानदशायामिदं दूषणम्, तदवगमेऽपि साधारणसंकर एव । (चि० २।९०)

५ इदं लक्षणचतुष्टयं प्राचीनमताभिप्रायेण । अत्र च साध्यसंदेहाद्व्याप्तिग्रहो न भवतीत्याशयः । (गौ० वृ० १।४५)

६ अत्र, सर्वस्यैव पक्षत्वात् दृष्टान्तो नास्तीति प्रमेयत्वं हेतुरनुपसंहारी । एतज्ज्ञानं च व्याप्तिग्रहे प्रतिबन्धकम् । तथा हि [क] सर्वस्य पक्षत्वे व्याप्तिग्राहकसहचारदर्शनस्थलाभावेन सहचारनिश्चयाभावे सति व्याप्तेरनिश्चयादिति । (त० कौ०) [ख] हेतावनुपसंहारित्वज्ञानदशायां हेतुसाध्ययोः सामानाधिकरण्यनिश्चयासंभवेन, पक्षान्तर्भावेन च साध्यसंशयसत्त्वेन, व्याप्तिसंशयसंभवात् । (नील० २।२७)

७ इदं च नवीनमतम् । तस्य चात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकत्वरूपस्य ज्ञानाद्व्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धो दूषकताबीजम् । अत्र विस्तरस्त्वनुपसंहारित्वे प्रदर्शित एव ।

ध्यकादिः । (मु० १६८) यथा घटोऽभिधेयः पटत्वादित्यादौ पटत्वं हेतुरनुपसंहारी । (ख०)

अनुबन्धः–१ इच्छापूर्वकदोषविशेषाभ्यासः । यथा, अनुबन्धादिकं दृष्ट्वा सर्वं कार्यं यथाक्रमम्, इत्यादौ । २ विषयप्रयोजनाऽधिकारिसंबन्धा एतच्चतुष्टयमिति वेदान्तिनः । ३ वातपित्तादिदोषाणामप्राधान्यमिति भिषजः । ४ प्रकृतिप्रत्ययागमादेशानां विकरणागमगुणवृद्ध्यादिकार्यविशेषार्थमनुबन्धनीयः परिनिष्पन्नपदकालेषु अश्रूयमाणतया नश्वरः इत्संज्ञतया कृतलोपो वर्णः इति शाब्दिकाः । ५ फलसाधनं पुनःपुनरनुष्ठानाभ्यास इति धर्मशास्त्रविदः । ६ बन्ध इति कोशकाराः । ७आरम्भ इति केचिदाहुः ।(वाच०)

अनुभवः–(बुद्धिः) १ [क] स्मृतिभिन्नं ज्ञानम् । (त० सं०) (त० भा० २) (न्या० म० १।२) (त० कौ० ६) यथा 'अयं घटः' इति चाक्षुषप्रत्यक्षमनुभवः । (ख०)

[ख] 'अनुभवामि' इत्यनुगतप्रतीतिसिद्धानुभवत्वजातिमान् । (न्या० म०१।२) (त०कौ०६) स द्विविधः। यथार्थः, अयथार्थः । आद्यः, तद्वति तत्प्रकारकानुभवः । स एव प्रमेत्युच्यते । द्वितीयः, तदभाववति तत्प्रकारकानुभवः । सोऽप्रमेत्युच्यते । यथार्थश्चतुर्विधः । प्रत्यक्षम्, अनुमितिः, उपमितिः, शाब्दबोधः । यथार्थानुभवकरणमपि चतुर्विधम् । प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, उपमानम्, शब्दः, इति (त० सं०) (भा० प० ५२) वैशेषिकमतेऽनुभवो द्विविधः । प्रमा, अप्रमा चेति । तत्राप्रमा द्विविधः। भ्रमः, संशयश्चेति । (त० कौ० ६) २ विषयानुरूपा बुद्धिवृत्तिरनुभव इति पातञ्जलसांख्याः केचिद्वेदान्तिनश्चाहुः ।

---

१ एवमेवायथार्थानुभवोऽपि चतुर्विध इति, तत्करणमपि चतुर्विधमिति च विज्ञेयम् ।

२ विषयानुरूपत्वं च चित्तवृत्तेः 'वृत्तिसारूप्यमितरत्र' इति पातञ्जलसूत्रेऽभिहितम् । तथा हि । यथा पयः प्रणाल्या क्षेत्रादिकं प्राप्य चतुरस्राद्याकारेण परिणमते, एवमेवेन्द्रियादिप्रणाल्याऽन्तःकरणं बहिर्निःसृत्य विषयाकारेण परिणमते। तादृशपरिणामरूपवृत्त्या च विषयगतमज्ञानं निवारयतीति अन्तःकरणस्य विषयानुरूपभवनादनुभवत्वम् । स्मृतौ तु विषयसंनिकर्षाभावात् न विषयाकारताप्राप्तिरिति तद्भिन्ने ज्ञाने एवास्य प्रयोगोपाधिता,इति।(वाच०)

अनुभावः–१ अनुभववदस्यार्थोऽनुसंधेयः । २ कोषदण्डादिजातो राज्ञां तेजोविशेष इति नीतिशास्त्रज्ञाः । ३ रसव्यञ्जको भ्रूभङ्गादिरित्यालंकारिकाः । ४ सामर्थ्यमिति केचिदाहुः । (वाच०)

अनुभूतिः–अनुभववदस्यार्थोऽनुसंधेयः ।(भा०प०९२) अनुभूतिः प्रत्यक्षात्मिकैवेति चार्वाका आहुः । अनुमितिरपीति काणादसौगतौ । उपमितिरपीति केचिन्नैयायिकैकदेशिनः ।अर्थापत्तिरपीति प्राभाकराः । अनुपलब्धिरपीति भट्टवेदान्तिनः । संभवरूपा, ऐतिह्यरूपा चापीति पौराणिकाः । (दि० १।३) (सि०च० २०) चेष्टाऽपीति तान्त्रिकाः ।(सि०च० २०)

अनुमतिः– १ अनुज्ञा । यथा, अनुमत्या व्यपेयादित्यादौ । २ कलाहीनचन्द्रवती शुक्लचतुर्दशीयुक्ता पूर्णिमातिथिरिति याज्ञिका आहुः । (वाच०)

अनुमानम्–(प्रमाणम्) १ अनुमितिकरणम् । (गौ० वृ०) (त०सं०) अनुमितिकरणं द्विविधम् । तत्र प्रथमं व्याप्तिज्ञानम् । (गौ० वृ० १।१।५) यथा पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ 'धूमो वह्निव्याप्यः' इति व्याप्तिज्ञानमनुमितिकरणं भवति ।(त०कौ० १०) द्वितीयं तु लिङ्गपरामर्शः । यथा

---

१ तत्रोक्तम्–भावं मनोगतं साक्षात्स्वगतं व्यञ्जयन्ति ये । तेऽनुभावा इति ख्याताः, इति । उद्बुद्धं कारणैः स्वैः स्वैर्बहिर्भावं प्रकाशयन् । लोके यः कार्यरूपः सोऽनुभावः काव्यनाट्ययोः, इति च । (वाच०)

२ अत्र, मितेन लिङ्गेनार्थस्य पश्चान्मानमनुमानमिति व्युत्पत्तिः । (वात्स्या० १।१।३) अनुमानस्य द्वे अङ्गे । व्याप्तिः, पक्षधर्मता चेति । तत्र व्याप्त्या साध्यसामान्यसिद्धिः । हेतोः पक्षधर्मताबलात् साध्यस्य पक्षधर्मत्वविशेषः सिध्यति । पक्षधर्मेण धूमवत्त्वेनाग्निरपि पर्वतसंबद्ध एवानुमीयते । (त० भा० १४)

३ भाष्यकारा अपि 'अनुमानं च [क] लिङ्गलिङ्गिनोः संबन्धदर्शनम्'। (वात्स्या० १।१।५) [ख] प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षस्य संबद्धस्य प्रतिपत्तिः, इत्याहुः । (वात्स्या० २।२।२)

४ तच्च, सहचारग्रहणेन मन्यते (गौ०.वृ० १।१।५) एतस्य करणत्वाभिधानं च, व्यापारवदसाधारणकारणं करणमिति प्राचीनमतानुसारेण । अस्मिन् मतेऽनुमितिकरणत्वस्य 'जनकतयाऽनुमितित्वावच्छिन्नजनकत्वे सत्यनुमितित्वावच्छिन्नजनकम्' इत्यर्थः । (वाक्य०) अत्र व्यापारस्तृतीयलिङ्गपरामर्शो ज्ञेयः । (त० कौ०)

५ अत्र च, फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणं करणमिति नवीनमतानुसारेणैतस्य करणत्वाभिधानमिति विज्ञेयम् ।

'वह्निव्याप्यधूमवानयम्' इति ज्ञानमनुमितेः करणं भवति। (चि० २) (त० भा०) (त० सं०) अनुमानं द्विविधम्। स्वार्थम्[1], परार्थम्[2]। आद्यं स्वानुमितिहेतुः[3]। द्वितीयं परानुमितिहेतुः[4]। (त० सं०) प्रकारान्तरेणानुमानं त्रिविधम्। पूर्ववत्[5], शेषवत्[6], सामान्यतो[7] दृष्टम्। एवं केवलान्वयि, केवलव्यतिरेकि, अन्वयव्यतिरेकि इत्यपि त्रिविधमनुमानमनेनैव विभागेन बोध्यम्। (गौ० १।१।५) वीतमवीतमिति भेदेन द्विविधमनुमानमिति सांख्याः। मीमांसकास्तु, अन्वयव्यतिरेक्याख्यमेकमेवानुमानमस्ति। केवलान्वयि, केवलव्यतिरेकि वाऽनुमानं नास्तीत्याहुः। (म०प्र० १८) अनुमानस्य द्वे अङ्गे। व्याप्तिः, पक्षधर्मता चेति। (म० प्र० २।२३) २ लिङ्गम्। (चि० २)

---

१ अत्र व्युत्पत्तिः 'स्वस्यैवार्थः प्रयोजनं (अनुमितिः) यस्मात्तत् स्वार्थम्' इति द्रष्टव्या।

२ अत्र व्युत्पत्तिः 'परस्य प्रतिवादिनो मध्यस्थस्य वा अर्थोऽनुमित्यात्मकं प्रयोजनं संशयनिवृत्तिर्वा यस्मात्तत् परार्थम्' इति द्रष्टव्या।

३ तथा हि। यत्र स्वयमेव भूयोदर्शनेन 'यत्र धूमस्तत्राग्निरिति' महानसादौ व्याप्तिं गृहीत्वा पर्वतसमीपं गतस्तद्गते चाग्नौ संदिहानः पर्वते धूमं पश्यन् 'यत्र धूमस्तत्राग्निः' इति व्याप्तिं स्मरति। तदनन्तरं 'वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतः' इति ज्ञानमुत्पद्यते। अयं लिङ्गपरामर्श इत्युच्यते। तस्मात् 'पर्वतो वह्निमान्' इति ज्ञानम् अनुमितिरुत्पद्यते। तदेतत्स्वार्थोऽनुमानम्। (त० सं०)

४ तथा हि। यत्तु स्वयमेव धूमादग्निमनुमाय परप्रतिपत्त्यर्थं पञ्चावयवोपेतं वाक्यं प्रयुङ्क्ते तत्परार्थानुमानम्। (त० सं०)

५ अत्र व्युत्पत्तिः 'पूर्वं कारणं तद्वत्' इति। तदर्थस्तु [क] कारणलिङ्गकम्। यथा मेघोन्नतिविशेषेण वृष्ट्यनुमानम्। (गौ० वृ० १।१।५) [ख] यत्र कारणेन कार्यमनुमीयते। यथा मेघोन्नत्या 'भविष्यति वृष्टिः' इति। (वात्स्या० १।१।५)

६ अत्र व्युत्पत्तिः 'शेषः कार्यं तद्वत्' इति। तदर्थस्तु [क] कार्यलिङ्गकम्। यथा नदीवृद्ध्या वृष्ट्यनुमानम्। (गौ० वृ० १।१।५) [ख] यत्र कार्येण कारणमनुमीयते। पूर्वोदकविपरीतमुदकं नद्याः पूर्णत्वं शीघ्रत्वं च दृष्ट्वा स्रोतसोऽनुमीयते 'भूता वृष्टिः' इति। (वात्स्या० १।१।५)

७ कार्यकारणभिन्नलिङ्गकमित्यर्थः। यथा पृथिवीत्वेन द्रव्यत्वानुमानम्। (गौ० वृ० १।१।५) यथा वा इच्छादिभिरात्मानुमानम्। इच्छादयो गुणाः, गुणाश्च द्रव्यसंस्थानाः, तद्यदेषां स्थानं स आत्मेति। (वात्स्या० १।१।५)

अनुमितिः–(अनुभवः) [क] व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यं ज्ञानम् । (चि० २)

[ख] परामर्शजन्यं ज्ञानम् । (त० सं०)

[ग] लिङ्गज्ञानजन्यं लिङ्गिज्ञानम् । (त० कौ०)

[घ] व्याप्तिज्ञानकरणकं ज्ञानम् (मु०) यथा पर्वते धूमेन वह्निसाधने, पर्वते धूमज्ञानानन्तरं 'पर्वतो वह्निमान्' इति ज्ञानम् । (त० कौ०) (त० सं०) अनुमितिर्द्वेधा । पक्षतावच्छेदकसाध्ययोः सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिनी, तयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावावगाहिनी च । (ग० पक्ष०) प्रकारान्तरेणानुमितिर्द्विविधा । लाघवज्ञानसहकृताऽनुमितिः, इतरबाधग्रहसहकृताऽनुमितिश्चेति । (ख०)

अनुयोगिता–१ स्वरूपसंबन्धविशेषः । यथा भूतले घटसत्तादशायां भूतलनिष्ठा भूतलस्वरूपा संयोगसंबन्धस्यानुयोगिता । (स्व०) २ अभावत्वात्मिका । (ग० सि०) यथा 'घटो नास्ति' इति प्रतीतिविषयेऽभावे घटनिष्ठप्रतियोगितानिरूपिताऽनुयोगिता । (स्व०)

अनुवादः–(अर्थवादः) [क] विधिविहितस्यानुवचनम् । (गौ० २।६४)

१ लक्षणं च [क] अनुमितित्वमेव । तच्च 'अनुमिनोमि' इत्यनुभवसिद्धो जातिविशेषः । [ख] जन्यशब्दधीजन्यत्वव्यभिचारिणी या जन्यज्ञानजन्यत्वाव्यभिचारिणी च जातिः (अनुमितित्वम्) तद्वदनुभवत्वम् । (न्या० म० २।१४) (त० प्र०) पदप्रयोजनादिकं तु तत एव ज्ञेयम् ।

२ अत्र व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानेन* जन्यमिति विग्रहः । तदर्थश्च व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वविषयताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यत्वे सति ज्ञानम् । (वाक्य०) व्याप्तिनिष्ठप्रकारतानिरूपिता या हेतुनिष्ठा प्रकारता तन्निरूपिता या पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यता तच्छालिज्ञानजन्यं ज्ञानमिति निर्गलितोऽर्थः । (दि० २।१३८)

३ अत्रेदमवधेयम् । 'पर्वतो वह्निमान्' इत्याद्यनुमितौ यदा वह्निपर्वतत्वयोः सामानाधिकरण्यमात्रं विवक्षितं तदा साऽनुमितिः सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिनी । यदा तु तयोर्व्याप्यव्यापकभावो विवक्षितस्तदाऽवच्छेद्यावच्छेदकभावावगाहिनी भवतीति ।

४ इयमपि स्वरूपसंबन्धविशेष एवेति केचिन्नैयायिका वदन्ति । अखण्डोपाधिरित्यन्ये वदन्ति ।

५ प्राप्तस्यानु पश्चात् कथनं सप्रयोजनमनुवाद इति सामान्यलक्षणम् । (गौ० वृ० २।६५)

* तादृशज्ञानं च परामर्शशब्दव्याख्यानावसरे निरूपयिष्यामः । अत्रेदं बोध्यम्–ज्ञानलक्षणसंनिकर्षसत्त्वेऽपि, तस्य दुर्बलत्वेन परामर्शानन्तरं पर्वते वह्न्यनुमितिरेव, न तु प्रत्यक्षमिति । (म० प्र० ७३)

विध्यनुवचनं चानुवादो विहितानुवचनं च। पूर्वः शब्दानुवादोऽपरोऽर्थानुवादः । ....किमर्थं पुनर्विहितमनूद्यते । अधिकारार्थम् । विहितमधिकृत्य स्तुतिर्बोध्यते निन्दा वा, विधिशेषो वाऽभिधीयते। विहितानन्तरार्थोऽपि चानुवादो भवति ।........लोकेपि चानुवादः । पचतु पचतु भवानित्यभ्यासः । क्षिप्रं पच्यतामिति वा, अङ्ग ! पच्यतामित्यध्येषणार्थम्। पच्यतामेवेति वाऽवधारणार्थम् । (वात्स्या० २।१।६४)

[ख] प्रमाणान्तरेणावधृतस्यार्थस्य प्रतिपादकः । यथा, अग्निर्हिमस्य भेषजमि[1]त्यादिः । (सि० च० ३३) (म० प्र० ६४) अन्यरीत्याऽनुवादस्त्रिविधः । भूतार्थानुवादः, स्तुत्यर्थानुवादः, गुणानुवादश्चेति । आद्यो यथा, सदेव सौम्य इदमग्र आसीदित्यादिः; वज्रहस्तः पुरंदर इत्यादिश्च । द्वितीयः, वायुर्वै क्षेपिष्ठेत्यादिः । तृतीयः, अग्निहोत्रं जुहोतीति वाक्येन प्राप्तस्याग्निहोत्रहोमस्य 'दध्ना जुहोति'[3] इत्यादि वाक्यमनुवादः । (वाच०)

अनुवादकत्वम्—गृहीत[4]ग्राह्यनुभवमात्रजनकत्वम् । (कु० व्या० ३)

अनुवाद्यता—प्रमाणान्तरसिद्धस्य किंचिद्धर्मविधानार्थं पुनरुपन्यास्यता । यथा पर्वतो वह्निमानित्यादौ पर्वतरूपोद्देश्यस्य सिद्धत्वेऽपि वह्निमत्त्वरूपधर्मविधानार्थमुपन्यासः । (वाच०)

अनुवृत्तत्वम्—१ सामानाधिकरण्यम् । (ग० सव्य०) यथा धूमानुवृत्तो वह्निरित्यादौ वह्नौ धूमानुवृत्तत्वम् । २ धारातः प्राप्तत्वम् । यथा विज्ञानवादिबौद्धमते विज्ञानसंतानस्यानुवृत्तत्वम् । (स्व०)

---

१ भेषजं विरोधीत्यर्थः । अत्र, हिमविरोधित्वस्याग्नौ प्रत्यक्षावगतत्वादेतद्वाक्यस्यानुवादकत्वमिति बोध्यम् । (लौ० भा०)

२ अयं च विधिसमभिव्याहाराभावेऽप्यनुवादोऽस्तीति वृत्तावुच्यते । (गौ० वृ० २।६५)

३ अत्र तादृशहोमे दधिकरणकत्वमात्रं गुणो विधीयत इति बोध्यम् ।

४ *स्वसमानाधिकरणस्वाव्यवहितपूर्ववर्तिस्वसमानाकारनिश्चयविषयविषयकतद्बुद्धिश्रेष्यकतत्प्रकारकानुभवमात्रजनकत्वमिति यावत् । (कु० व्या० ३)

---

* अत्र स्वपदमनुभवादिपरम् । (कु०)

अनुवृत्तिः—दवीयस्थानान्तरस्थितस्य (पदस्य) सर्वत्रानुसंधानम् । (दि ४। १८८) तच्च,व्याकरणादौ पूर्वसूत्रस्थपदस्योत्तरसूत्रे आकाङ्क्षापूरणार्थमनुसंधानम् । यथा 'इको यणचि' इत्यतोऽचीति सप्तम्यन्तपदस्य 'आद्गुणः' इत्यादावनुवृत्तिः । अनुवृत्तिस्त्रिधा । सिंहावलोकितवत्, मण्डूकप्लुतिवत्, गङ्गास्रोतोवत्, इति (दि० ४।१८८)

अनुव्यवसायः—व्यवसायगोचरं प्रत्यक्षम् । (म०प्र०१९) यथा घटज्ञानानन्तरं 'घटमहं जानामि' इति मानसं ज्ञानम् । (स्व०) २ ज्ञातताऽवभासकं ब्रह्मचैतन्यमिति मायावादिनः । (पञ्च० कूट०)

अनुशासनम्—१ गर्मकम् । यथा अथ शब्दानुशासनमित्यादौ । (स्व०) २ यथार्थज्ञापनम् । यथा, ऋणे देये प्रतिज्ञाते पञ्चकं शतमर्हति । अपन्हुते तद्द्विगुणं तन्मनोरनुशासनमित्यादौ । ३ दण्डनम् । यथा, एष स्तेनानुशासी राजेत्यादौ । (विक्रमोर्वशी.) ४ देशनया प्रवर्तना । यथा पुत्रं धर्ममनुशास्तीत्यादौ धात्वर्थः । (श० प्र० ९९)

अनुषङ्गः—१ अविनाभावः । यथा सुखं दुःखानुषङ्गाद्दुःखमेवेत्यादौ । (त० भा० ४१) २ नेदीयस्थानान्तरस्थितस्य (पदस्य) क्वचिदनुसंधानम् । (दि० ४।१८८) यथा पञ्चावयववाक्येषु उपनयवाक्यस्थस्य 'अयम्' इति पदस्य 'तस्माद्वह्निमान्' इति निगमनवाक्येऽनुषङ्गः । (स्व०) ३ [क] प्रसङ्गः । स चान्योद्देशेन प्रवृत्तस्य तन्नान्तरीयकविधयाऽन्यसिद्धिः । यथा, क्षयं केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रचक्षते । अनुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्वते । नित्यक्रियां तथा चान्ये ह्यनुषङ्गफलां श्रुतिमित्यादौ । (वाच०)

[ख] अन्यार्थं प्रवृत्तस्य नान्तरीयकफलजनकत्वमित्यपि केचिद्वदन्ति ।

---

१ तदर्थश्च, [क] ज्ञापकम् । [ख] ज्ञानम् ।

२ अत्र, पुत्रनिष्ठस्य देशनया प्रवर्तनस्यानुकूलव्यापारवानित्यर्थः । तथाविधो व्यापारः 'संध्यां विधेहि, समिधमाधेहि' इत्याद्युपदेशरूपः । (श० प्र० ९९)

३ सा च यथा, विप्रवधप्रायश्चित्तेन तन्नान्तरीयकविधया अवगोरणदण्डनिपातनप्रायश्चित्तसिद्धिः ।

४ नान्तरीयकत्वं च तत्सत्तानियतसत्ताकत्वम् ।

अनेकद्रव्यत्वम्–[क] अनेकद्रव्याश्रिताश्रितत्वम्[1]।

[ख] अवयवबहुत्वाधीनमहत्त्वाश्रयत्वम्। (वै० उ० ४।१।६)

[ग] अनेकसमवेतसमवेतत्वम्[2]। (वै० वि० ४।१।६)

[घ] पारिमाण्डल्याभावविशिष्टद्रव्यत्वम्। (सि० च० २०)

[ङ] अणुभिन्नद्रव्यत्वम्। (दि० १।५४) यथा प्रत्यक्षे महत्त्वं कारणम्, अनेकद्रव्यत्वमन्यथासिद्धम् (मुक्ता० १।५४) इत्यादौ त्र्यणुकादिघटपर्यन्तानामनेकद्रव्यत्वम्। (ख०)

अनेकत्वम्–१ एकत्वभिन्नसंख्याविशिष्टत्वम्। (दि० गु० १९२) यथा, अनेके ब्राह्मणाः सन्तीत्यादौ ब्राह्मणानामनेकत्वम्। २ अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वम्। यथा, अस्मिन् द्रव्येऽनेके गुणाः सन्तीत्यादावनेकत्वम्। (ख०)

अनेकाश्रितगुणत्वम्[3]–[क] एकत्वभिन्नसंख्याविशिष्टधर्मिवृत्तिगुणत्वम्।

[ख] स्वाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावसमानाधिकरणगुणत्वमिति[4] केचिद्वदन्ति। (दि० गु० १९२)

[ग] एकत्वानवच्छिन्नवृत्तिकगुणत्वमित्यपि कश्चित्। (ल०व० ३६)

अनैकान्तिकः[5]–(हेत्वाभासः) [क] एकमात्रव्याप्तिग्राहकसहचारस्यैका-

---

१ अत्र 'अनेकं द्रव्यमाश्रयो यस्य तदनेकद्रव्यं, तस्य भावः' इति विग्रहः। (वै०उ० ४।१।६)

२ स्वसमवेतसमवेतत्वसंबंधेन नानाद्रव्यवत्त्वमित्यर्थः। (राम० १) तद्यथा, स्वशब्देन परमाणवो गृह्यन्ते, तत्समवेतं द्व्यणुकम्, तत्समवेतत्वं त्र्यणुके वर्तत इति अनेन संबन्धेन परमाण्वात्मकनानाद्रव्यवत्त्वं त्र्यणुकेऽस्तीति त्र्यणुकादीनामनेकद्रव्यत्वं विज्ञेयम्।

३ अनेकाश्रितगुणाश्च संयोगो, विभागो, द्वित्वादिकाः संख्या, द्विपृथक्त्वादयः। (भा०प०गु०)

४ 'घटः पटेन संयुक्तः' इति व्यवहारात्संयोगस्य द्विष्ठत्वं प्रतीयते। तथा च स्वं संयोगस्तदाश्रयो घटस्तत्प्रतियोगिको योऽन्योन्याभावः (घटभेदः) तत्समानाधिकरणत्वं (तदाश्रयः पटस्तद्वृत्तित्वं) संयोगे वर्तत इति संयोगादीनामनेकाश्रितत्वं (अनेकवृत्तित्वम्) संभवतीति बोध्यम्। (कि० टी०)

५ अत्र व्युत्पत्तिः, एकस्य साध्यस्य तदभावस्य वा योऽन्तः सहचारोऽव्यभिचरितसहचार एकान्तः, तस्येत्यैकान्तिकः। (गौ० वृ०१।४५) अनैकान्तिकः सव्यभिचारशब्देन व्यवह्रियते, वैशेषिकमते तु संदिग्ध इत्युच्यते च इति बोध्यम्। अनैकान्तिकलक्षणं च [क] साधारणाद्यन्यतमत्वम्। (मु०) (वाक्य०) [ख] सव्यभिचारत्वात्मकदोषवत्त्वम्। शिष्टं सर्वं तु सव्यभिचारलक्षणव्याख्यानावसरे संपादयिष्यते।

न्तिकस्तदन्योऽनैकान्तिकः । (गौ०वृ० १।४५) निदर्शनम् [क] नित्यः शब्दोऽस्पर्शत्वात्....नित्यत्वमप्येकोऽन्तः । अनित्यत्वमप्येकोऽन्तः । एकस्मिन्नन्ते विद्यत इत्यैकान्तिकः । विपर्ययादनैकान्तिकः । उभयान्तव्यापकत्वादिति । (वात्स्या० १।२।४६) [ख] यस्माद्विषाणी तस्माद्गौरिति चानैकान्तिकस्योदाहरणम्। (वै० ३।१।१७) [ग] यथा वा धूमवान्वह्नेरित्यत्र वह्निरनैकान्तिकः । (त० सं०)

[ख] साध्यसंदेहजनकपक्षधर्मताज्ञानविषयः । वै० वि० ३।१।१५) (त० व०)

[ग] साध्यसंशये हेतुः । स द्विविधः । साधारणः, असाधारणः । (त० भा० ४८) प्रकारान्तरेणानैकान्तिकस्त्रिविधः, साधारणः, असाधारणः, अनुपसंहारी । (गौ० वृ० १।४५) (भा० प० ७३) (त० सं०)

अनैकान्तिकत्वम्—सव्यभिचारत्ववदस्यार्थोऽनुसंधेयः ।

अन्तः— १ संबन्धः । यथा 'ते विभक्त्यन्ताः पदम्' इत्यत्र । (गौ० वृ० २।१२३) २ ध्वंसः । यथा सादिरनन्तः प्रध्वंस इत्यादावन्तः । (त० सं०) ३ पदस्य चरमावयव इति शाब्दिकाः । ४ निर्णय इति वेदान्तिनो वदन्ति । ५ स्वरूपम् । ६ स्वभावः । ७ सीमा । ८ निकटम् । ९ मनोहरम्, इति काव्यज्ञाः ।

अन्तःकरणम्—१ मनोवदस्यार्थोऽनुसंधेयः । (प० मा०) २ ज्ञानसुखा-

---

१ तत्रोच्यते । पक्षे सहचरत्वाद्वा साध्यतद्रहितत्वयोः । सामान्याद्वा विशेषाद्वा संशयो भवति त्रिधा । ४९ । तदर्थश्च—साध्यतदभावयोः पक्ष एव हेतुसाहचर्यदर्शनात् संशयो भवति, यथा सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यादौ (अयमनुपसंहारी)। सामान्यधर्मदर्शनादपि संशयो भवति, यथा घटः क्षितित्ववान् द्रव्यत्वादित्यादौ । द्रव्यत्वं हि क्षितित्ववति घटादौ तदभाववति जलादौ च वर्तत इति साधारणधर्मदर्शनादेवात्र संशय इति । (अयं साधरणानैकान्तिकः)। विशेषधर्मदर्शनादपि संशयो भवति, यथा शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ (अयमसाधारणो हेतुः)। (त० प० २।३।४५) (वै० उ० ३।१।१५)

२ इदं लक्षणद्वयं च प्राचीनमतानुसारेणोक्तमिति ज्ञेयम् । नवीनमतानुसारेण लक्षणं तु सव्यभिचारत्वशब्दव्याख्यानावसरे संपादयिष्यते ।

दिसाधनमाभ्यन्तरं मनोबुद्धिचित्तादिपदाभिलप्यमानमिन्द्रियमिति मायावादिनः आहुः । (वाच०)

अन्तरम्–१ मनः । २ अवकाशः । ३ अवधिः । ४ परिधानांशुकम् । ५ अन्तर्धानम् । ६ भेदः । ७ परस्परवैलक्षण्यरूपविशेषः । ८ तादर्थ्यम् । ९ छिद्रम् । १० आत्मीयम् । ११ विनाऽर्थः । १२ बहिरर्थः । १३ व्यवधानम् । १४ मध्यम् । १५ सदृशम् । १६ आसन्नं च । (वाच०)

अन्तर्धानम्–स्वनिष्ठो योऽन्यकर्तृकदर्शनविषयताविरहस्तदुद्देश्यको व्यापारः । यथोपाध्यायादन्तर्धत्ते[2] छात्र इत्यादौ धात्वर्थः । (ग० व्यु० ५)

अन्तिकत्वम्–दैशिकमपरत्वम् । (मु० ९३) यथा, दूरान्तिकादिधीहेतुरेका नित्या दिगुच्यते इत्यादौ । (भा० प० ४७) तद्धि प्रयागस्य जनस्थानमपेक्ष्य वाराणस्यन्तिकत्वम् । (स्व०)

अन्त्यः–१ अवसाने वर्तमानः । यथा विशेषैः । (मु० १।३७) २ पूर्वस्मिन्सति यस्मात्परो नास्ति सोऽन्त्य इति शाब्दिका वदन्ति ।

अन्त्यावयवित्वम्– [क] द्रव्यानारम्भकद्रव्यत्वम् । (दि० १।७१) [ख] द्रव्यानारम्भकत्वे सति कार्यद्रव्यत्वम् । (त० कौ० ३)

---

१ तन्मते अन्तःकरणं चतुर्विधम् । तदुक्तम्–मनोबुद्धिरहंकारश्चित्तं करणमान्तरम् । संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया इमे, इत्युक्तकार्यभेदात् । अन्यत्र व्यक्तमुक्तम्–यदा तु संकल्पविकल्पकृत्यं तदा भवेत्तन्मन इत्यभिख्यम् । स्यद्बुद्धिसंज्ञं च यदा तु वेत्ति सुनिश्चितं संशयरूपहीनम् । अनुसंधानरूपं तच्चित्तं च परिकीर्तितम् । अहंकृत्यात्मवृत्त्या तु तदहंकारतां गतम्, इति । (वाच०)

२ अत्र, पञ्चम्यर्थः कर्तृत्वनिरूपकत्वम् । तस्य अन्तर्धिघटकदर्शनेऽन्वयः । एवं च उपाध्यायकर्तृकदर्शनविषयतायाः यः स्वनिष्ठोऽभावस्तदुद्देश्यकव्यापारकर्ता छात्र इत्यन्वयबोधः । (ग० व्यु० ५) छात्रो हि 'मामुपाध्यायो न पश्यतु' इतीच्छया दर्शनाभावप्रयोजकं व्यापारं करोतीति फलितार्थः ।

३ इदमत्राकूतम् । परमाण्वादिनित्यपदार्थव्यावर्तकत्वेन परमाण्वादौ विशेषाख्यः पदार्थः सिद्धान्ते स्वीकृतोऽस्ति, तथा च तत्तद्विशेषव्यावृत्त्यर्थमपि विशेषान्तरस्वीकारेऽनवस्था स्यात् । अतः परमाण्वादिवृत्तितत्तद्विशेषः स्वस्य स्वयमेव व्यावर्तकः, तदपेक्षया विशेषान्तरं नास्तीति विशेषोऽन्त्यो भवतीति ।

[ग] अवयवजन्यत्वे सत्यवयव्यजनकत्वम् । (सि० च० ६) यथा घटादेरन्त्यावयवित्वम् । (स्व०)

अन्यतमम्– [क] तत्तदवृत्तिशून्यम् । (ग० कूट०)

[ख] भेदकूटावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत् । यथा घटो घटपटस्तम्भान्यतमो भवति । (स्व०)

[ग] बहूनां मध्ये निर्धारितमेकं वस्तु इति शाब्दिका वदन्ति ।

अन्यतरत्–[क] भेदद्वयावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत् । यथा घटो घटपटान्यतरो भवति । (स्व०)

[ख] द्वयोर्मध्ये निर्धारितमेकं वस्तु इति शाब्दिका वदन्ति ।

अन्यत्त्वम्–१ भेदः । यथा, उत्थितं सदृशेऽन्यच्च कबन्धेभ्यो न किंचनेत्यादौ । यथा वा घटः पटादन्य इत्यादौ । एवमितरत्त्वं भिन्नत्वमित्यादि बोध्यम् । (स्व०) २ सादृश्यम् । यथा 'नान्वये सति सर्वस्वं यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम्' इत्यादौ । (वाच०)

अन्यथा– १ अभावः । यथा, अन्यथानुपपत्तिरित्यादौ । (स्व०) २ अन्यप्रकारः । यथा 'यदभावि न तद्भावि भावि चेन्न तदन्यथा' इत्यादौ (वाच०)

अन्यथाख्यातिः–१ (ख्यातिः) अयथार्थानुभवः । (नील० ३७) (सि०

---

१ इदमत्राकूतम् । परमाण्वादिकपालपर्यन्ता अवयवा द्रव्यान्तरमारभन्ते, घटस्तु न किंचिद्द्रव्यान्तरमुत्पादयितुं क्षमत इति घटस्यान्त्यावयवित्वमिति ।

२ तत्तद्भिन्नभिन्न इति स्पष्टार्थः । इत्थं च घटपटस्तम्भैतद्भेदवान् यः (पाषाणः) तद्भेदो घटे वर्तत इति विज्ञेयम् ।

३ अत्रेदं बोध्यम् । अन्यथाख्यातिर्भ्रमः । स च यस्य यद्धर्मवत्त्वेन ज्ञानमुचितं तस्य तद्भिन्नधर्मेण ज्ञानम् । यथा 'ह्रदो वह्निमान्' इति ज्ञानम्* ।

---

* तच्च विशिष्टमेकं ज्ञानम्, प्रवर्तकत्वादिति नैयायिकाः । मीमांसकादयस्तु, तत्र ज्ञानद्वयम् । वह्निज्ञानम् , ह्रदज्ञानं च । असंसर्गाग्रहवशाच्च तयोः विशिष्टज्ञानकार्यकारिता । सति च ह्रदे वह्नेरसंसर्गज्ञाने तत्र न प्रवृत्तिरित्यतोऽसंसर्गाग्रह एव तत्प्रवर्तकः । अप्रवृत्तिस्तु तदभावे इत्याहुः । केचिद्वेदान्तिनस्तु, धर्मिणोऽसंनिकर्षस्थले नान्यथाख्यातिः, किं तु अलौकिकपदार्थान्तरोत्पत्त्या तस्य लौकिकं प्रत्यक्षं जायते । यथा, इदं रजतमिति ज्ञानमित्याहुः । (वाच०)

च० १९) २ भ्रमात्मकज्ञानीयप्रकारता । यथा 'इदं रजतम्' इति ज्ञाने रजतत्वस्य तादृशप्रकारता । (ख०) तत्र, रजतत्वप्रकारकत्वावच्छेदेन शुक्तिविशेष्यकत्वमन्यथाख्यातिरिति केचित् (?) । (मू० म० १) वाचस्पतिमिश्रास्तु शुक्तौ 'इदं रजतम्' इति ज्ञाने प्रसिद्धशुक्तिरजतत्वयोरलीक एव समवायो भासत इत्यसत्ख्यातिमङ्गीचक्रुः । (सि०च० १९)

अन्यथाऽनुपपत्तिः–स्वाभावप्रयोज्यासंभवः । यथा पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यादौ रात्रिभोजनानङ्गीकारे रात्रिभोजनाभावप्रयोज्यपीनत्वासंभवात्मिका पीनत्वान्यथानुपपत्तिः । अत्र 'दिवाऽभोक्तुर्देवदत्तस्य पीनत्वं रात्रिभोजनं विनाऽनुपपन्नम् (असंभवि)' इति ज्ञानात् दिवाभोजनाकर्तृवृत्तिपीनत्वेन रात्रिभोजनं कल्प्यते । तथा च भोजनस्य (साध्यस्य) पीनत्वव्यापकतया व्यापकाभावस्य च व्याप्याभावव्याप्यतया साध्याभाव-(रात्रिभोजनाभाव) व्यापकीभूताभाव-(दिवाभोजनाकर्तृवृत्तिपीनत्वाभाव)प्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानात् 'देवदत्तो रात्रिभोजी' इत्यनुमितिरूपाऽर्थापत्तिरुदेति । (वाच०)

अन्यथासिद्धः–अवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिन एव कार्यसंभवे तत्सहभूतः । यथा अवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिभिर्दण्डादिभिरेव घटरूपकार्यसंभवे तत्सहभूतं दण्डत्वं घटं प्रति अन्यथासिद्धम् । (सि०च० २०) (प्र० प्र०) अन्यथासिद्धस्त्रिविधः । तत्र प्रथमः, येन सहैव यस्य यं प्रति पूर्ववृत्तित्वमवगम्यते तेन तं प्रति सोऽन्यथासिद्धः । यथा तन्तुना, तन्तुरूपं तन्तुत्वं च पटं प्रति अन्यथासिद्धम् । यथा वा घटं प्रति दण्डेन, दण्डरूपं दण्डत्वं चान्यथासिद्धम् । दण्डेन सहैव दण्डरूपस्य दण्डत्वस्य वा घटं प्रति पूर्व-

---

१ इयं चार्थापत्तिप्रमाणमनुमान एवान्तर्भवतीति विज्ञेयम् ।

२ अत्रानुमानं च 'देवदत्तो रात्रिभोजी दिवाऽभुञ्जानत्वे सति पीनत्वात्' इति बोध्यम् ।

३ अत्र, सहितत्वमेकज्ञानविषयत्वमिति बोध्यम् । किं च, येनेत्यस्य 'स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकशालिना' इति, यस्येत्यस्य तु 'स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकशून्यस्य' इति च विशेषणं बोध्यम् । तेन, नाऽतथाभूतेन तन्तुत्वेन तन्तोरन्यथासिद्धिः । न वा, तन्तुसंयोगस्य तन्तुना सहान्यथासिद्धिः इति । परे तु इतरान्वयव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयव्यतिरेकशालि यत्तदन्यथासिद्धमित्याहुः । (नील० १६)

भावग्रहात्। द्वितीयः, अन्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वे ज्ञात एव यस्य यं प्रति पूर्ववृत्तित्वमवगम्यते तं प्रति सोऽन्यथासिद्धः। यथा शब्दं प्रति पूर्ववृत्तित्वे ज्ञात एव घटं प्रत्याकाशस्य पूर्ववृत्तित्वग्रहात् घटं प्रत्याकाशोऽन्यथासिद्धः। एवं कुलालपिताऽपि पुत्रकृतघटं प्रत्यन्यथासिद्धः। तृतीयः, अन्यत्र क्लृप्तनियतपूर्ववृत्तिनैव कार्यसंभवे तत्सहभूतोऽन्यथासिद्धः। यथा पाकजस्थले गन्धं प्रति रूपप्रागभावः। यथावा घटविशेषं प्रति दैवादागतो रासभः। (त० कौ० ७) (त० दी० १६) प्रकारान्तरेणान्यथासिद्धं पञ्चविधम्। तत्र प्रथममन्यथासिद्धमाह। यत्कार्यं प्रति कारणस्य पूर्ववृत्तित्वं येन रूपेण गृह्यते तत्कार्यं प्रति तद्रूपमन्यथासिद्धम्। यथा घटं प्रति दण्डत्वम्। द्वितीयमन्यथासिद्धमाह। यस्य स्वातन्त्र्येणान्वयव्यतिरेकौ न स्तः, किं तु स्वकारणमादायान्वयव्यतिरेकौ गृह्येते तदन्यथासिद्धम्। यथा घटं प्रति दण्डरूपम्। तृतीयमन्यथासिद्धमाह। अन्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैव यस्य यत्कार्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृह्यते तस्य तत्कार्यं प्रत्यन्यथासिद्धत्वम्। यथा घटादिकं प्रत्याकाशस्य। चतुर्थमन्यथासिद्धमाह। यत्कार्यजनकं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैव यस्य यत्कार्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृह्यते तस्य तत्कार्यं प्रत्यन्यथासिद्धत्वम्। यथा घटं प्रति

---

१ आकाशस्य आकाशत्वेन घटं प्रति पूर्ववृत्तित्वं ग्राह्यम्। आकाशत्वं च शब्दसमवायिकारणत्वम्, तच्च शब्दनियतपूर्ववृत्तित्वघटितमिति भावः। (त० कौ० ७)

२ कुलालं (पुत्रं) प्रति पूर्ववृत्तित्वे ज्ञाते एव घटं प्रति कुलालपितुः पूर्ववृत्तित्वग्रहात्, घटं प्रति कुलालपिताऽन्यथासिद्ध इति भावः। (त० कौ० ७)

३ अपाकजस्थले गन्धं प्रति क्लृप्तनियतपूर्ववर्तिना गन्धप्रागभावेनैव पाकजस्थलेऽपि गन्धात्मककार्यसंभवे रूपप्रागभावोऽन्यथासिद्ध इत्यर्थः। (नील० १६)

४ तथा हि—घटविशेषादन्यत्र घटान्तरे क्लृप्तनियतपूर्ववृत्तिदण्डचक्रादेरेव घटविशेषस्यापि संभवे दण्डचक्रादिसहभूतो दैवादागतो रासभोऽन्यथासिद्धः। (त० कौ० ७)

५ अत्र घटं प्रति दण्डस्य कारणत्वं दण्डत्वेनैव गृह्यत इति दण्डत्वमन्यथासिद्धमिति बोध्यम्।

६ अत्र, दण्डरूपस्य स्वातन्त्र्येणान्वयव्यतिरेकौ (दण्डरूपसत्त्वे घटसत्त्वम्, दण्डरूपाभावे घटाभाव इति) न स्तः, किंतु दण्डरूपस्य कारणं दण्डमादायैवान्वयव्यतिरेकौ (दण्डसत्त्वे घटसत्त्वम्, दण्डाभावे घटाभाव इति) गृह्येते इति घटं प्रति दण्डरूपमन्यथासिद्धमिति बोध्यम्।

कुलालपितुः। पञ्चममन्यथासिद्धमाह। अवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिन एव कार्यसंभवे तद्भिन्नमन्यथासिद्धम्। यथा घटादिकं प्रति रासभादीति। (भा० प० श्लो० १९-२२) (मु० १।९४) अन्यथासिद्धस्त्रिविध इति मणिकारमतम्। नवीनास्तु, 'लघुनियतपूर्ववर्तिन एव कार्यसंभवे तद्भिन्नमन्यथासिद्धम्' इत्यनुगतैकलक्षणेनैकविधमेवान्यथासिद्धम्। एवं च त्रिधा पञ्चधेति प्रकारौ शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थम्, इत्याहुः। (नील० १६-१७)

अन्यथासिद्धिः—पूर्वोक्तेष्वन्यथासिद्धेषु वर्तमानस्तत्तद्धर्मविशेषः। (ख०)

अन्योन्यम्—क्रियाव्यतिहारविषयत्वम्। व्यतिहारश्च विनिमयः, परस्परकरणमिति यावत्। (ल० म०) यथा 'अन्योन्यं पुष्करैरामृशन्त' इति माघः। (सि० कौ० त०)

अन्योन्याभावः—(अभावः) [क] नित्यत्वे सत्यत्यन्ताभावभिन्नत्वे सत्यभावः (ग० सि०)

---

१ परेतु, अत्र अवश्यक्लृप्तत्वं लघुनियतपूर्ववर्तित्वं* बोध्यम्। तेन, पाकजगन्धोत्पत्तिं प्रति अवश्यक्लृप्तपूर्ववर्तिनः पाकजरूपप्रागभावस्य कारणत्वनिरासः, गन्धप्रागभावस्याऽन्यथासिद्धत्वनिरासश्चेत्याहुः। (दि० १।५४)

२ पञ्चस्वन्यथासिद्धेषु पञ्चममावश्यकम्। अन्येषां चतुर्णां (दण्डत्व दण्डरूप आकाश कुलालपितॄणाम्) अनेन पञ्चमान्यथासिद्धेनैव संग्रहादिति बोध्यम्। (भा० प० श्लो० २२) (मु० ५४) (दि०) (राम० १।५४)

३ अत्र लघुत्वं च त्रिविधम्। शरीरकृतम्, उपस्थितिकृतम्, संबन्धकृतं चेति। तत्र प्रथमम्, प्रत्यक्षं प्रत्यनेकद्रव्यत्वापेक्षया महत्त्वस्य कारणत्वे लघुत्वमस्ति। द्वितीयम्, गन्धं प्रति रूपप्रागभावापेक्षया गन्धप्रागभावस्य कारणत्वे लघुत्वम्। गन्धस्य प्रतियोगिन उपस्थितत्वेन शीघ्रं तदुपस्थितेः। तृतीयम्, घटं प्रति दण्डत्वदण्डरूपाद्यपेक्षया दण्डादेः कारणत्वे लघुत्वम्। स्वाश्रयदण्डसंयोगादिरूपपरंपराया गुरुत्वात्। (नील० १७)

४ इयं च कारणत्वसंपादिका न भवति, अपि तु कारणत्वविघटिका भवतीति ज्ञेयम्।

५ अत्र व्युत्पत्तिः—[क] 'अन्योन्यस्मिन् तादात्म्येनाभावोऽभवनम्' इति। (वै० सा० द० ३३४) [ख] 'अन्योन्यस्मिन् अन्योन्यस्याभावः' इति। स च (अन्योऽन्याभावः) भेदः। भेदो हि घटे पटस्य, पटे घटस्य च सदाऽस्तीति नित्यः। प्रतियोगिसमानाधिकरणश्चायमभावो भवति, 'घटो न भूतलम्' इति प्रतीत्या घटाधिकरणेऽपि भूतले घट-

---

* अत्र लघुत्वप्रकारस्तूत्तरस्मिन्नेव पङ्क्तिव्याख्याने व्यक्तीभवितेत्यत्रैव विरम्यते।

[ख]-अत्यन्ताभावव्यतिरिक्तत्वे सत्यनवधिरभावः । (सर्व० औलु० १११) [ग] अधिकरणे प्रतियोगितावच्छेदकारोपहेतुकनिषेधधीविषयः । (प० च०) स च [क] तादात्म्याभावः[1] । यथा असन्नश्वो गवात्मना । अघटः पट इति । (प० च०) (वै० उ० ९।१।४) यथा वा घटः पटात्मा न भवतीति । (सर्व० औलु० ११२) [ख] तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावः[2] । (त० सं०) (ग० सि०) (त० कौ० २.१) [ग] 'इदमिदं न भवति, इदमेतद्भिन्नम्' इति प्रतीतिसाक्षिकोऽभावः । (न्या० म० १।११) यथा 'घटः पटो न भवति' इति प्रतीतिसाक्षिको भेदः । (ग० सि०) (प्र० प्र०) अन्योन्याभावो वस्तुस्वरूप एव, न तु पृथगिति मध्वाचार्यानुयायिन आहुः ।

भेदस्य विद्यमानत्वात्* । अन्योन्याभावग्रहेऽधिकरणयोग्यतामात्रं तन्त्रम् । (वै० उ० ९।१।४) (९।१।८) यथा, पिशाचभेदाधिकरणे स्तम्भे योग्यतायाः सत्त्वेन 'स्तम्भः पिशाचो न' इति ग्रह ('चाक्षुषग्रहः) उपपद्यते । (मु० १।१२७) नव्यास्तु, ध्वंसप्रागभावयोरिवान्योन्याभावस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धे मानाभावः । अत्यन्ताभावस्य तु प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धः स्वीक्रियते, 'संयोगेन समवायेन वा घटो नास्ति' इति प्रतीतेः । इत्थं चान्योन्याभावत्वमखण्डोपाधिरित्याहुः । (म० प्र० १२) (ल० व०) (ग० सि० २।५५)

---

१ अत्र तादात्म्यं च प्रतियोगितावच्छेदकधर्मः । (प० च०) स च धर्मः 'अघटः पटः' इत्यादौ घटत्वादिरेवेति बोध्यम् ।

२ घटः पटो न भवतीत्यादितो 'घटात्मा पटो न भवति' इत्यर्थो बोध्यते । एवं च घटतादात्म्यस्याभावः, घटतादात्म्येनावच्छिन्ना या घटनिष्ठा प्रतियोगिता तन्निरूपको भेदो वा पटे वर्तते इत्यवधेयम् ।

---

* अत्रेदमवधेयम्—न हि कंचिदभावं प्रति येन केनाऽपि संबन्धेन प्रतियोगिनो विरोधिता,.........किंतु प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेनैव प्रतियोगी अभावस्य विरोधी । तथा च अन्योन्याभावस्य प्रतियोगिताऽवच्छेदकः संबन्धस्तादात्म्याख्य एव (अत एवायमभावः 'तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः' इत्युच्यते) तेन संबन्धेन च घटस्य स्वस्मिन्नेव सत्त्वेन भूतलादावसत्त्वात्तत्र घटान्योन्याभावो वर्तत इति । (वै० वि० ९।१।४)

अन्योन्याश्रयः[1]–तर्कविशेषः । (सर्व० अक्ष० ११३) स च स्वापेक्षापेक्षितत्वनिमित्तकोऽनिष्टप्रसङ्गः । अपेक्षा च ज्ञप्तौ, उत्पत्तौ, स्थितौ च ग्राह्या । तत्र ज्ञप्तौ यथा, घटोऽयं यद्येतद्धटज्ञानजन्यज्ञानविषयः स्यात् तदैतद्धटभिन्नः स्यादिति । तत्र स्वज्ञानस्य स्वज्ञानजन्यत्वेनानिष्टं प्रसज्येत स्वापेक्षापेक्षितज्ञानत्वात् स्वापेक्षितघटज्ञानविषयस्य तज्जनकज्ञानविषयाद्भेदरूपमनिष्टं च सज्येत । अतो घटस्य घटभेदप्रसङ्गोऽनिष्टः । उत्पत्तौ यथा, घटोऽयं यद्येतद्धट-(जन्य?)जन्यः स्यात् तदैतद्धटभिन्नः स्यादित्यादि । एतद्धटस्योत्पत्तौ एतद्धट-(जन्य?)सापेक्षत्वे कारणस्य कार्याद्भेदनियततया एतद्धटस्य एतद्धटभेदरूपोऽनिष्टः प्रसङ्गः । स्थितौ यथा, घटोऽयं यद्येतद्धट-(वृत्ति?)वृत्तिः स्यात्तदा तथात्वेनोपलभ्येत । न च तथोपलभ्यते । तथात्वे च घटस्य घटवृत्तित्वापत्तिरनिष्टा प्रसज्येतेति । एतेषु ज्ञप्तिविषयतयैव प्रायशोऽनिष्टप्रसङ्गः, सर्वत्र तन्मूलकमेव स्वग्रहसापेक्षग्रह-(सापेक्षग्रह ?)कत्वमन्योन्याश्रयत्वं तत्र तत्र व्यवह्रियते । अत एव, परस्परज्ञानसापेक्षज्ञानाश्रयोऽन्योन्याश्रय इति स्मार्तैरुक्तम् । (वाच०)

अन्वयः–१ साध्यम् । यथा, अन्वयेन व्यतिरेकेण च व्याप्तिमदन्वयव्यतिरेकि, इत्यादौ । (त० सं०) २ अन्वयव्याप्तिः । (वाक्य०) यथा 'यत्र यत्र धूमस्तत्राग्निः' इति साहचर्यनियमः । (त० सं०) यथा वा हेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यम् । (न्या० बो० १९) ३ कोटिद्वयसहचरितत्वज्ञानम्[2] । (ग०सत्प्र० २१) यथा धूमवान्वह्नेरित्यादौ 'अयं धूमधूमाभावसमानाधिकरणवह्निमान् ' इति (भ्रमात्मकं) ज्ञानम् । (ख०) ४ [क] कारणाऽधिकरणे कार्यस्य सत्त्वम् । (राम० ९२) यथा यत्सत्त्वे (कारणसत्त्वे) यत्सत्त्वम् (कार्यसत्त्वम्), इत्यन्वयः । (ख०) [ख] कार्यकारणयोः साध्यसाधनयोर्वा साहचर्यम् । (सि० च० २।

---

१ अत्र, अन्योन्यपदस्य तज्ज्ञाने, तदुत्पत्तौ, तत्स्थितौ च लक्षणा । तदाश्रयोऽन्योन्याश्रय इति त्रितयसाधारणो विग्रहः । एवं चान्योन्यसंबन्धिनो ज्ञानोत्पत्तिस्थित्येतदन्यतमस्याऽऽश्रय इत्यर्थः । (वाच०)

२ इदं ज्ञानं च साधारणधर्मवत्ताज्ञानविधया संशये प्रयोजकमिति, प्राचीनमते साधारणानैकान्तिकलक्षणे ह्युपयुज्यते इति च विज्ञेयम् । (चि० सत्प्र० २।१०)

२१) तत्र कार्यकारणयोः साहचर्यं च स्वस्वव्याप्येतरयावत्कारणसत्त्वे यत्सत्त्वेऽवश्यं यत्सत्त्वमिति । (त० प्र०) साध्यसाधनयोर्यथा, 'पर्वतो वह्निमान्धूमात्' इत्यादौ धूमवन्ह्योः साहचर्यम् 'यत्र धूमस्तत्राग्निः' इति ।
[ग] केचित्तु, कार्ये कारणस्यानुसरणम् ।
[घ] कार्यसत्तापादकस्वसत्ताकस्य कारणस्य कार्ये स्थितिः ।
[ङ] स्वसत्तानियतसत्तावत्कार्यसंबन्ध इत्याहुः । ५ हेत्वभाववति कार्यान्वयज्ञानम् । (मू० म० १) ६ शाब्दबोधीयसंसर्गताख्यविषयतावान्[3] । यथा 'घटमानय' इति वाक्यजन्यशाब्दबोधे घटानयनादीनां पदार्थानां परस्परं संबन्धः । (स्व०) ७ वृत्तिः, ८ आनुकूल्यम्, ९ संततिरिति काव्यज्ञा वदन्ति । (वाच०)

अन्वयदृष्टान्तः–(दृष्टान्तः) [क] निश्चितसाध्यवान् । (वाक्य० २)
[ख] पक्षे हेतुप्रत्यक्षानन्तरं यदन्तर्भावेण साध्यनिरूपितव्याप्तिः स्मर्यते सः । यथा पर्वते धूमेन वह्निसाधने महानसोऽन्वयदृष्टान्तः । (ख०)

अन्वयव्यतिरेकि– (लिङ्गम्) [क] गृहीतान्वयव्यतिरेकिसाध्यकम् । (दीधि० २।१९६)

---

१ यथा चक्रादिघटितसामग्रीसमवहितदण्डादिसत्त्वे घटसत्त्वमिति ।

२ व्यभिचारज्ञानमिति यावत् इति नव्या आहुः । (मू० म० १)

३ अयं चान्वयो द्विविधः । भेदान्वयः, अभेदान्वयः । आद्यो 'राज्ञः पुरुषः' इत्यादौ राजपदार्थपुरुषपदार्थयोः । द्वितीयो 'नीलो घटः' इत्यादौ नीलपदार्थघटपदार्थयोः (ग०व्यु०का० १)

४ सपक्षवदस्यार्थोऽनुसंधेय इति मम भाति ।

५ अन्वयव्यतिरेकि तु पञ्चरूपोपपन्नं भवति । पञ्चरूपाणि च पक्षधर्मत्वम्, सपक्षे सत्त्वम्, विपक्षाद्व्यावृत्तिः, अबाधितविषयत्वम्*, असत्प्रतिपक्षत्वं† चेति । (सि० च० २।२६) (त०कौ० २।१२) एतानि पञ्च रूपाणि च वह्निसाधकधूमादावन्वयव्यतिरेकिण्येव विद्यन्ते। केवलान्वयिनि विपक्षाद्व्यावृत्तिर्नास्ति, विपक्षाप्रसिद्धेः । केवलव्यतिरेकिणि तु सपक्षसत्त्वं नास्ति, सपक्षाप्रसिद्धेः । (त० कौ० १२)

---

* अत्र व्युत्पत्तिः 'अबाधितो विषयः साध्यं यस्येत्यबाधितविषयस्तस्य भावोऽबाधितविषयत्वम्' इति । अत्राबाधितविषयत्वं च प्रमाणान्तरेणाप्रमितसाध्याभावकत्वं बोध्यम् । (त०कौ०१२) (सि० च० २।२६)

† असत्प्रतिपक्षत्वं च साध्याभावसाधकहेत्वन्तरशून्यत्वं बोध्यम् । (त० कौ० १२) (सि० च० २।२७)

[ख] सत्सपक्षविपक्षो हेतुः। यथा वह्निमान् धूमादित्यादौ[1]। (मु० २१९)

[ग] अन्वयेन व्यतिरेकेण च व्याप्तिमत्[2]। (त० सं०)

[घ] यत्रान्वयव्याप्तिर्व्यतिरेकव्याप्तिश्च विद्यते तत्। यथा वह्निमान्धूमादित्यादौ[3] निरुक्तपञ्चरूपोपपन्नो धूमः। (प्र० प्र०) (त० कौ० १२)

अन्वयव्यतिरेकी–(अवयवः) [क] प्रतीतान्वयव्यतिरेकव्याप्तिकहेतुबोधको हेत्ववयवः। (गौ० वृ० १।३४)

[ख] अन्वयव्यतिरेकोदाहरणाकाङ्क्षाप्रयोजकहेतुत्वप्रतिपादकविभक्तिमन्न्यायावयवः।

[ग] पक्षसपक्षसतो विपक्षासतो हेतुवचनम्। (चि० अव० २।७९) यथा पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यत्र 'धूमात्' इति पदम्[4]। (ख०)

अन्वयव्यभिचारः–(व्यभिचारः) कारणसमवधानाव्यवहितोत्तरक्षणावच्छेदेन कारणतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किंचिद्व्यक्त्यधिकरणयावद्व्यक्तिषु कार्याभाववत्त्वम्[5]। (ख०) यथा समाप्तिं प्रति मङ्गलस्य कारणत्वे वक्तव्ये कादम्बर्यादावाशङ्कितोऽन्वयव्यभिचारः। (त० दी० १।१)

अन्वयव्याप्तिः–(व्याप्तिः) [क] प्रकृतहेतुनिष्ठा प्रकृतसाध्यनिरूपिता व्याप्तिः[6] (ग० सामा० २३)

---

१ अत्र सपक्षस्य महानसादेः, विपक्षस्य जलह्रदादेश्च सत्त्वात्, इति। (मु० २१९)

२ अन्वयसहचारग्रहग्राह्यव्याप्तिमत्त्वे सति व्यतिरेकसहचारग्रहग्राह्यव्याप्तिमदित्यर्थः। (नील० २।२३)

३ अत्र पर्वतः पक्षः, तस्य वन्हिमत्त्वं साध्यम्, 'धूमात्' इति हेतुः। तस्मिन (हेतौ) 'यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र वन्हिर्यथा महानसादौ' इत्यन्वयव्याप्तिः, 'यत्र यत्र* वह्न्यभावस्तत्र तत्र धूमाभावः यथा जलह्रदादौ' इति व्यतिरेकव्याप्तिश्चास्तीति ज्ञेयम्। (त० कौ० १२)

४ अयं त्वन्वयव्यतिरेकिहेतुन्यायावयवश्चेति ज्ञेयम्। (गौ० १।३४)

५ कारणसत्त्वे कार्याभाव इति संक्षिप्तार्थः।

६ अन्वयनिरूपिता व्याप्तिरित्यर्थः। (ग० सामा०) अन्वयव्याप्तावयं नियमः 'अन्वये साधनं व्याप्यं साध्यं व्यापकमिष्यते' इति द्रष्टव्यः।

---

* अत्रेदं बोध्यम्– अन्वये साधनं व्याप्यं साध्यं व्यापकमिष्यते। साध्याभावोऽन्यथा व्याप्यो व्यापकः साधनात्ययः, इति। (त० कौ० १२) (शि० च० २।२६)

[ख] हेतुसाध्ययोर्व्याप्तिः । (त० दी० २।२३) यथा 'यत्र धूमस्तत्राग्निः'[1] इति साहचर्यनियमः[2] । (त० सं०) सा चात्यन्ताभावान्योन्याभावभेदेन भिन्ना, अव्यभिचरितसामानाधिकरण्यं[3]व्यापकसामानाधिकरण्यरूपा । (ग० सामा० २३)

अन्वयिहेतुः[4]– (अवयवः) [क] उदाहरणसाधर्म्यात्[5]साध्यसाधनं हेतुः । (गौ० १।१।३४) उदाहरणेन सामान्यात्साध्यस्य धर्मस्य साधनं प्रज्ञापनं हेतुः । साध्ये प्रतिसंधाय धर्ममुदाहरणे च प्रतिसंधाय तस्य साधनतावचनं हेतुः । उत्पत्तिधर्मकत्वादिति, उत्पत्तिधर्मकमनित्यं दृष्टमिति । (वात्स्या० १।१।३४)

[ख] ज्ञातान्वयव्याप्तिकहेतुबोधको हेत्ववयवः । (गौ० वृ० १।३४) यथा पर्वतो वह्निमान्धूमान्महानसवदित्यादौ 'धूमात्' इति शब्दः । (ख०)

अन्वय्युदाहरणम्[6]–(उदाहरणम्) [क] साध्यसाधर्म्यात्तद्धर्मभावी दृष्टान्तः । (गौ० १।१।३६) साध्येन साधर्म्यं समानधर्मता साध्यसाधर्म्यात्कारणात्तद्धर्मभावी दृष्टान्त इति ।....स चोदाहरणमिष्यते । तत्र यदुत्पद्यते तदुत्पत्तिधर्मकं तच्च भूत्वा न भवत्यात्मानं जहाति निरुध्यत इत्य-

---

१ धूमव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यमित्यर्थः । (न्या० बो० २।१४)

२ तद्भेद तत्स्वरूप तल्लक्षणप्रपञ्चश्च व्याप्तिशब्दव्याख्यानावसरे सविस्तरं संपादयिष्यते इत्यत्रैव विरम्यते ।

३ साध्यवदन्यावृत्तित्व हेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यादिरूपेत्यर्थः । (न्या० बो० २।१४)

४ तल्लक्षणं चान्वयिहेतुत्वमेव । तच्च [क] अनुमितिकारणीभूतपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानकारण *साध्याविषयकशाब्दधीजनक प्रतीतान्वयसाध्यसाधनवाचक हेतुविभक्तिमच्छब्दत्वम् । [ख] अन्वयव्याप्त्यभिधायकावयवाभिधानप्रयोजकज्ञानजनक हेतुत्वप्रतिपादकविभक्तिमन्न्यायावयवत्वम् । (चि० २।७९)

५ उदाहरणसाधर्म्यमुदाहरणबोध्यान्वयव्याप्तिः, ततोऽन्वयी हेतुर्ज्ञातव्यः । गौ०वृ० १।३४)

६ तल्लक्षणं चान्वय्युदाहरणत्वमेव । तच्च [क] साध्यसाधनसंबन्धबोधजनकत्वम् । (चि० अव २।८०) [ख] अन्वयव्याप्तिबोधकत्वम् । (दीधि० २।१७७) तच्च, एतद्योयो धूमवान्ससोऽग्निमानिति शब्दवृत्त्यवयवविभाजकोपाधिमत्त्वम् । (न्या० म० २।२३–२४)

---

* अर्थप्रयोजनादिकं च 'हेतु'शब्दव्याख्यानावसरे संपादयिष्यते ।

नित्यम्। एवम् उत्पत्तिधर्मकत्वं साधनम्, अनित्यत्वं साध्यम्। सोऽयमेकस्मिन् द्वयोर्धर्मयोः साध्यसाधनभावः साधर्म्याद्व्यवस्थित उपलभ्यते। तं दृष्टान्ते उपलभमानः शब्देऽप्यनुमिनोति। शब्दोऽप्युत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यः स्थाल्यादिवदित्युदाह्रियते। तेन धर्मयोः साध्यसाधनभाव इत्युदाहरणम्। (वात्स्या० १।१।३६)

[ख] साधनवत्ताप्रयुक्तसाध्यवत्तानुभावकोऽवयवः, साध्यसाधनव्याप्त्युपदर्शकोदाहरणमिति यावत्। (गौ० वृ० १।३९)

[ग] प्रकृतहेतुमति प्रकृतहेतुव्यापकत्वविशिष्टसाध्यबोधकवाक्यम्। (नील० २२) यथा पर्वतो वह्निमान्धूमान्महानसवदित्यादौ 'यो यो धूमवान्स स वह्निमान्' इति वाक्यम्। (त० सं० २)

अन्वय्युपनयः[1]–[क] उदाहरणापेक्षस्तथेत्युपसंहारः[2] साध्यस्योपनयः। (गौ० १।१।३८) उदाहरणापेक्ष उदाहरणतन्त्रः। साध्यसाधर्म्ययुक्ते उदाहरणे स्थाल्यादि द्रव्यमुत्पत्तिधर्मकमनित्यं दृष्टम्। तथा शब्द उत्पत्तिधर्मक इति साध्यस्य शब्दस्योत्पत्तिधर्मकत्वमुपसंह्रियते। (वात्स्या० १।१।३८)

[ख] तथेति साध्यस्योपसंहारः। यथा पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यत्र 'वह्निव्याप्यधूमवानयम्' इति वा 'तथा चायम्' इति वोपन्यासः (गौ० वृ० १।३७)

अन्ववसर्गः–कामचारानुज्ञानम्[3]। यथा अपि सिञ्च, अपि स्तुहीत्यादौ 'यथेष्टं कुर्याः' इत्याद्यर्थोऽपिना द्योत्यते, न तु कुत्राप्यनुज्ञया प्रतिरोधः क्रियत इति (वाच०)

अन्वाख्यानम्–तात्पर्यावधारणार्थं प्रतिपादनम्। यथा वस्त्वन्वाख्यानं, क्रियान्वाख्यानमित्यादौ। (वा० च०)

---

१ तल्लक्षणं चान्वय्युपनयत्वमेव। तच्च साध्यव्याप्यविशिष्टपक्षबोधकावयवत्वम्। (चि० अव०)

२ उपसंह्रियतेऽनेनेति चोपसंहारो वेदितव्यः। (वात्स्या० १।१।३८)

३ 'यथेष्टं क्रियताम्' इत्येवंरूपाऽनुज्ञेत्यर्थः।

अन्वाचयः–(द्वन्द्वसमासः) उद्देश्यसिद्ध्याऽनुद्देश्यसिद्ध्यर्थोपदेशः । यथा भिक्षां गच्छ, यदि गां पश्येस्तां चानयेत्यादौ । (वाच०)[1]

अन्वादेशः–[क] पूर्वोपात्तस्य किंचित्कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपदेशः । यथा 'अनेन व्याकरणमधीतम्, न्यायमेनं पाठय' इति न्यायपाठनार्थं पुनरुपदेशः । (सि० कौ०) (वाच०)

[ख] कथितकथनम् । (वाच०)

अन्विताभिधानवादः–शक्तिज्ञानाविषयस्य शाब्दबोधाविषयत्वनियम[2] इति वादः । (कृष्ण० शक्ति०)

अन्वीक्षा–प्रत्यक्षागमाभ्यामीक्षितस्यान्वीक्षणम् । यथा आन्वीक्षिकी न्यायविद्येत्यादावन्वीक्षा । (वात्स्या० १।१।१)

अपकर्षः–१ विद्यमानधर्मापचयः । तथा च साध्यसाधनान्यतरस्याभावप्रसञ्जनम् । यथा अपकर्षसमो जातिरित्यादौ (गौ० सू० ५।४) २ गुरुनिष्ठजातिविशेषः । यथा टीकाकृन्मते 'अयमस्मादपकृष्टः' इत्यादिप्रतीतिसंभवेन 'महत्त्वत्वं चापकर्षानाश्रयपरिमाणत्वम्' इत्यत्रापकर्षः । (राम० १।५८) ३ उचितधर्मापेक्षातो हीनता । यथा, उत्कर्षं चापकर्षं[3] च मनुष्येष्विह जन्मतः, इत्यादौ । (मनु० १०।४२) ४ स्वकर्तव्यकालात् पूर्वकाले करणम्[4] । यथा, मरणोत्तरं मृताहे मासि मासि कर्तव्यानां मृताहनिमित्तकमासिकादीनां द्वादशाहेषु एकाहेषु च कर्तव्यत्वोक्तेः सर्वापकर्ष इति

---

१ अत्र भिक्षायामेवोद्देशः, नतु गवानयने । तत्सिद्ध्युत्तरं गवानयनमनुद्दिष्टमपि साध्यतया निर्दिष्टम् । इति । (वाच०)

२ भट्टमते च 'इतरान्वितघटो घटपदशक्यः' इत्येतादृशमेव शक्तिज्ञानं शाब्दबोधप्रयोजकम् । एवं च शाब्दबोधे पदार्थसंसर्गस्यापि पदशक्यत्वमङ्गीकुर्वन्ति । (ग० शक्ति० ५) एवमेतन्मते वाक्येपि शक्तिं स्वीकुर्वन्ति इति विज्ञेयम् । इदं च प्राभाकरमतम्, न तु भट्टमतमिति बहवो ग्रन्थकारा वदन्ति ।

३ आकर्षणमित्यर्थः ।

४ तदुक्तम्–मुख्यं श्राद्धं मासि मासि अपर्याप्तावृतुं प्रति । द्वादशाहेन वा कुर्यादेकाहे द्वादशाथ वा, इति (स्मृतिः)

धर्मज्ञाः । ५ परसूत्रपदानामन्वयार्थं पूर्वसूत्रे आकर्षणमिति शाब्दिका वदन्ति । (वाच०)

अपकर्षसमः–(जातिः) [क] साध्ये धर्माभावं दृष्टान्तात्प्रसञ्जयतोऽपकर्षसमः । लोष्टः खलु क्रियावानविभुर्दृष्टः, काममात्मापि क्रियावानविभुरस्तु । विपर्यये वा विशेषो वक्तव्य इति । (वात्स्या० ५।१।४)

[ख] पक्षदृष्टान्तान्यतरस्मिन्व्याप्तिमपुरस्कृत्य सहचरितधर्माभावेन हेतुसाध्यान्यतराभावप्रसञ्जनम् । यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्यत्र यद्यनित्यत्वसहचरितघटधर्मात्कृतकत्वादनित्यः शब्दस्तदा कृतकत्वानित्यत्वसहचरितघटधर्मरूपवत्त्वव्यावृत्त्या शब्दे कृतकत्वस्यानित्यत्वस्य च व्यावृत्तिः स्यात् । आद्येऽसिद्धिदेशना । द्वितीये बाधदेशना । एवं शब्दे कृतकत्वसहचरितश्रावणत्वस्य संयोगादावनित्यत्वकृतकत्वसहचरितगुणत्वस्य च व्यावृत्त्या घटेऽनित्यत्वं कृतकत्वं च व्यावर्तेत इति दृष्टान्ते साध्यसाधनविकल्पदेशनाऽऽभासाऽपीयम् । (गौ० वृ० ५।४)

[ग] परोक्तदृष्टान्तसाधर्म्येण पक्षे पराभिमतधर्मान्तरस्याभावसाधनम् । यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वाद्धटवदित्यादौ यदि कृतकत्वेन शब्दो घटवदनित्यः स्यात्तर्हि तेनैव शब्दो घटवदश्रावणोऽपि स्यादिति । (नील० ४३)

अपक्षेपणम्–(कर्म) अधोदेशसंयोगहेतुः कर्म । (त० सं०) (त०कौ० २०)[1]

अपगमः–स्पन्दः । (ग० हेतु०) यथा वृक्षादपैतीत्यादौ धात्वर्थः।(ख०)

अपचिकीर्षा–(द्रोहः) अहितेच्छा । (ग० व्यु० ४)

अपदेशः– १ कथनम् । (गौ० वृ० ३।९४) यथा 'नोत्पत्तिकारणानपदेशात्' इत्यादौ । (गौ० ३।९४) २ हेतुः । (वै० उ० ३।१।३) यथा 'सोऽनपदेशः' इत्यादौ । (वै० ३।१।३)

अपरत्वम्–(गुणः) अपरव्यवहारेऽसाधारणं कारणम्[2] । (त० सं०) (त० कौ० ६) यथा अयं कनिष्ठः, अयं समीप इत्यादौ कनिष्ठसमी-

१ तल्लक्षणं च अधोदेशसंयोगजनकक्रियानुकूलक्रियात्वम् (?) । (ल० व० ३८)

२ अपरव्यवहारजनकतावच्छेदकताद्दशप्रकारताश्रयत्वं लक्षणमित्यर्थः । (वाक्य०)

पयोरपरत्वम् । (वाक्य०) तद्द्विविधम् । दिक्कृतम्, कालकृतम् । समीपस्थे दिक्कृतमपरत्वम् । कनिष्ठे कालकृतमपरत्वम् । (त० सं०) पर्यायान्तरेणाप्यपरत्वप्रपञ्चः कथ्यते । तद्यथा, यो यदपेक्षया संनिहितस्तत्र तदवधिकमपरत्वं दिक्कृतम् । अत्र दिक्पिण्डसंयोगोऽसमवायिकारणम्, संनिहितत्वज्ञानं निमित्तम्, तन्नाशश्च तन्नाशनिमित्तम् । दिक्कृतमपरत्वं मूर्तद्रव्यमात्रवृत्ति भवति ।

यो यदपेक्षया कनिष्ठस्तत्र तदवधिकमपरत्वं कालकृतम् । अत्र कालपिण्डसंयोगोऽसमवायिकारणम्, कनिष्ठत्वज्ञानं निनिमित्तम्, तन्नाशश्च तन्नाशनिमित्तम् । कालकृतमपरत्वं तु जन्यद्रव्यमात्रवृत्ति भवति (त० कौ० ६) (सि० च० १।१८)

अपरत्वम्—अल्पदेशवृत्तित्वम् । (मु० १।३४) यथा घटत्वजातेर्द्रव्यत्वपृथिवीत्वे अपेक्ष्याल्पदेशवृत्तित्वम् । (ख०)

अपवर्गः—१ अस्यार्थो निःश्रेयसवदनुसंधेयः । २ फलप्राप्तिः । यथा अपवर्गे तृतीयेत्यादौ ।

अपवादः— १ बाधनसाधनं वस्तुमात्रम् । २ विशेषशास्त्रम् । यथा, मा हिंस्यात्सर्वाभूतानीत्युत्सर्गस्य 'वायव्यंश्वेतमालभेत' इति शास्त्रमपवादः । ३ मिथ्याभूतपदार्थनिवारणार्थमुपदेशविशेष इति मायावादिन आहुः ।

---

१ अत्र दिक्कृतत्वं च [क] ज्ञायमानदिग्जन्यत्वम् । (वाक्य०) [ख] अल्पतरमूर्तसंयोगविशिष्टशरीरज्ञानादपरत्वमुत्पद्यत इति* । (सि० च० १।१८) यथा 'झळकीग्रामात्सोलापुरापेक्षया भीमानदी स्वसमवायिसंयुक्तसंयोगेनाल्पतरदेशसंयोगवती' इति ज्ञानेन दैशिकमपरत्वमुत्पद्यते । अधिकं तु (वै० उ० ७।२।२१) तत्र द्रष्टव्यम् ।

२ अत्र कालकृतत्वं च [क] स्वसमवायिसंयुक्तसंयोगसंबन्धेन रविक्रियाप्रकारककालविषयकज्ञानजन्यत्वम् । (वाक्य०) [ख] अल्पतरदिवाकरक्रियाविशिष्टशरीरज्ञानात्† अपरत्वोत्पत्तिरिति । (सि० च० १।१८)

---

* 'इदमस्मात्संनिकृष्टम्' इत्यपेक्षाबुद्ध्या जन्यते। (दि० १) अवलोकनीयाऽत्र दिक्शब्दव्याख्या ।

† 'अयमस्मादल्पतरकालसंबद्धः' इत्यपेक्षाबुद्ध्या जन्यते । (दि० १) अवलोकनीयात्र कालशब्दव्याख्या ।

४ मिथ्यावाद इति सांख्याः । ५ निन्दा, निरासनं वेति काव्यज्ञाः । (वाच०)

अपशब्दः—शक्तिवैकल्यप्रमादादिना साधुशब्दस्यान्यथोच्चारणसाध्योऽपभ्रंशशब्दः । यथा, म्लेच्छो हवा नाम यदपशब्दः । (श्रुतिः)

अपसिद्धान्तः—(निग्रहस्थानम्) [क] सिद्धान्तमभ्युपेत्यानियमात्कथाप्रसङ्गः । (गौ० ५।२।२३) कस्यचिदर्थस्य तथाभावं प्रतिज्ञाय प्रतिज्ञातार्थविपर्ययादनियमात्कथां प्रसञ्जयतोऽपसिद्धान्तो वेदितव्यः । यथा न सदात्मानं जहाति, न सतो विनाशो, नासदात्मानं लभते, नासदुत्पद्यत इति सिद्धान्तमभ्युपेत्य स्वपक्षं व्यवस्थापयति—एकप्रकृतीदं व्यक्तम् विकाराणामन्वयदर्शनात्, मृदन्वितानां शरावादीनां दृष्टमेकप्रकृतित्वम् । तथा चायं व्यक्तभेदः सुखदुःखमोहान्वितो दृश्यते । तस्मात्समन्वयदर्शनात्सुखादिभिरेकप्रकृतीदं शरीरमिति । एवमुक्तवाननुयुज्यते । .... एवं प्रत्यवस्थितो यदि सतश्चात्महानम्, असतश्चात्मलाभमभ्युपैति तदस्यापसिद्धान्तो निग्रहस्थानं भवति । अथ नाभ्युपैति पक्षोऽस्य न सिध्यति । (वात्स्या० ५।२।२४)

[ख] कथायां स्वीकृतसिद्धान्तप्रच्यवः । तथा च सांख्यमतेन अहं वदिष्यामीत्यभ्युपेत्यारब्धायां कथायामाविर्भावस्याविर्भावाभ्युपगमेऽनवस्थेति दूषणोद्धारायाविर्भावस्यासत उत्पत्तिं यद्यभ्युपैति तदाऽपसिद्धान्तः । (गौ० वृ० ५।२।२३) (दि० १)

[ग] एकसिद्धान्तमतमाश्रित्य कथाप्रवृत्तौ तद्विरुद्धसिद्धान्तमतमालम्ब्योत्तरदानम् । (नील० ४६) सौगतास्त्वपसिद्धान्तं दूषणं न मन्यन्ते । (गौ० वृ० ५।२।२३)

अपह्नवः— [क] अबाधितपरोक्तविपरीतबोधनाय तदुपपादकाभावप्रति-

---

१ तदुक्तं हरिणा—त एव शक्तिवैकल्यप्रमादालसतादिभिः । अन्यथोच्चारिताः शब्दा अपशब्दा इतीरिताः, इति ।

२ सिद्धान्तादपध्वंसोऽपसिद्धान्त इत्यर्थः । (त० भा० ५१)

पादनेच्छा। यथा कलिङ्गेषु दृष्टोसि, नाहं कलिङ्गाञ्जगामेत्यादावत्यन्तापह्नवः। (ग० व्यु० ल०)

[ख] सत्त्वेन ज्ञातस्यापि वस्तुनोऽसत्त्वेन कथनम्। स द्विविधः। शब्दतोऽर्थतश्चेति। तत्र 'मिथ्यैव तत्' इति शब्दतः। अर्थतस्तु 'नाभिजानाम्यहम्, तत्र तदा न मम स्थितिः' इति (वाच०)

अपादानत्वम्[2]–(कारकम्) यद्धातूपस्थाप्ययादृशार्थे विग्रहवाक्यस्थपञ्चम्याः स्वार्थोऽनुभावयितुं शक्यः स तद्धातूपस्थाप्यतादृशक्रियायामपादानत्वमुच्यते। यथा वृक्षात्पतति[3] इत्यादौ वृक्षादेरपादानत्वम्। (श० प्र० ७९) तच्च १ [क] क्रियानाश्रयत्वे सति तज्जन्यविभागाश्रयत्वम्[4]। (ग० अव०)

[ख] स्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वम्[5]। (ग० व्यु० ५।२१)

---

१ अत्र च कलिङ्गाधिकरणकदर्शनादेरुपपादकं कलिङ्गगमनादिकम्, तेन विना तदसंभवात्। अत्यन्तापह्नवः स्वरूपसन्नेव (न तु ज्ञातः) लिट्साधुतानियामकः। (ग० व्यु० ल०)

२ अपगमाय आदीयतेऽवधित्वेनेति व्युत्पत्तिः (वाच०) अपादानशब्दस्तु तत्तत्कर्मानधिकरणत्वे सति तत्तत्कर्मजन्यविभागाश्रये शक्त इत्यवधेयम्। (श० प्र०७९)

३ अस्माद्वाक्यात् 'वृक्षा*वधिकविभागानुकूलपतनकर्ता' इत्यन्वयबुद्धौ धातूपस्थाप्यपतने पञ्चम्युपस्थाप्यो विभागः स्वानुकूलत्वसंबन्धेन प्रकार इति स (विभागः) एव तत्रापादानत्वमिति विज्ञेयम्। (श० प्र० ७९)

४ परसमवेतक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वमित्यर्थः। यथा भूभृतो गङ्गाऽवतरतीत्यादौ भूभृतो गङ्गासमवेतक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वादपादानत्वम्। गङ्गायामतिव्याप्तिवारणाय परसमवेतेति क्रियायां विशेषणम्। (म०प्र० ६) वृक्षात्पर्णं पततीत्यादौ तु पर्णक्रियया वृक्षपर्णयोर्विभागो जायते। तत्र क्रिया पर्णमात्रनिष्ठा, विभागस्तूभयनिष्ठेति वृक्षस्य क्रियाऽनाश्रयत्वं विभागाश्रयत्वं च संगच्छत इत्यवधेयम्।

५ अत्र स्वं विभागाश्रयो वृक्षः, तन्निष्ठः 'क्रियावतो (पर्णात्) भेदः, तत्प्रतियोगि क्रियावत्, तन्निष्ठायाः प्रतियोगिताया अवच्छेदिका क्रिया, तज्जन्यविभागाश्रयत्वं वृक्षस्येति। अत्र क्रियायां स्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वविशेषणेन पर्णादेःस्वनिष्ठवृक्षादिविभागपतनापादानत्वनिरास इति ज्ञेयम्। (ग० व्यु० ५।२१)

---

* अभावधित्वं च स्वरूपसंबन्धप्रभेदः, पदार्थान्तरं वेत्यन्यदेतत्।

[ग] परकीयक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वम्। (का० व्या० ९) यथा वृक्षात्पर्णं पततीत्यादौ वृक्षादेरपादानता। २ क्वचित् अवधित्वम्। यथा वृक्षाद्विभजते इत्यादौ वृक्षादेरपादानता। (गा० व्यु० ५।२१) शाब्दिकमते अपादानं च [क] ध्रुवमपायेऽपादानम्। पाणिनिसूत्रे १।४।२४)

[ख] विश्लेषाश्रयत्वे सति विश्लेषजनकधात्वर्थतत्तक्रियाऽनाश्रयः। (वै०सा०)

[ग] अवधिभावोपगमव्यापारम् (ल० म०)

आपादानं त्रिविधम्। निर्दिष्टविषयम्, उपात्तविषयम्, अपेक्षितक्रियं चेति। तत्राद्यम्, यत्र साक्षात् (मुख्यवृत्त्या)धातुना गतिः(विभागजनकक्रिया)निर्दिश्यते तन्निर्दिष्टविषयम्। यथाऽश्वात्पतति। द्वितीयम्, यत्र धात्वन्तरार्थाङ्गं स्वार्थं धातुराह तदुपात्तविषयम्। यथा बलहकाद्विद्योतते विद्यु-

१ अत्र पञ्चम्या विभागजनकत्वम्, अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं चार्थः। विभागे, अन्योन्याभावे च वृक्षोऽन्वेति। (का० व्या० ९) तथा च वृक्षनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकं तन्निष्ठविभागजनकं च यत् पतनं तदाश्रयः पर्णमित्याकारको बोधः। (ग०व्यु० ५।२१)

२ अत्र वृक्षाद्यवधिकत्वविशिष्टविभागनिरूपितमेवाश्रयत्वमाख्यातेन बोध्यते। अतो 'वृक्षः स्वस्माद्विजते' इति न प्रयोगः। (ग०व्यु०५।२१) विशेषस्तु 'पञ्चमी' शब्दव्याख्याने व्यक्तीभविष्यति।

३ अपाये विभागे ध्रुवं निश्चलम्, प्रकृतपञ्चम्यर्थविभागजनकत्वान्वयिक्रियाशून्यमित्यर्थः। (का० व्या०९) तत्रोक्तं हरिणा—अपाये यदुदासीनं चलं वा यदिवाऽचलम्। ध्रुवमेवाऽतदावेशात्तदपादानमुच्यते। पततो ध्रुव एवाश्वो यस्मादश्वात्पतत्यसौ। तस्याप्यश्वस्य पतने कुड्यादि ध्रुवमुच्यते। उभावप्यध्रुवौ मेषौ यद्यप्युभयकर्मजे। विभागे प्रविभक्ते तु क्रिये तत्र व्यवस्थिते। मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक्। मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक् पृथक्, इति।

४ समभिव्याहृतधातुनोपात्तो लक्षितो गतिरूपो विषयो यत्रेतिव्युत्पत्तिः। (वै० सा० द० १९२) स्वविषयक्रियाघटितश्रूयमाणक्रियान्तरमित्यर्थः।

५ अत्र 'निःसृत्य' इत्यध्याहार्यम्। तथा च निःसरणाङ्गे विद्योतने द्युतिः (द्युत्धातुः) वर्तते*। (वै०सा०) एवं च बलाहकाद्विद्योतते विद्युत् इत्यादिवाक्यात् 'बलाहकावधिकनिःसरणोत्तरकालिकं विद्युत्कर्तृकं विद्योतनम्' इति बोधः। (वै० सा० द० १९२) (ल० म० १०८)

* द्युतिश्च लक्षणया निःसरणपूर्वकविद्योतनबोधक इति यावत्। (वै० सा० द० १९२)

दित्यादौ। तृतीयम्, अपेक्षिता क्रिया यत्र तदपेक्षितक्रियम्[1]। यथा कुतो भवान्? पाटलिपुत्रादित्यादौ[2]। अन्ये (नैयायिकाः) त्वित्थं व्याचक्षते—यत्र विभागस्तज्जनकक्रिया चोभयं धातुनाऽभिधीयते तत् आद्यम्। यत्र विभागोऽध्याहृतधातुनाऽभिधीयते तत् द्वितीयम्। यत्र तूभयमध्याहृतधात्वभिधेयम् तत् तृतीयम्, इति। (वै०सा०द० १९२।१९३)

अपानः–(वायुः) [क] गुदादीनामध उन्नयनादपानः। (दि०१।८९)

[ख] मलादेरधो नयनादपानः। (सि० च० १।८)

अपार्थकम्– (निग्रहस्थानम्) [क] पौर्वापर्यायोगादप्रतिसंबद्धार्थम्। (गौ० ५।१३) यत्रानेकस्य पदस्य वाक्यस्य वा पौर्वापर्येणान्वययोगो नास्तीत्यसंबन्धार्थत्वं गृह्यते तत्समुदायोऽर्थस्यापायादपार्थकम्। यथा दश दाडिमानि षडपूपाः कुण्डमजाजिनं पललपिण्डः, अथ रौरुकमेतत्कुमार्याः पाय्यम्, तस्याः पिता अप्रतिशीन इति। (वात्स्या० ५।२।१०)

[ख] अभिमतवाक्यार्थबोधानुकूलाकाङ्क्षादिशून्यबोधजनकपदम्। उदाहरणं तु अयोग्याऽनासन्नाऽनाकाङ्क्षवाक्यम्। (गौ० वृ० ५।१३) (दि० १)

[ग] परस्परानन्वितार्थकपदसमूहः। यथा शब्दो घटः पटो नित्यमनित्यं च प्रमेयत्वात्, इत्यादि। (नील० पत्रे० ४९)

[घ] यादृशशाब्दबोधत्वावच्छेदेनाहार्यत्वं तादृशबुद्ध्यर्थं प्रयुक्तः पदसमूहः। (श० प्र०)

अपि–(अव्ययम्) १ संभावना। २ संदेहः। ३ निन्दा। ४ प्रश्नः। ५ समुच्चयः। ६ अल्पपदार्थः। ७ कामचारानुज्ञा। ८ अवधारणम्। ९ पुनरर्थः। (वाच०)

अपूर्वम्–[क] यागस्य (कर्मणः)काचिदुत्तरावस्था फलैकनाश्या। (ल०म०)

[ख] यागादिजन्यः स्वर्गादिजनकः कश्चन गुणविशेषः। तं गुणविशे-

---

१ अनुपात्तधात्वर्थक्रियासाकाङ्क्षमित्यर्थः। (वै० सा० द० १९२)

२ अत्रागमनमर्थम् 'आगतः' इति पदं वाऽध्याहृत्यान्वयः कार्यः (वै० सा० द० १९२)

षमपूर्वमिति मीमांसका वदन्ति । प्रारब्धकर्मेति वेदान्तिनः । धर्माधर्मा-विति नैयायिकाः । अदृष्टमिति वैशेषिकाः । पुण्यपापे इति पौराणिका-श्चेति । अपूर्वं दर्शपूर्णमासयोर्द्विविधम् । परमापूर्वम्, कलिकापूर्वम् । (दि० गु० २३९) प्रकारान्तरेणाप्यपूर्वं मीमांसकमते त्रिविधम् । प्रधा-नापूर्वम्, अङ्गापूर्वम्, कलिकापूर्वं चेति । तत्र दर्शपूर्णमासाद्यपूर्वं प्रधाना-पूर्वम्, तदेव परमापूर्वम् । प्रयाजाद्यङ्गजन्यापूर्वं अङ्गापूर्वम् । तदवान्तरक्रि-याकूटजन्यमपूर्वं कलिकापूर्वम्, तच्च व्रीहिप्रोक्षणाभ्युक्षणादिजन्यं द्रव्यनि-ष्ठमिति मीमांसकाः । तज्जन्यसंस्कारविशेष एव कलिकापूर्वतया व्यवह्रियते स चात्मनिष्ठ इति नैयायिकाः । कलिकापूर्वं च परमापूर्वं जनयित्वा न-श्यति, अङ्गापूर्वैस्तु परमापूर्वे विशेष आधीयते इति भेदः । तथा चाङ्गापूर्व-सहितं परमापूर्वं विशिष्टफलं जनयति, तद्विहीनं तु स्वल्पं फलम् । अत्रेदमवधेयम्—परमापूर्वं च नित्यकर्मणि पण्डापूर्वत्वेन मीमांसकैर्व्यवह्रियते, संध्यावन्दनस्य किंचित्फलाजनकत्वात् । नैयायिकास्तु, अर्थवादोपस्थापित-ब्रह्मलोकादिप्राप्तिरूपफलजननान्न तत्रापूर्वस्य फलाजनकत्वेन पण्डत्वमि-त्याहुः । (वाच०) विस्तरस्तु चिन्तामणिशब्दखण्डे, कुसुमाञ्जलिप्रथम-स्तबके चावलोकनीयः ।

अपूर्वविधिः—(विधिः) [क] अप्राप्तप्रापको[1] विधिः । स च यागादी-नामिष्टसाधनत्वस्य कृतिसाध्यत्वस्य वा बोधको लिङादिशब्दः । यथा स्वर्ग-कामो यजेतेत्यादौ । (सि० च० ३३) (वाच०)

[ख] प्रमाणान्तरेणाप्राप्तप्रापको[2] लिङादिपदवेदनीयः शब्दविशेषः । यथा स्वर्गकामो यजेतेति लिङादियुक्तं वाक्यम् । अपूर्वविधिश्चतुर्विधः । क-

१ अप्राप्तप्रापकत्वं च प्राथमिकप्रवृत्तिजनकप्रतीतिजनकत्वम्, प्रमाणान्तरजन्यप्रतीत्यविषयवि-षयकप्रतीतिजनकत्वं वा ।

२ इदं यजनं तु केनाऽपि प्रमाणान्तरेण न बोधितम् । (सि० च० ३३)
अत्रेदं बोध्यम्—लिङा यागादाविष्टसाधनत्वं बोध्यत इति नैयायिकाः, कार्यत्वेनापूर्वं बोध्यत इति प्राभाकरा मन्यन्ते । (वाच०)

र्मविधिः, गुणविधिः, विनियोगविधिः, प्रयोगविधिश्चेति । तत्राग्निहोत्रं जुहोतीत्यादौ यागरूपे कर्मणि इष्टसाधनतायाः, कृतिसाध्यतायाः, भावनाया वा मतभेदेन बोधनात् कर्मविधित्वम् ।

द्रव्यदेवतादिविधायकविधिर्गुणविधिः । यथा दध्ना जुहोतीत्यादिवाक्यम् । प्राप्तस्याग्निहोत्रस्यानुवादेनाप्राप्तगुणरूपद्रव्यादेः(दध्यादेः)विधानात् ।

विनियोजनाद्विनियोगविधिः । यथा, ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते इत्यादि । अत्र ऐन्द्र्या ऋचः गार्हपत्योपस्थाने विनियोजनात् विनियोगविधिः ।

'एवं कृत्वा एवं कुर्यात्' इत्यादिप्रयोगज्ञापको विधिः प्रयोगविधिः । यथा अधीत्य स्नायादित्यादि, उपसद्भिश्चरित्वा मासमेकमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादि च । अयं च विशिष्टविधिरिति भेदः (वाच०)

अपेक्षा–१ आकाङ्क्षा, सा च शाब्दबोधप्रयोजनिका । २ असामर्थ्यम् । अस्यामपेक्षायां च प्रायशो वृत्तिर्नेष्यते[1] । यथा प्रवीरं पुत्रकाम्यति, ऋद्धस्य राजमातङ्ग इत्यादौ प्रत्ययसमासौ न स्तः । ३ प्रयोजकत्वम् । तच्च ज्ञाने, स्थितौ, उत्पत्तौ वा इतरस्यानुरोधित्वम् । ज्ञानादिकार्ये च यस्य यत्पदार्थान्तरज्ञानाद्यनुरोधस्तस्य तदपेक्षा । अत एव तर्कग्रन्थे जगदीशेन "स्वापेक्षापादकः प्रसङ्ग आत्माश्रयः । अपेक्षा च ज्ञप्तौ, उत्पत्तौ, स्थितौ च ग्राह्या" इत्याद्युक्तम् । अधिकं तु अन्योन्याश्रयशब्दव्याख्याने द्रष्टव्यम् । ४ अपेक्षाबुद्धिवदस्यार्थोऽनुसंधेयः । ५ अनुरोधः । यथा सत्यामपि तपःसिद्धौ नियमापेक्षया मुनिरित्यादौ, इति धर्मज्ञाः । ६ स्पृहा । यथा, समुपोढेषु कामेषु निरपेक्षः परिव्रजेदित्यादौ (मनुः ६ । ४१) इति काव्यज्ञाः ।

---

१ तत्रोक्तम्– सापेक्षे प्रत्ययो न स्यात् समासो वा कथंचन । सापेक्षं तद्विजानीयादसमस्तविशेषणम्, इति ।

अपेक्षाबुद्धिः–(बुद्धिः) [क] नानैकत्वसमूहालम्बनरूपा बुद्धिः। (वै० उ ०४।१।११)

[ख] अनेकैकत्वबुद्धिः[2]। (भा०प०गु०श्लो० ११०) सा च 'अयमेकः, अयमेकः' इत्याकारिका बुद्धिः। (मु० गु० २०४) यथा सेनावनादिबुद्धिः[3] (त० व०)

अपोहः–१ अतद्व्यावृत्तिः। यथा विज्ञानवादिबौद्धमते नीलत्वादिर्धर्मोऽनीलव्यावृत्तिरूपः[4]। (दि० १) २ अपरतर्कनिरासाय कृतो विपरीततर्कः। ३ त्याग इति काव्यज्ञा वदन्ति[5]। (वाच०)

---

१ अपेक्षाबुद्धिः क्षणत्रयावस्थायिनी इति सिद्धान्तः। तल्लक्षणं च विनाशकविनाशप्रतियोगिबुद्धित्वम्। (सर्वं० औलु०) द्वित्वादिकं* त्वपेक्षाबुद्धिजन्यम्। (वै० उ० ४।१।११) अपेक्षाबुद्धेरिच्छादिजनकत्वं नास्तीत्यवश्यं मन्तव्यम्। अन्यथा तेनैव तस्या नाशात् क्षणत्रयावस्थायित्वमेव न स्यात् इति केचित्। (भवा० २९०) विस्तरस्तु (वै०उ० ७।२८) तत्र द्रष्टव्यः।

२ अनेकानि च तान्येकत्वानि तेषां बुद्धिरिति विग्रहः।

३ अत्र अश्वादिसमूहः सेना, वृक्षसमूहो वनम्। तथा च ' सेना, वनम्'इत्यादिबुद्धिविशेषविषयत्वं सेनात्ववनत्वादि। (म० प्र० ४।४६)

४ तन्मतेऽयं धर्मोऽपारमार्थिक एवेति, सर्वस्यापि विज्ञानरूपत्वं क्षणिकत्वं चेति च ज्ञेयम्।

५ यथा, शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणा तथा। ऊहोऽपोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः, इति हेमचन्द्रोक्तो बुद्धिगुणभेदः। यथा वा स्वयमूहापोहासमर्थ इत्यादौ च। (वाच०)

---

* अत्रेदं बोध्यम्– द्वित्वादिकं परार्धान्तमपेक्षात्मकबुद्ध्या जन्यते, तन्नाशेन तु नश्यति च। अपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वादेश्चोत्पत्तिनाशादिप्रकारस्तु द्वित्वशब्दव्याख्यानावसरे व्यक्तीभविष्यति।

अत्रेदं विचार्यते–यद्यपि द्वित्वादिसमवायः प्रत्येकं घटादावस्ति, तथापि 'एको द्वौ' इति ज्ञानाभावात् 'एको न द्वौ' इति ज्ञानाच्च द्वित्वादीनां पर्याप्तिस्वरूपः कश्चित्संबन्धोऽनेकाश्रयोऽङ्गीक्रियते। पर्याप्तिसंबन्धेन च प्रत्येकं घटादौ न द्वित्वादि। तादृशसंबन्धश्चापेक्षाबुद्धिसापेक्षः। तेन तत्सत्त्वे तथाज्ञानम्, तदसत्त्वे न तथाज्ञानम्। इति (वाच०) वस्तुतस्तु, द्वित्वादिकं तु न संख्या, किंत्वपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वमेव। तच्चापेक्षाबुद्ध्यधीनमिति न कोपि दोष इति तु वयम्।

अप्रतिपत्तिः– [क] आरम्भविषये नारम्भः । परेण स्थापितं वा न प्रतिषेधति । प्रतिषेधं वा नोद्धरति । (वात्स्या० १।२।६०)

[ख] प्रकृताज्ञानम् । (गौ० वृ० १।५९)

अप्रतिभा–(निग्रहस्थानम्) [क] उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभा । (गौ० ५।२।१९) परपक्षप्रतिषेध उत्तरम् । तद्यदा न प्रतिपद्यते तदा निगृहीतो भवति । (वात्स्या० ५।२।१९)

[ख] उत्तरार्हे परोक्तं बुध्वापि यत्रोत्तरसमये उत्तरं न प्रतिपद्यते तत्राप्रतिभा (गौ० वृ० ५।६१) (दि० १)

[ग] उत्तरापरिस्फूर्तिः । (त० भा० ५१)

[घ] उत्तरार्हे परोक्तं बुध्वाप्युत्तरस्यास्फूर्तिवशात्तूष्णीम्भावः । (नील० ४५–४६)

अप्रधानकर्मत्वम्–(कर्मत्वम्) परंपरया धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वम् । (ग० व्यु० २) (श० प्र० ९६) यथा गां दोग्धि पय इत्यादौ गवादेरप्रधानकर्मत्वम् (ग० व्यु० २)

अप्रधानत्वम्–१ गौणत्ववदस्यार्थोऽनुसंधेयः । २ कर्मणोऽप्रधानत्वं च अप्रधानक्रियाफलाश्रयत्वम् । ३ प्राधान्यं हि विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानतेति भाट्टाः । (वाच०)

---

१ इयं चाननुभाषणाज्ञानादिनिग्रहस्थानप्रयोज्या । (वात्स्या० ५।२।६१)

२ अत्र विभागावच्छिन्नक्षरणानुकूलो व्यापारो दुहूधात्वर्थः । तथा च धात्वर्थव्यापारांशे साक्षाद्विशेषणस्य (साक्षाद्धात्वर्थतावच्छेदकस्य) क्षरणस्याश्रयः पय एव, गौस्तु तादृशक्षरणांशे विशेषणीभूतस्य (परंपरया धात्वर्थतावच्छेदकस्य) विभागस्याश्रय इति गोरप्रधानकर्मत्वं बोध्यम् । (ग० व्यु० २) 'शब्दशक्तिप्रकाशकारास्तु, मोचनानुकूलव्यापारो दुहेरर्थः । मोचनं च बहिःक्षरणानुकूला क्रिया । तादृशक्रियायाः साक्षाद्धात्वर्थतावच्छेदकीभूताया आश्रयो गौरिति गोः प्रधानकर्मत्वम् । पयसस्तु, परंपरया धात्वर्थतावच्छेदकीभूतबहिःक्षरणात्मकफलाश्रयत्वेन गौणकर्मत्वमित्यङ्गीचक्रुः । (श० प्र० ९८) अत एव पयःप्रभृतेर्गौणकर्मत्वसंपत्तये 'अकथितं च' (पा० १।४।५१) इति सूत्रान्तरम् । (श०प्र० ९६)

अप्रमा–(बुद्धिः) [क] तच्छून्ये तन्मतिः (भा० प० गु० श्लो० १२८)

[ख] प्रमाणाभासजन्योऽयथार्थानुभवः। (त० कौ० ६)

[ग] यत्र यन्नास्ति तत्र तस्य ज्ञानम्।

[घ] तदभाववति तत्प्रकारकानुभवः। (चि० १।१०) यथा पुरोवर्तिन्येव अरजते शुक्त्यादौ 'इदं रजतम्' इति रजतारोपः। (त० भा० ४०) सा त्रिविधा। संशयः, विपर्ययः, तर्कः। (त०सं०) (त० भा० ४०) प्रकारान्तरेणाप्रमा द्वेधा। भ्रमः, संशयश्च। तत्र भ्रमो विपर्ययतर्कावित्युच्यते, तौ तु निश्चयरूपौ। (त०कौ० ६) (भा० प० श्लो० १२८–१२९) (मु०गु० २०९)

अप्राप्तकालम्–(निग्रहस्थानम्) [क] अवयवविपर्यासवचनमप्राप्तकालम्। (गौ० ५।५४) प्रतिज्ञादीनामवयवानां यथालक्षणमर्थवशात्क्रमः। तत्रावयवविपर्यासेन वचनमप्राप्तकालमसंबन्धार्थकालं निग्रहस्थानमिति। (वात्स्या० ५।२।११)

[ख] समयबन्धविषयीभूतकथाक्रमविपरीतक्रमेणाभिधानम्। (गौ० वृ० ५।५४) (दि० १।२२)

[ग] अवयवानां व्युत्क्रमेण कथनम्। यथा शब्दत्वात् शब्दोऽनित्य इत्यादि। (नील० ४९)

अप्राप्तिसमः– (जातिः) [क] साध्यमप्राप्य वा हेतोरप्राप्त्याऽसाधक-

---

१ इयं च दोषाज्जन्यते। दोषास्तु पित्तमण्डूकवसाञ्जनादयो नानाविधाः। तथा हि। क्वचित्पित्तभ्रमे पित्तं दोषः, क्वचि चन्द्रादेः स्वल्पपरिमाणभ्रमे दूरत्वं दोपः, क्वचिच्च वंशोरगभ्रमे मण्डूकवसाञ्जनमित्येवंरूपा दोषा अननुगता एव भ्रान्तिजनका इति। (भा० प० श्लो० १३२ (मु० गु० २११) अधिकं तु भ्रमशब्दव्याख्यानावसरे संपादयिष्यते।

२ तत्रायं क्रमः–वादिना साधनमुक्त्वा सामान्यतो हेत्वाभासा उद्धरणीया इत्येकः पादः। प्रतिवादिनश्च तत्रोपालम्भो द्वितीयः पादः। प्रतिवादिनः स्वपक्षसाधनम्, तत्र हेत्वाभासोद्धरणं चेति तृतीयः पादः। जयपराजयव्यवस्था चतुर्थः पादः। एवं प्रतिज्ञाहेत्वादीनां क्रमः। तत्र सभाक्षोभव्यामोहादिना व्यस्ताभिधानमप्राप्तकालमिति। (गौ० वृ० ५।५४)

त्वाच्चाप्राप्तिसमः । (गौ० ५।१।७) हेतुः प्राप्य वा साध्यं साधयेदप्राप्य वा । अप्राप्य साधकं न भवति । नाप्राप्तः प्रदीपः प्रकाशयतीति । अप्राप्त्या प्रत्यवस्थानमप्राप्तिसमः । (वात्स्या० ५।१।७) (नील० ४४) [ख] अप्राप्त्याऽसाधकत्वादनिष्टापादनम् । (गौ० वृ० ५।७) यथा, आत्मा सक्रियः क्रियाहेतुगुणवत्त्वादित्यादौ क्रियाहेतुगुणवत्त्वेनैव किमिति क्रियावत्त्वं साध्यते, किमिति क्रियावत्त्वेन तादृशगुणवत्त्वं न?। उभयोरविशेषात् इति दोषादप्राप्तस्य हेतोः साध्यसाधकत्वं वाच्यम् । तथा चाप्राप्तत्वाविशेषात्सर्वः सर्वं साधयेदिति । अयमेव हेतुः साध्याभावं किमिति न साधयेत्? इत्यत्र विनिगमकाभावादिति । (नील० ४४)

अफलत्वम्–मुख्यफलाजनकत्वम् । (मू० म० १) यथा स्वर्गोद्देशेन कृतस्य चैत्यवन्दनादेरफलत्वम् । (ख०)

अभावः[2]–१(पदार्थः) असमवायत्वे सत्यसमवायः । (सर्व० औलु० १ १ १)

---

१ यदि चाप्राप्तं लिङ्गं साध्यबुद्धिं जनयति, साध्याभावबुद्धिमेव किं तेन न जनयेत् । अप्राप्तत्वाविशेषात्, इति ।
अयं चाप्राप्तिसमः प्रतिकूलतर्कदेशनाभास इति बोध्यम् । (गौ० वृ० ५।७)

२ भावभिन्नः* पदार्थ इत्यर्थः । अत्राभावलक्षणं च वक्ष्यमाणमभावत्वमेवेति बोध्यम् । अभावविषये केचन नियमाः संभवन्ति । तत्र प्रथमः–अवच्छेदकभेदोऽभावभेदनियामक इति । द्वितीयः– विशेषाभावकूटानां सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं स्वीक्रियत इति । (दीधि० २) तृतीयः–अभावप्रत्यक्षं प्रति योग्यानुपलब्धिः कारणम् । तथाहि–'यद्यत्र घटः स्यात्तर्ह्युपलभ्येत' इति तर्कितया घटसत्त्वस्य प्रसक्त्या आपादिताया घटविषयकोपलब्धेरभावो घटाभावप्रत्यक्षे इन्द्रियस्य† सहकारी इति । चतुर्थः–एकप्रतियोगिकयोरप्यत्यन्ताभावान्योन्याभावयोः प्रतियोगितावच्छेदकधर्मप्रतियोगितावच्छेदकसंसर्गभेदात् बहुत्वम् । तत्र प्रतियोगितावच्छेदकसंसर्गभेदादत्यन्ताभावबहुत्वम्, प्रतियोगितावच्छेदकधर्मभेदादन्योन्याभावबहुत्वम् इति योजना । तदेव दर्शयामः—केवलदेवदत्ताभावाद्दण्डविशिष्टदेवदत्ताभावो-

---

* अत्र भावत्वं च [क] द्रव्यादिषट्कान्यतमत्वम् । [ख] समवाय एकार्थसमवाय एतदन्यतरसंबन्धेन सत्तावत्त्वम् (ल० व० २–३)

† भट्टास्तु, अभावो नेन्द्रियग्राह्यः, षट्संनिकर्षाणामभावात् । किं तु अनुपलब्धिरूपप्रमाणगम्य इत्याहुः ।

अभावश्चतुर्विधः । प्रागभावः, प्रध्वंसः, अत्यन्ताभावः, अन्योन्याभावश्चेति (त० सं०)

ऽतिरिक्तः, एकसत्त्वेऽपि 'द्वौ न स्तः' इति प्रतीत्या द्वित्वावच्छिन्नाभावः, संयोगेन घटवति (भूतले) समवायसंबन्धेन घटाभावः, तत्तद्घटाभावाद्घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसामान्याभावश्चातिरिक्तः । एवमन्योन्याभावभेदोऽपि बोध्यः । एवं यत्र विशेषणभावः, विशेष्याभावः, उभयाभावो वा तत्र विशिष्टाभावोऽधिको ज्ञेयः ।

अत्यन्ताभावाभावः, ध्वंसप्रागभावः, प्रागभावध्वंसश्च नातिरिक्तः । अपि तु प्रतियोगिस्वरूप एवेति प्राञ्चः । नव्यास्तु तत्रात्यन्ताभावाभावोऽतिरिक्त एव । तृतीयाभावश्च प्रथमाभावरूप इति नानवस्थेति प्राहुः । अन्योन्याभावाभावस्तु स्वप्रतियोगिभेदप्रतियोगितावच्छेदकरूप इति बोध्यम् ।

सौन्दडोपाध्यायः 'घटत्वेन पटो नास्ति' इति प्रतीत्या व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावं स्वीकरोति । इतरे नैयायिकास्तु तं न स्वीकुर्वन्ति, किं तु पूर्वोक्तप्रतीतौ ('घटत्वेन पटो नास्ति' इति प्रतीतौ) पटवृत्तिघटत्वाभावमेव विषयं केवलान्वयिनं मन्यन्ते ।

केवलाधिकरणादेव (यस्मिन्भूतलात्मकेऽधिकरणे घटो नास्तीत्यादिप्रत्ययस्तस्मात्) 'नास्ति' इति व्यवहारोपपत्तावभावो न पदार्थान्तरम्, किं त्वधिकरणात्मक एवेति प्राभाकरा आहुः। (त० दी०) (मु०) (सि० च०) (न्या० म०)

३ समवायभिन्नत्वे सति समवायशून्य इत्यर्थः ।

---

१ अत्रेदं बोध्यम्--प्रागभावस्योत्तरावधिकत्वम् । प्रध्वंसस्य पूर्वावधिकत्वम् । अन्योन्याभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वम् । अत्यन्ताभावस्य तु त्रितयवैधर्म्यमतश्चतुर्थोऽयमभावः । (वै० उ० ९।१।५) अत्यन्ताभावोऽन्योन्याभावश्च प्रत्येकं द्विविधः । एकमात्रपर्याप्तवृत्तिकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकः, व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकश्च । तत्राद्यो यथा घटत्वावच्छिन्नाभावः* । द्वितीयः, एकघटवति द्वित्वावच्छिन्नाभावः† । (न्या० म० १।१२)

अन्येऽपि केचिदत्यन्ताभावभेदाः प्रदर्श्यन्ते । सामान्याभावश्च, स्वान्यूनानतिरिक्तवृत्तित्व स्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वोभयसंबन्धेन सामान्यधर्मविशिष्टप्रतियोगिताकाभावः । विशेषाभावश्च, उक्तोभयसंबन्धेन विशेषधर्मविशिष्टप्रतियोगिताकाभावः । व्यधिकरणधर्माव-

---

* घटत्वादेः प्रत्येकमपि पर्याप्तत्वात् । एकत्रापि 'अयं घटः' इति घटत्वप्रतीतेः । (म०प्र०१३)

† घटवति 'घटपटौ न स्तः' एकघटवति 'न घटौ,' 'घटो न घटपटौ' 'एको न द्वौ' इति प्रतीतिभ्यः एकघटवति द्वित्वावच्छिन्नोभयात्यन्ताभावस्य, एकस्मिन्नुभयान्योन्याभावस्य च सत्त्वात् । (न्या० म० १।१२) (म० प्र० १३)

प्रकारान्तरेणाभावो द्विधा । संसर्गाभावः, अन्योन्याभावः । आद्यस्त्रिविधः । प्रागभावः, प्रध्वंसः, अत्यन्ताभावः । इति । (भा० प० श्लो० १२) (त० कौ० २१) द्वितीयस्त्वेकविध एवेति । (मु० १।४१)

२ [क] व्याप्तिसापेक्षोऽनुमानम् । तच्च विरोध्यभावज्ञानाधीनं विरोध्यन्तरकल्पनम् । यथा नकुलाभावज्ञाने नकुलविरोधिनो व्यालस्य कल्पनम् ।

[ख] कारणाभावादिना कार्याभावादिज्ञानम् । (गौ० वृ० २।६९–७०)

अभावत्वम्–[क] 'इदमिह नास्ति, इदमिदं न भवति' इत्यादिप्रतीतिनियामको भावाभावसाधारणः स्वरूपसंबन्धविशेषः । (दीधि० २)

[ख] प्रतियोगिज्ञानाधीनज्ञानविषयत्वम् । (सि० च० ४) (ल० व० ४)

[ग] द्रव्यादिषट्कान्योन्याभाववत्त्वम् (मु० १ । ४१)

[घ] भावभिन्नत्वम् । (वाक्य० १) (सि० च० १ । ४)

[ङ] समवाय एकार्थसमवाय (सामानाधिकरण्य) एतदन्यतरसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसत्ताऽभाव इति नव्याः । (दि० १।४१)

[च] भावव्यावृत्तोऽखण्डोपाधिः, अनुयोगिताविशेषो वा इति संप्रदायः । (मू० म० १) (सि० च० ४) (दि० १।४१)

च्छिन्नाभावश्च, स्वाश्रयावृत्तित्व स्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वोभयसंबन्धेन किंचिद्धर्मविशिष्टप्रतियोगिताकाभावः । विशेषरूपेण सामान्याभावश्च, स्वसामानाधिकरण्य स्वाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगित्वोभयसंबन्धेन प्रतियोगित्वविशिष्टधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः । सामान्यरूपेण विशेषाभावश्च, स्वसामानाधिकरण्य स्वाधिकरणवृत्त्यभावाप्रतियोगित्वोभयसंबन्धेन प्रतियोगित्वविशिष्टधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः । (ल० व० ३८–३९)

---

१ अत्र संसर्गाभावत्वं च [क] तादात्म्येतरसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वमिति संप्रदायः ।[ख] भेदेतराभावत्वमिति नव्याः । (प० मा०)

२ अत्रायमाशयः–' न चतुष्ट्वमैतिह्यार्थापत्तिसंभवाभावप्रामाण्यात् ' (गौ० ५।६९) इत्यत्राभावस्य प्रमाणान्तरत्वं केचिदाशशङ्किरे । तन्न । अभावनिष्ठव्याप्तेरनुमानाङ्गत्वे विरोधाभावात् । तेनाभावस्यानुमानान्तर्गतत्वमेव, न तु प्रमाणान्तरत्वमिति । (गौ० वृ० २।६९–७०)

अभिघातः–(संयोगः) यः संयोगः शब्दनिमित्तकारणं भवति, यज्जनितं कर्म संयोगिनोः परस्परविभागहेतुश्च भवति स संयोगविशेषोऽभिघातः । (वै० उ० ५।२।१) यथा कुठाराद्यभिघातः । (वै० वि० ५।२।१)

अभिचारः– मारणम् । शत्रुवध इत्यर्थः । यथा श्येनेनाभिचरन्यजेतेत्यादावभिचारः ।

अभिधा–१ संकेतवदस्यार्थोऽनुसंधेयः । (दि० १) २ संकेतग्राह्योऽधिकः पदार्थ इति मीमांसका आहुः । (न्या० म० ४।३) तत्र, फलजनकव्यापाररूपा शब्दनिष्ठा भावनेति भट्टाः ।

---

१ अत्र विप्रतिपद्यन्ते । हिंसा च, मरणोद्देश्यकोऽदृष्टाद्वारकमरणानुकूलव्यापारः । तेन श्येनस्य न हिंसात्वम्, अदृष्टद्वारकत्वात् । एवं च श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यादौ बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वादेर्विशिष्टस्य विध्यर्थत्वेऽपि तादृशविध्यर्थान्वयबोधो* भवत्येव इति प्राञ्चो नैयायिका आहुः । नव्यास्तु, श्येनस्याभिचारतया पापजनकत्वस्मरणात् मरणोद्देश्यकं मरणप्रयोजकव्यापारमात्रं हिंसेति निर्वचनीयम्, न त्वदृष्टाद्वारकत्वविशेषणेनापि घटितम् । तेन च श्येनस्य हिंसात्वमस्त्येव । तथाच विधिप्रत्ययस्य बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वे एका शक्तिरयुक्ता । किंतु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वम्, इष्टसाधनत्वम्, कृतिसाध्यत्वं चैतत्त्रिषु पृथक् शक्तित्रयं स्वीकृत्य क्वचित् कस्यचित्, क्वचित् कस्यचिदर्थस्य बोध इत्यङ्गीकरणीयम् । एवं च श्येनेनेत्यादौ बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य (अविवक्षितत्वात्) बोधो न भवत्येवेत्याहुः । केचित्तु, श्येनो हि न हिंसा, किंतु श्येनस्य फलं हिंसा । सा च साक्षान्मरणानुकूलव्यापारः । स च (व्यापारः) श्येनजन्यः खड्गाघातादिरूपः, स एवाभिचारपदार्थः † । तस्य पापजनकत्वम् । एवं च श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यादौ श्येनस्य हिंसात्वाभावेन बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमपि विधिप्रत्ययेन बोध्यत इत्याहुः । (दि०) (राम० २२९)

---

* अत्रायमभिप्रायः—प्रथमं श्येनः, ततो वधः, ततोऽपूर्वम्, ततो मरणमिति स्थितिः । तथाच श्येनो न स्वरूपतो निषिद्धः, किंतु फलत इति बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमप्यक्षतम् । तथापि वधाच्च नरक इति न तत्रास्तिकानां प्रवृत्तिरिति । (न्या० म० ४।२७) (म० प्र० ६०)

† अत्रेदमाकूतम्—प्रथमं श्येनः, ततस्तज्जन्यमपूर्वम्, ततः खड्गाघातादिरूपा हिंसा, तदव्यवहितोत्तरमेव मरणमिति । अत्र श्येनस्य वैधत्वात्पापाजनकत्वेऽपि अग्रिमपापं प्रतिसंधाय सन्तो न प्रवर्तन्त इति । (दि० २२९)

अभिधेयत्वम्–[क] भगवदिच्छारूपशब्दशक्तिविषयत्वम्[1] । (न्या० मं० २।१९)

[ख] शब्दशक्तिविषयत्वम् । (त० प्र० २) (दि० १)

[ग] शब्दशक्यत्वम् । (दीधि० २) यथा घटपटादेः सर्वस्याभिधेयत्वम् । (ख०)

अभिनयः–साक्षादिवार्थाकारादिप्रदर्शिका हस्तादिक्रिया । यथा हस्तचेष्टादिना बदरघटाद्याकारेण'अल्पस्तनी, स्थूलस्तनी'इति प्रदर्शनम् । (काव्य० टी० २)

अभिप्रायः–इच्छावदस्यार्थोऽनुसंधेयः । (दि० गु०)

अभिभवः–१ [क] बलवत्सजातीयसंबन्धः । यथा सुवर्णरूपस्याभिभवः[2] । (वै० उ० २।१।७) (दि० १।२) (प ० मा०)

[ख] बलवत्सजातीयग्रहणकृतमग्रहणम् । यथा सुवर्णगतरूपवृत्तिशुक्लत्वभास्वरत्वयोरभिभवः । सुवर्णगतरूपस्याप्यभिभव इत्येके । (वै० उ० ४ १।९) २ पराजयप्राप्तिरभिभव इति काव्यज्ञा वदन्ति ।

अभिमानः–१ (दोषः) अपकारिण्यकिंचित्करस्यात्मनि द्वेषः । (गौ० वृ० ४।३) २ भ्रम इत्यस्मद्गुरुचरणाः (भिकुशास्त्रिणः) प्राहुः ।

अभिलाषः–विषयतासंबन्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलः प्रीतिव्यधिकरणो व्यापारः । यथा हरिर्भक्तिमभिलषतीत्यादावभिलषतेरर्थः (ल० म० १०२)

अभिविधिः–१ अभिव्याप्तिवदस्यार्थोऽनुसंधेयः । (श० प्र० ११७) २ व्यापकत्वम् । यथा आसकलाद्ब्रह्मेत्यादावाङ्द्योत्योऽभिविधिरूपः संबन्धः पञ्चम्यर्थः । 'सकलव्यापकं ब्रह्म'इति बोधः । अभिविधिर्द्विविधः । कालिकः, दैशिकश्च । तत्राद्यो यथा, कार्तिक्याश्चैत्रं यावच्छीतमित्यादौ ।

---

१ तच्च सर्वत्रैव वर्तते, सर्वस्यैव भगवदिच्छाविषयत्वात् । वस्तुपदशक्यत्वात् । (न्या० म० २।१९)

२ तदुक्तम्–भूसंसर्गवशाद्बान्यद्रूपं नैव प्रकाशते इति । (वै० उ० २।१।७)

अत्र चैत्रपदं तदन्त्यकालपरम् । एवंच कार्तिकीप्रभृतिचैत्रान्तकालव्यापकं शीतमिति बोधः ।

द्वितीयं यथा, काशीतः पाटलिपुत्रं यावद्वृष्टो देव इत्यादौ । अत्र काशीप्रभृतिपाटलिपुत्रान्तदेशव्यापकत्वं वृष्टौ प्रतीयते । अनयोः (दैशिककालिकयोरभिविध्योः) तात्पर्यवशात्कदाचिद्व्यापकत्वं तद्भिन्नकालावृत्तित्वविशिष्टं तद्भिन्नदेशावृत्तित्वविशिष्टं च प्रतीयत इति बोध्यम् । (ल० म० ११३)

अभिव्याप्तिः—१ अभिविधिः । स च तदारम्भकयावदवयवावच्छेदेन तत्संयुक्तत्वम् । यथा, गृहं यावद्धनं तवेत्यत्र यावदित्यस्यार्थः । २ तद्वृत्त्यधिकरणता—(मासवृत्त्यधिकरणता) वच्छेदकीभूतयावत्त्वपर्याप्त्यधिकरणकालवृत्तित्वम्, तथाविधयत्किंचिद्यावत्त्वव्यापकं वा । यथा मासं सुप्यते इत्यादौ मासादेरभिव्याप्तिर्द्वितीयार्थः । ३ तद्वृत्त्यधिकरणता—(क्रोशगम्यदेशवृत्त्यधिकरणता) वच्छेदकीभूतयावत्त्वपर्याप्त्यधिकरणदेशवृत्तित्वम्, तथाविधयत्किंचिद्यावत्त्वव्यापकं वा । यथा क्रोशं गम्यते इत्यादौ क्रोशादेरभिव्याप्तिर्द्वितीयार्थः (श० प्र० ११७—११८)

अभिहितान्वयवादः—शाब्दबोधाविषयस्य शक्तिज्ञानाविषयत्वनियम इति

---

१ अत्र 'गृहाभिव्याप्तं स्वद्धनम्'इत्याकारो बोधः । (श० प्र० ११७)

२ अत्र 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' (पा० सू० २।३।५) इत्यनेन द्वितीया । 'मासाभिव्याप्तः स्वापः' इति बोधः । (श० प्र० ११७)

३ अत्र 'क्रोशाभिव्याप्तगतेः कर्मत्वम्'इति बोधः । (श० प्र० ११७)

४ अत्र 'अभिहितानां पदोपस्थितानामर्थानामन्वयः संसर्गः संसर्गमर्यादया वाक्यार्थबोधे विषयो भवति इति वादः कथनम्'इति व्युत्पत्तिः । भट्टतार्किकाणां मतमेतत् । तन्मते प्रत्येकं तत्तदर्थेषु गृहीतशक्तिकान्येव पदान्याकाङ्क्षादिसहकृतया तत्तत्पदवृत्त्यैव (शक्त्या लक्षणया वा) परस्परान्वितं विशिष्टमेकमर्थं* बोधयन्ति, इति । अयमेव वाक्यार्थबोध इति, शाब्दबोध इति चोच्यते । (स्त०) किंच, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ तमप्रत्ययः प्रकृत्यर्थोपरक्तां भावनामभिधत्त इति सिद्धे व्युत्पत्तिमभ्युपगच्छतां भट्टाचार्याणां सिद्धान्त इति विज्ञेयम् । (सर्व० जैमि० १३४)

---

* विशिष्टार्थबोधनेऽतिरिक्ताया वाक्यशक्तेरपेक्षा नास्तीति भावः ।

वादः । (ख०) यथा, तात्पर्यार्थोऽपि केषुचित् (काव्यप्र० उ० २) इत्यादौ ।

अभीष्टत्वम्—स्वकर्तव्यताप्रयोजकेच्छाविषयत्वम् । (मू० म० १) यथा सुखस्याभीष्टत्वम् । (ख०)

अभेदः—तादात्म्यम् । तच्च स्ववृत्त्यसाधारणधर्मः[1] । यथा 'नीलो घटः' इत्यादौ घटे तन्नीलत्वरूपं तादात्म्यम् । (ग० व्यु० १)

अभ्यर्थना—अधीष्टवदस्यार्थोऽनुसंधेयः । (वै० सा० द० १३१) अधीष्टशब्दस्तु 'लिङ्' शब्दव्याख्यानावसरे व्याख्यास्यते ।

अभ्यासः—१ [क] पुनःपुनः संशीलनम् । (सर्व० रामा० ९९) [ख] पौनःपुन्यम् । यथा समाधिविशेषाभ्यासादित्यादौ विषयान्तरानभिष्वङ्गस्याभ्यासः । (गौ० वृ० ४।१०३)

---

१ अत्रासाधारण्यं चैकमात्रवृत्तित्वम् । तच्च * स्वसामानाधिकरण्य स्वप्रतियोगिवृत्तित्वोभयसंबन्धेन भेदविशिष्टं यत्तदन्यत्वम् (ग० व्यु० १)

---

* अत्रायमाशयः—स्वपदेन यदा एतद्धटभेदो गृह्यते तदा स्वस्य प्रतियोगी एतद्धट एव भवति, तत्र एतन्नीलत्वात्मकं तादात्म्यं वर्तत इति स्वप्रतियोगिवृत्तित्वसत्त्वेऽपि स्वसामानाधिकरण्यं (स्वमेतद्धटभेदः, स्वस्याधिकरणं नत्वेतद्धटो भवति किं तु घटान्तरं पटादिकमेव वा भवति, तत्र पूर्वोक्तं तादात्म्यं न वर्तत इति हेतोः) नास्तीति तादृशोभयसंबन्धेन तादृशभेदविशिष्टं न भवतीति तदन्यत्वं संपद्यते ।

यदा तु स्वपदेन घटसामान्यभेदः (घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदः) पटादिभेदश्चैतयोर्मध्ये पटादिभेदो गृह्यते तदा स्वं पटादिभेदः, स्वस्याधिकरणमेतद्धटो भवति, तत्र एतद्व्यक्तिवृत्तिनीलत्वात्मकं तादात्म्यं वर्तत इति स्वसामानाधिकरण्यसत्त्वेऽपि स्वप्रतियोगिवृत्तित्वं (स्वप्रतियोगिपटे तादृशतादात्म्यं न वर्तत इति हेतोः) नास्तीति तादृशोभयसंबन्धेन तादृशभेदविशिष्टं न भवतीति तदन्यत्वं संपद्यते ।

यदा घटसामान्यभेदो गृह्यते तदा स्वप्रतियोगी एतद्धटोऽपि भवतीति तत्र तादात्म्यसत्त्वेन स्वप्रतियोगिवृत्तित्वसंभवेऽपि स्वसामानाधिकरण्यं (स्वं घटसामान्यभेदः, स्वस्याधिकरणं पटादिकमेव (न त्वेतद्धटोऽपि) तत्र तादात्म्यं न वर्तत इति हेतोः) नास्तीति भेदविशिष्टान्यत्वं संपद्यते । घटसामान्यभेदस्य प्रतियोगि यदा घटान्तरं (एतद्धटभिन्नो घटः) गृह्यते तदा तत्र तादृशतादात्म्यं नास्तीति स्वप्रतियोगिवृत्तित्वं स्वसामानाधिकरण्यं चैतदुभयं नास्तीति तादृशभेदविशिष्टान्यत्वं सुतरां संपद्यत इति सूक्ष्मदर्शिबुद्धिवैशद्यायैतत् ।

[ग] संस्कारबाहुल्यम् ।

[घ] दृढतरसंस्कार इति केचित् । (गौ० वृ० ३।११३)

[ङ] एकप्रकाराऽसकृदुक्तिरभ्यास इति मध्वाचार्यानुयायिनो वेदान्तिनः ।

२ विहितयोर्द्वयोः पूर्वोऽभ्यास इति शाब्दिका वदन्ति ।

अभ्यासदशा–१ विशेषदर्शनाधिकरणकालः । २ प्राथमिकज्ञानसमानाकारज्ञानान्तराधिकरणकालः । यथा द्वितीयादिजलज्ञानकालः । (स्व०)

अभ्युपगमः–१ निश्चयविशेषः । (मू० म० १) २ स्वीकारः । (स्व०) यथा, अस्तु द्रव्यं शब्दः, इति । (वात्स्या० १।१।३१) यथा वा, सूत्रकृताऽभ्युपगतमित्यादावभ्युपगमः । (गौ० वृ० १।१।३१)

अभ्युपगमसिद्धान्तः–(सिद्धान्तः) [क] अपरीक्षिताभ्युपगमात्तद्विशेषपरीक्षणमभ्युपगमसिद्धान्तः । (गौ० १।३१) यत्र किंचिदर्थजातमभ्युपगम्यते अस्तु द्रव्यं शब्दः, स तु नित्योऽथानित्य इति द्रव्यस्य सतो नित्यताऽनित्यता वा तद्विशेषः परीक्ष्यते । सोऽभ्युपगमसिद्धान्तः स्वबुद्ध्यतिशयचिख्यापयिषया परबुद्ध्यवज्ञानाच्च प्रवर्तत इति । (वात्स्या० १।१।३१)

[ख] साक्षादसूत्रिताभ्युपगमः । यथा मनस इन्द्रियत्वमिति । (गौ० वृ० १।३१)

[ग] तन्त्रान्तरसिद्धः स्वयमभ्युपगतः । यथा वैशेषिकाभ्युपगतस्य मनसीन्द्रियत्वस्य नैयायिकेनाभ्युपगम इति । (प्र० प्र०)

अमर्षः–(दोषः) कृतापराधेऽसमर्थस्य द्वेषः (गौ० वृ० ४।३)

अमूर्तगुणत्वम्–[क] मूर्तगुणवृत्तिः संस्कारत्वान्या गुणत्वव्याप्या च या जातिस्तच्छून्यगुणत्वम् ।

---

१ अमूर्तगुणाश्च बुद्धिः, सुखम्, दुःखम्, इच्छा, द्वेषः, प्रयत्नः, धर्मः, अधर्मः, भावना, शब्दश्चेति दश सन्ति । (भा० प० गु० ९२)

२ अत्र तादृशी जाती रूपस्परसत्वादिर्भवति, तच्छून्यत्वं बुद्ध्यादौ वर्तत इति लक्षणसमन्वयः ।

[ख] मूर्तत्वाभावव्याप्यतावच्छेदिका[1] परिमाणावृत्तिश्च या जातिस्तद्वत्त्वम् । (दि० गु० १९२)

[ग] मूर्तावृत्तिः संख्यादिपञ्चकभिन्नो यो गुणस्तत्त्वम् । (ल० व० ३६)

अयथार्थबुद्धिः–(बुद्धिः) [क] अर्थव्यभिचार्यप्रमाणजन्यं ज्ञानम् । (त० भा०)

[ख] प्रमाणाभासजन्यं ज्ञानम् । (त० कौ० ६)

[ग] तच्छून्ये तन्मतिः । (भा० प० गु० श्लो० १२८)

[घ] यत्र यन्नास्ति तत्र तस्य ज्ञानम् ।

[ङ] तदभाववति तत्प्रकारकं ज्ञानम्[2][3] । (चि० १।१०) यथा शुक्तौ 'इदं रजतम्'इति ज्ञानम्[4] (स्व०) अयथार्थज्ञानमेवाप्रसिद्धम्, पुरोवर्तिज्ञानरजतत्वस्मरणाभ्यामेव रजतानयने प्रवृत्त्युपपत्तेरिति मीमांसका वदन्ति । (सि० च० १।१९)

अयथार्थानुभवः–अप्रमावदस्यार्थोऽनुसंधेयः । (मु०) (सि० च०)

अयुतसिद्धम्–ययोर्द्वयोर्मध्ये एकमविनश्यदपराश्रितमेवावतिष्ठते[5] तावयुतसिद्धौ । तौ च पञ्चविधौ । यथा अवयवावयविनौ[6], गुणगुणिनौ, क्रिया-

---

१ यत्र यत्र बुद्ध्यादयोऽमूर्तगुणास्तत्र तत्र मूर्तत्वाभाव इति नियमेन बुद्धित्वसुखत्वादिजातिर्मूर्तत्वाभावस्य व्याप्यतावच्छेदिका भवतीति बोध्यम् ।

२ अत्रायथार्थत्वं च [क] तदभाववति तत्प्रकारकत्वम् । [ख] *प्रकारव्यधिकरणविषयताकत्वम् । (चि० १)

३ एतानि पूर्वोक्तानि पञ्च लक्षणानि स्मृतिसाधारणान्यपि भवन्ति, इति बोध्यम् ।

४ शुक्तौ 'इदं रजतम्'इति ज्ञाने प्रसिद्धशुक्तिरजतत्वयोरलीक एव समवायो भासत इत्यसत्ख्यातिं वाचस्पतिमिश्रा अङ्गीचक्रुः । (सि० च० १।१९)

५ नाशपर्यन्तमित्यर्थः । (वाक्य०)

६ अत्रेदं बोध्यम्–न हि घटाद्यवयवी कपालाद्यवयवासंबन्धः सन् तिष्ठति । (वै० वि० ७।२। १३) अतः, अवयव्यादयो हि अविनश्यन्तो अवयवाद्याश्रिता एवावतिष्ठन्ते । अवयवादिनाशानन्तरं विनश्यन्तस्तु क्षणमात्रं निराश्रिता एवावतिष्ठन्त इति । (त० कौ० २०)

---

* स्वव्यधिकरणप्रकारावच्छिन्ना या या विषयता तत्तन्निरूपकत्वमित्यर्थः । (ग० सामा०)

क्रियावन्तौ, जातिव्यक्ती, विशेषनित्यद्रव्ये चेति । (त० सं०) (त० कौ० २०) (त० भा० पृ० ३)

अर्जनम्—स्वत्वजनकव्यापारः । यथा याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्द्विजो धनमर्जयेदिति श्रुतौ धात्वर्थः । (श० प्र० ८९)

अर्थः—१ अर्थ इति द्रव्यगुणकर्मसु । (वै० ८।२।३) एतस्य व्याख्या—[क] एतेषां द्रव्यगुणकर्मणामर्थ्यमानत्वं तेन तेन विधिनोक्तम् । तेन तेषु त्रिषु वैशेषिकाणामर्थ इति परिभाषा । अर्थपदेन त्रयाणामुपस्थितेः । तदुक्तं प्रशस्तदेवाचार्यैः, 'त्रयाणामर्थशब्दाभिधेयत्वं च' इति (वै० उ० ८।२।३) [ख] अर्थ इति शब्दो द्रव्यगुणकर्मसु वर्तते, स च तत्र पारिभाषिकः । गौतमीये तु ' रूपरसगन्धस्पर्शाः पृथिव्यादिगुणास्तदर्थाः ' इति........ अतः पञ्चेन्द्रियग्राह्येषु पञ्चसु गुणेष्वपि अर्थशब्दस्य परिभाषान्तरं समानतन्त्रसिद्धम् । (वै० वि० ८।२।३) २ [क] यत्परः शब्दः सः[1] । (चि०) यथा षट् पदार्थाः[2] । ते च द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः । (त० भा० २७) (वै० १।१।४)

[ख] वृत्त्या पदप्रतिपाद्यः । (ग०शक्ति०) यथा घटशब्दस्यार्थः कम्बुग्रीवादिमान् । (स्व०) ३ प्रकारः (वाक्य०) यथा अर्थाबाधो[3] योग्यतेत्यादावर्थः प्रकारः । ४ निवृत्तिः । यथा, अनुमानं परार्थमित्यादौ[4] । (चि० अव० २।७६) ५ यदाकाङ्क्षया यत्प्रवर्तते स (फलम्) तस्यार्थः । (मू० म० १) ६ विधिजन्यबोधविषयः (धर्मः) अर्थ इति मीमांसका आहुः । ७ धनमर्थ इति लौकिकजना वदन्ति ।

---

१ अयं च शब्दार्थ इत्युच्यते । (चि० ४) (ग० शक्ति०) अयमर्थो नैयायिकमते द्विविधः । वाच्यः, लक्ष्य इति । व्यङ्ग्योऽपि तृतीयोऽर्थ इत्यालंकारिका आहुः । (काव्य० २)

२ प्रमाणादयोऽ-(गौतमसूत्रपठिताः) प्यत्रैवान्तर्भवन्ति, तथापि प्रयोजनवशाद्भेदेन निरूपिताः, इति बोध्यम् (त० भा० २७)

३ अत्र, जलेन सिञ्चतीत्यादौ जलकरणकत्वरूपप्रकारस्य सेचनक्रियायामबाध इति बोध्यम् ।

४ अत्र, परस्य मध्यस्थस्यार्थः संशयस्य निवृत्तिर्यस्मादिति व्युत्पत्त्याऽनुमानस्य संशयनिवृत्तिफलकत्वरूपं परार्थत्वं युज्यत इति बोध्यम् ।

अर्थनिश्चयप्रसङ्गः–तत्कार्यनिष्कम्पप्रवृत्त्यादिप्रसङ्गः । (ग० बाध०)

अर्थपुनरुक्तम्– (निग्रहस्थानम्) १ अर्थस्य पुनर्वचनं पुनरुक्तमन्यत्रानुवादात् । (गौ० ५।२।१४) समानार्थकभिन्नानुपूर्वीकशब्दस्य निष्प्रयोजनं पुनरभिधानम् । यथा घटः कलश इति । (गौ० वृ० ५।१७) यथा वा, अनित्यः शब्दो निरोधधर्मको ध्वान इति । (वात्स्या० ५।२।१४) २ [क] अर्थादापन्नस्य स्वशब्देन पुनर्वचनम् । (गौ० ५।१८) निदर्शनम् । उत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यमित्युक्त्वा अर्थादापन्नस्य योऽभिधायकः शब्दस्तेन स्वशब्देन ब्रूयादनुत्पत्तिधर्मकं नित्यमिति । तच्च पुनरुक्तं वेदितव्यम् । अर्थसंप्रत्ययार्थे शब्दप्रयोगे प्रतीतः सोऽर्थोऽर्थापत्त्येति । (वात्स्या० ५।२।१६)

[ख] यस्मिन्नुक्ते यस्यार्थस्यौत्सर्गिकी प्रतिपत्तिर्भवति तस्य तेन रूपेण पुनरभिधानम् । यथा वह्निरुष्णे इति, उष्णो वह्निरिति । एवं बहिरस्ति 'गेहे नास्ति' इति विध्याक्षिप्तोक्तिः । जीवन् गेहे नास्ति 'बहिरस्ति' इति निषेधाक्षिप्तोक्तिः । (गौ० वृ० ५।१८)

अर्थवादः–(शब्दः) [क] विधिभिन्नः शब्दः । (न्या० म० ४।३०)

---

१ एतस्य प्रमादादिना संभवः । (गौ० वृ० ५।५७)

२ पूर्वपदाक्षिप्तोक्तिरियम् । (गौ० वृ० ५।५८)

३ उत्तरपदाक्षिप्तोक्तिरियम् । (गौ० वृ० ५।५८)

४ अर्थस्य प्रयोजनस्य वादनम् । विध्यर्थप्रशंसापरं वचनमित्यर्थः । अर्थवादो हि स्तुत्यादिद्वारा विध्यर्थे शीघ्रं प्रवृत्तये प्रशंसति । (गौ० वृ० २।६३) निषिद्धार्थे शीघ्रं निवृत्तये निन्दति च । स चायं (अर्थवादः) लोके वेदे च समानः । (त० कौ० ४।१७) तत्र लौकिकः, ओदनकामस्तण्डुलं पचेत, तृप्तिकामस्तण्डुलौदनं भुञ्जीतेत्यादौ विध्यर्थस्य तण्डुलपाककरणस्य, तण्डुलौदनभोजनरूपस्य च स्तावकं 'तण्डुलपाक ऋषिभिः पूर्वं स्वर्गार्थं कृतः, ओदनममृतम्' इत्यादि वाक्यम् । एवं कफज्वरपीडितो दुग्धं न पिबेदित्यादिनिषेधविधिस्थलेऽपि दुग्धपानस्य निन्दकं 'पशुभिर्भक्षितेनापथ्यतृणादिना दुग्धं जन्यते, तच्च विषरूपमित्यादिकं वाक्यम् । वैदिकोदाहरणानि स्वत्रैव प्रदर्शितान्येवेति तत्प्रदर्शनमुपेक्षितम् ।

[ख] विधिनिषेधभिन्नः शब्दः । यथा आदित्यो यूपः[1], अग्निर्हिमस्य भेषजम्[2], वज्रहस्तः पुरंदरः[3] इत्यादि । (त० कौ० ४। पृ० १७)

[ग] प्राशस्त्यनिन्दाऽन्यतरपरं वाक्यम् । (लौ० भा०) यथा वायुर्वै[4] क्षेपिष्ठा देवतेत्यादिः । सोऽरोदीदित्यादिर्वा[5] । अर्थवादश्चतुर्विधः । स्तुतिः, निन्दा, परकृतिः, पुराकल्पः । (गौ० २।६४) प्रकारान्तरेण स त्रिविधः[6]। गुणवादः, अनुवादः, भूतार्थवादश्चेति । (न्या०म० ४। पृ० ३०) मीमांसकास्तु विधिशेषः, निषेधशेषश्चेत्यर्थवादं द्वैविध्येन विभेजिरे । (लौ०भा०)

अर्थान्तरम्– (निग्रहस्थानम्) [क] प्रकृतादर्थादसंबद्धार्थमर्थान्तरम् । (गौ०५।१०) यथोक्तलक्षणे पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहे हेतुतः साध्यसिद्धौ प्रकृतायां ब्रूयात् । नित्यः शब्दः, अस्पर्शत्वादिति हेतुः । हेतुर्नाम हिनोतेर्धातोस्तुनि प्रत्यये कृदन्तपदम् । पदं च नामाख्यातोपसर्गनिपाताः । अभिधेयस्य क्रियान्तरयोगाद्विशिष्यमाणरूपः शब्दो नाम, क्रियाकारकसमुदायः । कारकसंख्याविशिष्टक्रियाकालयोगाभिधाय्याख्यातम् । धात्वर्थमात्रं च कालाभिधानविशिष्टम् । प्रयोगेष्वर्थादभिद्यमानरूपा निपाताः । उत्सृज्यमानक्रियाऽवद्योतका उपसर्गाः । इत्येवमादि, तदर्थान्तरं वेदितव्यम् । (वात्स्या० ५।२।७) (नील० पृ० ४१)

---

१ गुणवादोदाहरणमिदमिति ज्ञेयम् । (लौ० भा०)

२ अनुवादोदाहरणमिदमिति ज्ञेयम् । (लौ० भा०)

३ भूतार्थवादोदाहरणमिदमिति ज्ञेयम् । (लौ० भा०)

४ अत्र च 'वायव्यश्श्वेतमालभेत भूतिकामो, वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता, वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति, स एवैनं भूतिं गमयति' । (कृष्णयजुःसंहिता २।१।१) इत्यादौ वायुर्वै क्षेपिष्ठेत्याद्यर्थवादो हि वायव्यश्श्वेतमालभेतेत्यादिविधिविहितं श्वेतपश्वालभनं 'श्वेतपशुकरणको यागः प्रशस्तः' इति प्रशंसतीति विज्ञेयम् ।

५ सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम् । (कृष्णयजुः० १।५।१) इति वाक्यं तु 'कृतावृत्विग्भ्यो रजतं न देयम्'इति निषिद्धं रजतदक्षिणादानं निन्दतीति बोध्यम्.।

६ तदुक्तम्–विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते । भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मतः, इति । (न्या० म० ४। पृ० ३१')

[ख] प्रकृतोपयुक्तमर्थमुपेक्ष्यासंबद्धार्थाभिधानम्, प्रकृतानाकाङ्क्षिताभिधानमिति फलितार्थः । यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्युक्त्वा शब्दो गुणः स चाकाशस्येत्यादि । (गौ० वृ० ५।१०) (त० भा० पृ० ११) (दि० १। पृ० २२)

अर्थापत्तिः–(अनुमानम्) [क] वाक्यार्थसंप्रत्ययेनानभिहितस्यार्थस्य प्रत्यनीकभावाद्ग्रहणमर्थापत्तिरनुमानमेव । (वात्स्या० २।२।२)

[ख] अनुपपद्यमानेनार्थेनोपपादककल्पनम् । यथा वृष्ट्या मेघज्ञानम् । (गौ० वृ० २।६९) यथा वा, पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इति प्रत्ययान्तरं दिवसाऽभोजिनः पीनत्वं रात्रिभोजनमन्तरेणानुपपन्नमिति

१ अर्थापत्तिश्च नैयायिकानां सांख्यानां च मते व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानम्,* तदधीनानुमितिर्वा, आपादकज्ञानाधीना आपाद्यनिश्चयरूपाऽनुभूतिर्वा भवतीति न प्रमाणान्तरम् । मीमांसकमते तु 'कल्पयामि,' 'अर्थापयामि' इति विलक्षणानुभवात्सा अनुमितिभिन्नैवार्थापत्तिर्भवति, अनुपपत्तिज्ञानात्मकं तत्करणं वा भवतीति अर्थापत्तिः प्रमाणान्तरं मन्यन्ते मीमांसकाः (प्राभाकराः) । तेषामयमाशयः–[क] 'अर्थस्य रात्रिभोजित्वरूपार्थस्य (शब्दादनुक्तस्यापि) आपत्तिः कल्पना' इति विग्रहेण प्रमापरत्वमर्थापत्तिपदस्य । अनुमितिभिन्नप्रमितिरिति यावत् । 'अर्थस्य रात्रिभोजनादेरापत्तिः कल्पना यस्याः' इति विग्रहेण च पीनत्वाद्यनुपपत्तिज्ञानात्मककरणपरत्वम् । एवं च उपपाद्यज्ञानेनोपपादककल्पनम् । तत्रोपपाद्यज्ञानं करणम् । उपपादकज्ञानं फलम् । येन विना यत् अनुपपन्नं तत् तत्रोपपाद्यम् । यस्याभावे यस्यानुपपत्तिस्तत् तत्रोपपादकम् । पीनत्वमुपपाद्यम्, रात्रिभोजनमुपपादकम् । इत्थं च रात्रिभोजनादिविषयकप्रमितिरूपकल्पनात्मके फले, तत्करणे च पीनत्वाद्यनुपपत्तिज्ञानरूपे अर्थापत्तिशब्दो वर्तते । (चि० २। पृ० ६३–७५) (म० प्र० पृ० ६५) (वाच०) [ख] पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यत्र 'यद्विना यदनुपपन्नं तत् तदुपपादकम्' इति रात्रिभोजनमुपपादकम्, पीनत्वमुपपाद्यम् । उपपादकज्ञानं फलम्, उपपाद्यज्ञानं करणम् । फलकरणयोरर्थापत्तिशब्दो वर्तते । फले 'अर्थस्यापत्तिः कल्पना' इति व्युत्पत्तिः । करणे तु 'अर्थस्यापत्तिः कल्पना यस्याः' इति व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्येति । (त० दी०) (नील० पृ० ३४)

२ अत्र, उपपादककल्पनं हि विना व्याप्तिज्ञानं न संभवति । वृष्टित्वादावपि मेघजन्यत्वव्याप्तिरस्त्येवेति बोध्यम् । (गौ० वृ० २।७०)

* अर्थापत्तिपदं च केवलव्यतिरेकिण एव (हेतोः) नामान्तरम् । (न्या० म० ४। पृ० ३२)

तत्कल्पयति । तत्रानुपपत्तिज्ञानमर्थापत्तिर्भवति । (न्या० म० ४। पृ० ३२) यथा वा, पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इति दृष्टे श्रुते वा दिवाऽभुञ्जानस्य पीनत्वं रात्रिभोजनं विनाऽनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानमर्थापत्तिः, ततो देवदत्तो रात्रौ भुङ्क्ते इत्यनुभवो भवति । (सि०च०पृ० ३३) (त०कौ०पृ० १७) [ग] यत्राभिधीयमानेऽर्थे योऽन्योऽर्थः प्रसज्यते सोऽर्थापत्तिः । यथा मेघेष्वसत्सु वृष्टिर्न भवतीति, किमत्र प्रसज्यते? । सत्सु भवतीति । (वात्स्या० २।२।१)

अत्र विप्रतिपत्तिः—अर्थापत्तिं प्रमाणान्तरं मन्यन्ते केचन मीमांसकाः (प्राभाकराः) । अर्थापत्तिरनुमानान्तर्गतैव, न तु प्रमाणान्तरमिति नैयायिका वैशेषिकाश्च प्राहुः । अर्थापत्तिर्द्विविधा [क] दृष्टार्थापत्तिः, श्रुतार्था-

---

१ मीमांसकानामयमाशयः—[क] पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इति दृष्टे श्रुते वा रात्रिभोजनं कल्प्यते । दिवाऽभुञ्जानत्वे सति पीनत्वं रात्रिभोजनमन्तरेण नोपपद्यते । अतः पीनत्वान्यथाऽनुपपत्तिप्रसूताऽर्थापत्तिरेव रात्रिभोजने प्रमाणम् प्रत्यक्षादिभ्यो भिन्नम्, रात्रिभोजनस्य प्रत्यक्षाद्यविषयत्वात् । (त० भा० पृ० १९) [ख] यत्र देवदत्तस्य शतवर्षजीवित्वं ज्योतिःशास्त्रादवगतम्, जीविनो गृहासत्त्वं च प्रत्यक्षादवगतम्, तत्र शतवर्षजीविनो गृहासत्त्वं बहिःसत्त्वं विनाऽनुपपन्नमिति बहिःसत्त्वं कल्प्यते इति ।

तदप्यनुमानेन गतार्थत्वान्नेष्यते (नैयायिकैः) । तथाहि— [क] यत्र जीवित्वस्य बहिःसत्त्वगृहसत्त्वान्यतरव्याप्यत्वं गृहीतम् तत्रान्यतरसिद्धौ जायमानायां गृहसत्त्वबाधाद्बहिःसत्त्वमनुमितौ भासत इति । [ख] पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यादौ पीनत्वस्य रात्रिभोजनव्याप्यत्वावगमाद्भोजनसिद्धौ दिवाभोजनबाधे रात्रिभोजनं सिध्यति इति । (मु० गु० पृ० २२०)

२ अनुमानं तु केवलव्यतिरेक्यनुमानम् (व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानम्) । तद्यथा—'देवदत्तो रात्रौ भुङ्क्ते दिवाऽभुञ्जानत्वे सति *पीनत्वात् यन्नैवं तन्नैवम् (यस्तु रात्रौ न भुङ्क्ते स दिवाऽभुञ्जानत्वे सति पीनो न भवति) यथा दिवा रात्रौ चाभोजी' इति । (न्या० म० पृ० ३२) (भा० प०श्लो० १४५) (त०कौ०२।पृ० १७) (चि० २। पृ० ६३–७५) (त०दी० पृ० ३४)

---

* अत्र, दिवामात्रभोजिनि पीने व्यभिचारवारणाय हेतौ सत्यन्तं दलम् । अहोरात्राभोजिन्यपीने व्यभिचारवारणाय 'पीनत्वात्' इति विशेष्यदलम् । अत्र पीनत्वपदं योगरोगाद्यजन्यपीनत्वपरम् । तेन भोजनशून्ये योगिनि रोगिणि च पीने न व्यभिचारः, इति बोध्यम् । (नील० पृ० ३४)

पत्तिश्च । तत्र, दिवा न भुङ्क्ते इत्यर्थे दृष्टे (प्रत्यक्षतो ज्ञाते) दृष्टार्थापत्तिः । दिवा न भुङ्क्ते इति शब्दादवगते श्रुतार्थापत्तिः । (नील० पृ० ३४)

[ख] अर्थापत्तिर्द्विविधा दृष्टार्थापत्तिः, श्रुतार्थापत्तिश्च । तत्र दृष्टार्थापत्तिस्तावत्—जीविनो देवदत्तस्य गृहासत्त्वमुपलभ्य बहिःसत्त्वं कल्पयति, गृहेऽसतो बहिरप्यसत्त्वे जीवित्वस्यानुपपत्तेः । इयं च दृष्टार्थापत्तिरनुमानमेव । भवति हि जीविनो गृहासत्त्वं बहिःसत्त्वेन सहचरितम्; स्वशरीर एव च सुकरो व्याप्तिग्रहः । अत्रायं प्रयोगः—'देवदत्तो बहिर्विद्यते जीवित्वे सति गृहेऽसत्त्वात्' इति ।

श्रुतार्थापत्तिस्तु—[क] पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यत्र दिवाऽभुञ्जानस्य रात्रावप्यभोजने पीनत्वमेवानुपपन्नमिति रात्रिभोजनं कल्पयति । श्रुतार्थापत्तिरप्यनुमितानुमानम्, पीनो देवदत्त इत्यादिवाक्येन पीनत्वमनुमाय तेनैव लिङ्गेन रात्रिभोजनानुमानात् । अयमत्र प्रयोगः—'देवदत्तो रात्रौ भुङ्क्ते दिवाऽभोजित्वे सति पीनत्वात्' इति (त० व० पृ० ९८–९९)

[ख] श्रूयमाणशब्दस्यान्वबोधकत्वं योग्यताघटकोपस्थापकेन शब्देन विनाऽनुपपद्यमानं तं कल्पयित्वा यत्रान्वयबोधं जनयति तत् श्रुतार्थापत्तिः । द्वारमित्यादौ 'पिधेहि' इति शब्दकल्पनं श्रुतार्थापत्तिरेव । शब्दश्च यद्यपि श्रूयमाणो बाधितस्तथाप्यभिप्रायस्थः कल्प्यते । (चि० २।पृ० ७९)

अर्थापत्तिसमः—(जातिः) [क] अर्थापत्तितः प्रतिपक्षसिद्धेरर्थापत्तिसमः । (गौ० ५।२१) अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद्घटवदिति स्थापिते पक्षेऽर्थापत्त्या प्रतिपक्षं साधयतोऽर्थापत्तिसमः । यदि प्रयत्नानन्तरीयकत्वादनित्यसाधर्म्यादनित्यः शब्द इति, अर्थादापद्यते 'नित्यसाधर्म्यान्नित्यः' इति, अस्ति त्वस्य नित्येन साधर्म्यमस्पर्शत्वमिति । (वात्स्या० ५।१।२१)

[ख] अर्थापत्त्याभासेन प्रतिपक्षसाधनाय प्रत्यवस्थानम् । अयमाशयः-

---

१ सर्वदोषदेशनाभासश्चायम् इति विज्ञेयम् (गौ० वृ० ५।२१)

अर्थापत्तिर्युक्तेनानुक्तमाक्षिपति । यथा, शब्दोऽनित्य इत्युक्तेऽर्थादापद्यते-ऽन्यन्नित्यम् । तथाच दृष्टान्तासिद्धिर्विरोधश्च । कृतकत्वादनित्य इत्युक्ते-ऽर्थादापन्नम् अन्यस्माद्धेतोर्बाधः सत्प्रतिपक्षो वा । अनुमानादनित्य इत्युक्ते प्रत्यक्षान्नित्य इति च बाधः । (गौ० वृ० ५।२१)

[ग] अर्थापत्तिपुरस्कारेण साध्याभावोद्भावनम् । यथा शब्दोऽनित्यः कार्यत्वादित्यादौ शब्दस्यानित्यसाधर्म्यादनित्यत्वं यदि तदाऽर्थापत्त्या सिद्धं नित्यसाधर्म्यान्नित्यत्वमपि । एकतरावधारणे नियामकाभावादिति । (नील० पृ० ४४)

अलम्–१ समर्थम् । यथा सुखायालं, समर्थं, योग्यं, वा भोजनमित्यादौ । २ वैफल्यम् । यथा अलमनेनेत्यादौ (श० प्र० पृ० १२६)

अलंकारः–१ शब्दार्थभूषणमनुप्रासोपमादिः । स च बहुविधः । २ हारादि भूषणमलंकार इति काव्यज्ञा वदन्ति ।

अलीकत्वम्–१ ज्ञानाविषयत्वम् । यथा शशशृङ्गादेरलीकत्वम् (स०) २ अन्यव्यावृत्तिः । यथा नास्तिकमते 'अयं घटः' इति ज्ञाने विषयीभूतस्य घटात्वादेरलीकत्वम् । (म० प्र० १।पृ० ९)

---

१ अत्र, अलमादिपदार्थैकदेशे सामर्थ्ये सुखादिनिरूपितत्वं चतुर्थ्या बोध्यते (श० प्र० १२६)

२ अत्रालंकारत्वं च, रसादिभिन्नं यद्व्यङ्ग्यं तद्भिन्नत्वे सति शब्दार्थान्यतरनिष्ठा या विषयतासंबन्धावच्छिन्ना चमत्कृतिजनकतावच्छेदकता तदवच्छेदकत्वम्, इति । अत्र, अनुप्रासादिविशिष्टशब्दज्ञानात्, उपमादिविशिष्टार्थज्ञानाच्च चमत्कृतिर्जायत इति लक्षणसमन्वयो बोध्यः (अलंकारचन्द्रिकायाम्)

३ तदुक्तम्–'शब्दार्थयोरस्थिरा ये धर्माः शोभातिशायिनः । रसादीनुपकुर्वन्तोऽलंकारास्तेऽङ्गदादिवत्' इति ।

४ अत्र, वेदान्तिनस्तु शशशृङ्गकूर्मरोमादीनि तुच्छशब्देन व्यवहरन्तीति बोध्यम् ।

५ अयं भावः–अघटव्यावृत्तिरेव घटे घटत्वम्, न तु भावरूपम् । अभावस्तु तुच्छ एवेति नास्तिकैरभ्युपगम्यते, इति । (म० प्र० १।पृ० ९) अत्र नैयायिकाः, नास्तिकमते शशशृङ्गाद्यलीकमसत्ख्यात्या सिध्यति । सा चासत्ख्यातिः, ज्ञानविषयत्वस्यास्तित्वव्याप्यतया असत्ख्यातिविषयत्वस्य संनिकृष्टभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वासिद्धेः अनुपपन्नेत्याहुः । (म० प्र० पृ० १७)

अलौकिकत्वम्–१ [क] लोकावगतेष्टसाधनताश्रयान्यत्वम् । यथा 'नमस्कारादिकं (मङ्गलम्) वेदबोधितसमाप्तिसाधनताकम्, समाप्त्युद्देश्यकालौकिकाविगीतशिष्टाचारविषयत्वात् दर्शादिवत्' (मू० म०मङ्ग० १। पृ० १६) इत्यादावाचारस्य मङ्गलस्य वाऽलौकिकत्वम् ।

[ख] उपाध्यायास्तु, लोकावगतबलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनताश्रयान्यत्वम् इत्याहुः। (मू० म० मङ्ग०१।पृ० १७)

[ग] रागतोऽप्राप्तत्वमित्यस्मद्गुरुचरणाः प्राहुः । २ वेदबोधितेष्टसाधनताकत्वमिति मीमांसकाः । (मू० म० १)

अलौकिकप्रत्यक्षम्–(प्रत्यक्षम्) अलौकिकसंनिकर्षजन्यं प्रत्यक्षम् । यथा धूमत्वज्ञानानन्तरं सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या जायमानं 'सर्वे धूमा धूमत्ववन्तः' इति धूमत्वाश्रयसकलधूमविषयकं प्रत्यक्षम् । (मु०१। पृ०१२७)

अवक्षेपणम्–(कर्म) अपक्षेपणवदस्यार्थोऽनुसंधेयः ।

अवगाहनम्–[क] विषयिता । यथा, 'घटवद्भूतलम्' इति ज्ञानं घटाद्यवगाहीत्यादाववगाहनं विषयिता भवति । (ख०)

[ख] विषयीकरणमित्यपि केचिद्वदन्ति ।

अवच्छिन्नत्वम्–१ व्यापकत्वम् । (मू० म० १) यथा ह्रदे वह्निमत्ताबुद्धिनिरूपितप्रतिबन्धकतायां 'ह्रदो न वह्निमान्' इति निश्चयीयविषयिताया अवच्छिन्नत्वम् । (ग० सामा०) २ सामानाधिकरण्यम् । यथा 'वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतः' इति परामर्शनिरूपितयोर्धूमनिष्ठविषयतयोरवच्छे-

---

१ अत्र लोकशब्दार्थश्च वेद–तदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणम् (मू० म० मङ्गल० १।१६)

२ अत्र संनिकर्षेऽलौकिकत्वं च [क] सामान्यलक्षण-ज्ञानलक्षण-योगज-एतदन्यतमत्वम् । [ख] विषयताविशेषो वा ।

३ अवच्छिन्नत्वावच्छेदकत्वयोः (स्वरूपसंबन्धरूपयोः) तुल्यवित्तिवेद्यत्वेन साकाङ्क्षत्वेन च परस्परं निरूप्यनिरूपकभावो बोध्यः, तथा चावच्छेदकतानिरूपकताकत्वमेवावच्छिन्नत्वमित्युक्त्यैव निर्वाहेऽवच्छिन्नत्वनिरुक्तिः शिष्यबुद्धिवैशद्यायेति सर्वं समञ्जसम् ।

४ अत्रेदं बोध्यम्– मध्यवृत्तिविषयतयोर्भेदपक्षे, पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितधूमनिष्ठप्रकारत्वस्य व्याप्तिनिष्ठप्रकारतानिरूपितधूमत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वस्य च परस्परमवच्छेद्यावच्छेदकभावः सामानाधिकरण्यात्मकः स्वीकृत इति ।

द्यावच्छेदकभावः । ३ स्वरूपसंबन्धविशेषः । यथा 'अग्रे वृक्षः कपिसंयोगी, न मूले' इत्यादौ कपिसंयोगस्याग्रावच्छिन्नत्वम् । (ख०) ४ [क] 'इदमेतद्विशिष्टे एतत्प्रकारकम्' इति प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसंबन्धविशेषः । (स च संसर्गमर्यादया प्रविष्टः) । यथा तद्विशिष्टविशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वं प्रामाण्यम् (मू० म० प्रा० १ पृ० २३६) इत्यादौ सत्यरजते 'इदं रजतम्' इति ज्ञाननिष्ठयोरिदंत्वव-द्विशेष्यकत्वरजतत्वप्रकारकत्वयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावः ।
[ख] 'इदमेतद्विशेष्यकत्वांशे एतत्प्रकारकम्' इति प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसंबन्धविशेषः । यथा तद्वद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारताशाल्यनुभवस्तत्प्रमेत्यादौ । (मू० म० प्र० सि० पृ० ४०३) ५ विशिष्टत्वम् । यथा, घटत्वावच्छिन्नो घट इत्यादौ घटस्य घटत्वावच्छिन्नत्वम् ६ साहित्यम् । यथा, शरीरावच्छिन्ने आत्मनि भोगो जायत इत्यादौ आत्मनः शरीरावच्छिन्नत्वम् । ७ [क] अनुकूलत्वम्, प्रयोजकत्वं वा । यथा, फलावच्छिन्नव्यापारो धात्वर्थ इत्यादौ व्यापारस्य फलावच्छिन्नत्वम् । (ख०) [ख] संबन्ध इति शाब्दिका वदन्ति । (वै० सा० द०) ८ इयत्ताकरणम् । यथा द्रोणावच्छिन्नो व्रीहिरित्यादौ । ९ सीमाकरणम् । यथा गृहावच्छिन्न आकाशः, कर्णशष्कुल्यवच्छिन्न आकाश इत्यादौ । एवमन्तःकरणावच्छिन्नं चैतन्यं जीव इति मायावादिमतेऽपि ज्ञेयम् । (वाच०)

---

१ तच्च किंचिन्निष्ठावच्छेदकतानिरूपकताकत्वम्,* क्वचिच्च–सामानाधिकरण्यम्, व्यावर्तकत्वम्, नियम्यत्वं च समुदितं व्यस्तं वा यथायथं यथाव्यवहारं योज्यम् । अत्रोदाहरणं तु घटत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतेत्यादौ घटनिष्ठकार्यताया घटत्वावच्छिन्नत्वम्, घटो नास्तीत्यादौ घटाभावीयप्रतियोगिताया घटत्वावच्छिन्नकत्वम्, इत्यादि यथासंभवमूह्यम् । क्वचिच्च विषयतारूपम् । यथा, यद्रूपावच्छिन्नविषयतेत्यादौ 'वह्न्यभाववान् ह्रदः' इति ज्ञानीयह्रदनिष्ठविषयताया वह्न्यभावविशिष्टह्रदत्वावच्छिन्नत्वम्, इत्यादि स्वयं कल्पनीयमिति विस्तरभयादत्रैव विरम्यते ।

२ वृक्षसंबन्ध्यग्रभागवृत्तित्वमित्यर्थः ।

३ अत्रायं नियमः–ययोर्विषयितयोर्निरूप्यनिरूपकभावस्तयोरवच्छेद्यावच्छेदकभाव इति ।

---

* एतदादि सर्वमवच्छेद्यस्वरूपमेवेति नैयायिकसिद्धान्तः ।

अवच्छेदः–१ प्रतियोगि । यथा, अवच्छेदग्रहध्रौव्यादध्रौव्ये सिद्धसाधनादित्यादौ (कु० ३।श्लो० २२।टी०) २ व्याप्तिः । यथा पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन[1] साध्यसिद्धावित्यादौ साध्यनिरूपिता पक्षतावच्छेदकनिष्ठा व्याप्तिः । ३ इयत्ताकरणम् । यथा, अग्रावच्छेदेन कपिसंयोगः, मूलावच्छेदेन कपिसंयोगाभाव इत्यादौ । ४ अवधारणम् । यथा शब्दार्थानामवच्छेदे (शब्दार्थस्यानवच्छेदे) विशेषस्मृतिहेतव इत्यादौ । ५ इयत्ताकरणसोधनम्[2] । यथा, अग्रे वृक्षः कपिसंयोगी न मूले इत्यादौ संयोगादेरव्याप्यवृत्तित्वनियामको वृक्षैकावयवो मूलाग्रादिप्रदेशः । (वाच०) यथा वा, इदानीं चत्वरे गौर्नास्तीत्यादावेतत्कालोऽप्यवच्छेदो भवति ।

अवच्छेदकत्वम्[3]–१ स्वरूपसंबन्धविशेषः । स च क्वचित्–[क] प्रतियोग्यंशप्रकारीभूतधर्मत्वम् । यथा प्रमेयधूमाभावप्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वं धूमत्वे[4] । क्वचित्–

[ख] अनतिरिक्तवृत्तित्वम्[5] । तच्च द्विविधम् । तत्राद्यम्, तच्छून्यावृत्तित्वे सति तदधिकरणवृत्त्यभावाप्रतियोगित्वम् । यथा घटाभावप्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वं घटत्वे । द्वितीयं तु व्यावर्तकत्व[6]–सामानाधिकरण्य–स्व-

---

१ अत्र व्यापकत्वमप्यवच्छेदशब्दस्यार्थः संभवति । तथा च 'पक्षतावच्छेदकव्यापकत्वविशिष्टसाध्यसिद्धौ' इति बोधः ।

२ अत्रार्थे अवच्छिद्यतेऽनेनेति करणे घञ् । तेनावच्छेदकशब्दार्थः संपन्न इति ज्ञेयम् ।

३ समानाधिकरणयोरेव धर्मयोरवच्छेद्यावच्छेदकभाव इति सामान्यनियमो बाहुल्येन प्रवर्तत इत्येतत्सुधीभिश्चिन्त्यम् ।

४ अत्रायं नियमः–'संभवति लघौ गुरौ तदभावात्' इति । तेन गुरुभूते प्रमेयत्वविशिष्टधूमत्वेऽवच्छेदकत्वमनादृत्य शुद्धधूमत्व एवावच्छेदकत्वं स्वीकृतमिति ज्ञेयम् ।

५ अत्रायं नियमः–'अन्यूनानतिरिक्तवृत्तिधर्मस्यैवावच्छेदकत्वम्' इति । तेन अतिप्रसक्ते द्रव्यत्वादौ घटाभावीयप्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वनिरासः ।

अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपमवच्छेदकत्वं च यद्यपि न स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वेऽन्तर्भवेत्तथाप्युदाहरणानुरोधेन तत् अन्तर्निवेशितम् । वस्तुतस्तु, तत्तन्निष्ठमवच्छेदकत्वं च तत्तद्वृत्तिवैधर्म्यमेवेति नैवानुगमय्य निर्वक्तुं शक्यमिति तु वयम् ।

६ अत्र च, इतरभेदानुमितिजनकज्ञानविषयत्वात्मकव्यावर्तकतायामवच्छेदकत्वं तु परंपरासंबन्धो बोध्यः ।

निष्ठावच्छेद्यताकत्व—एतत्त्रितयसंबन्धेन यत्किंचिद्धर्मविशिष्टत्वम् । यथा घटकारणताया अवच्छेदकत्वं दण्डत्वे । क्वचित्—

[ग] तदधिकरणस्य तन्निष्ठधर्मावच्छेदकत्वम् । यथा मूले वृक्षे न कपिसंयोगः, शाखायामित्यादौ वृक्षाधिकरणस्य मूलस्य[1] वृक्षनिष्ठकपिसंयोगाभावावच्छेदकत्वम्, वृक्षाधिकरणस्य शाखादेर्वृक्षनिष्ठकपिसंयोगावच्छेदकत्वं च । (ल०व० पृ० २२) यथा वा, इह पर्वते नितम्बे हुताशनः, न शिखरे इत्यत्र नितम्ब[2]रूपदेशस्य हुताशनावच्छेदकत्वम्, शिखरस्य तु हुताशनाभावावच्छेदकत्वं च । यथा वा, ईदानीं चत्वरे गौर्नास्तीत्यादावेतत्कालेऽपि गवाभावस्यावच्छेदकत्वम् । २ अवच्छेदकत्वाख्यो विषयतात्मकः स्वरूपसंबन्धविशेषः । यथा पर्वते वह्निसाधने पर्वतत्वस्य ' पर्वतो वह्निमान् ' इत्यनुमित्यात्मकज्ञानीयवह्निनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकत्वम् । ३ स्वा[5]श्रयजन्यत्वम्, स्वाश्रयविशेषणत्वं वा । यथा धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वमित्यादौ फले धात्वर्थताया अवच्छेदकत्वम् । (स्व०) शाब्दिकास्तु, फलावच्छिन्नव्यापार इत्यादौ 'फलसंबन्धिव्यापारः' इति बोधोदयात् संबन्ध एवात्रावच्छेदकत्वमित्याहुः । (वै०सा०द०सु०) ४ व्यापकत्वम् । यथा, पर्वतत्वावच्छेदेन वह्नौ साध्ये पर्वतो वह्निमानि-

---

१ अत्रावच्छेदकत्वं च स्वाश्रयसंबन्धित्वम् । स्वं अवच्छेद्यत्वेनाभिमतः कपिसंयोगाभावादिः ।

२ देशकालयोरवच्छेदकत्वं तु स्वरूपसंबन्धरूपमेवेति नियमोऽत्र ज्ञेयः ।

३ अत्रायं विशेषः—संयोगेन द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तित्वमिति मते एतस्यावच्छेदकत्वम् इति ।

४ अत्रेदं बोध्यम् । 'देशे वृत्तौ कालस्यावच्छेदकत्वम्,' 'काले वृत्तौ देशस्यावच्छेदकत्वम्' इति नियमेन गवाभावावच्छेदकत्वं कदाचिद्देशस्य, कदाचित्तु कालस्यापि संभवति इति । किंचात्र 'अवच्छेद्याधिकरणसंबन्धिनोऽवच्छेद्याधिकरणस्यैवावच्छेदकत्वम्' इति नियमोऽप्यङ्गीकर्तव्यः । तेन प्रलयस्य गवावच्छेदकत्वापत्त्यसंभवः । (ग० च० १ स्वलक्षण०)

५ स्वं धात्वर्थता । अत्रेदं बोध्यम् । न्यायनये ग्रामं गच्छतीत्यादौ संयोगावच्छिन्नव्यापारात्मकविशिष्टस्य धात्वर्थत्वात्स्वाश्रयव्यापारजन्यत्वात्मकं तादृशव्यापारविशेषणत्वात्मकं चावच्छेदकत्वं संयोगात्मकफलस्य संगच्छत इति ।

त्यादौ पर्वतत्वव्यापकवह्निप्रतियोगिकसंयोगत्वस्य[1] अवगाहमानं संसर्गतावच्छेदकत्वम् । (ल० व० पृ० २२) ५ व्याप्यत्वम्[2] । यथा, यद्रूपावच्छिन्नविषयतानिरूपितविषयिता अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदिका तद्रूपावच्छिन्नत्वमिति हेत्वाभाससामान्यलक्षणे 'ह्रदो न वह्निमान्' इति निश्चयीयविषयितायां 'ह्रदो वह्निमान्' इत्यनुमितिनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताया अवच्छेदकत्वम् । ६ तदधिकरणावृत्तित्वेन ज्ञायमानत्वम्[3] । (वै० उ० ९।१।८) यथा घटत्वेन[4] पटो नास्तीत्यादौ घटत्वे पटनिष्ठप्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वम् (स्व०) ७ विशेषणत्वम् । यथा वक्तृज्ञानावच्छेदकतयेत्यादौ । (कु० ३। श्लो० १४। व्या०ता०पृ० ३४) ८ नियामकत्वमेवावच्छेदकत्वमिति केचिद्वदन्ति । (वाच०)

सामान्यतोऽवच्छेद्यावच्छेदकभावो द्विविधः । स्वरूपसंबन्धरूपः, व्याप्यव्यापकभावश्च । तत्राद्यो यथा, इदानीं चत्वरे गौर्नास्तीत्यादौ[5] एतत्कालगवाभावयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावः । (स्व०) यथा वा मूलावच्छिन्नो वृक्षः कपिसंयोगीत्यादौ मूलादिसंयोगाद्योरवच्छेद्यावच्छेदकभावः । द्वितीयो यथा—

---

१ अत्र, पर्वतत्वव्यापकवह्निप्रतियोगिकसंयोगस्याप्रसिद्ध्या तादृशसंयोगत्वे संसर्गताया अवच्छेदकत्वं न भासते, अपितु केवलसंयोगे एव पर्वतत्वव्यापकत्वं संसर्गताऽवच्छेदकत्वेन (अवच्छेदककोटिप्रविष्टानामप्यवच्छेदकत्वमिति पक्षे) भासते इति तु वयम् ।

२ स्वव्यापकतत्कत्वमित्यर्थः । (ग० सामा०प० ९) क्वचिच्च, स्वव्यापकतत्कान्यत्व–तत्सामानाधिकरण्य–एतदुभयाभाववत्त्वम् । तेन व्यधिकरणधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वं संगच्छते (ग० च० द्वितीयस्वलक्षण० प० १७)

३ यद्यप्येतस्यार्थान्तराभिप्रायेणोच्चारितस्यात्र ग्रहणं नोपस्कारसंदर्भमनुसरति तथाप्यत्रार्थेऽपि नियोक्तुं युज्यत इति मयाऽयं शब्दोऽत्र गृहीत इति बोध्यम् । ज्ञायमानत्वमित्यत्र ज्ञानपदं प्रमापरम् । तेन घटत्वादेः समानाधिकरणधर्मस्य घटाद्यभावीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वनिरासः ।

४ अत्र 'तृतीयान्तोल्लेख्यस्यावच्छेदकत्वम्' इति नियममनुसृत्य केवलान्वयी व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावः सौन्दडोपाध्यायेन स्वीकृतः । गङ्गेशोपाध्यायादयो नैयायिकास्तु नेमं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावं स्वीचक्रुरिति विज्ञेयम् ।

५ अत्र 'एतत्कालावच्छेदेन (एतत्काले) गवाभावः' इति शाब्दबोधो भवतीति बोध्यम् ।

पृथिवी रूपवतीत्यादौ रूपपृथिवीत्वयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावः । (ग० पक्ष० पृ० २०)

अवच्छेद्यत्वम्—अवच्छिन्नत्ववदस्यार्थोऽनुसंधेयः ।

अवच्छेद्यावच्छेदकभावावगाहिनी—(अनुमितिः) [क] पक्षतावच्छेदकाक्रान्तयावद्व्यक्तिविषयकानुमितिरिति प्राञ्चो नैयायिका वदन्ति ।

[ख] पक्षतावच्छेदकव्यापकत्वविशिष्टसाध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्ना साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ना या विधेयता तच्छालिनी अनुमितिरिति नवीननैयायिकाः प्राहुः । यथा पर्वतत्वावच्छेदेन वह्नौ साध्ये 'पर्वतो वह्निमान्' इत्यनुमितिः । (ग० पक्ष० पृ० २०)

अवधानम्—चित्तस्य विलक्षणः संबन्धविशेषः । तद्द्विविधम् । अनुपेक्षणीयत्वम्, विषयान्तरसंचारराहित्यं च । (त० प्र० २) यथा शिष्यावधानाय चिकीर्षितं प्रतिजानीते इत्यादौ । (म० प्र० १ । प० ३)

अवधारणम्—तदभावाप्रकारकं तत्प्रकारकं ज्ञानम् । (गौ० वृ० १।४०)

---

१ अत्र 'पृथिवीत्वव्यापकं रूपम्' इति शाब्दो बोधो भवतीति बोध्यम् ।

२ अत्रेदमवधेयम् । यत्र देशकालयोः पक्षतावच्छेदकता । यथा मूलावच्छिन्नो वृक्षः कपिसंयोगीत्यादौ, उत्पत्तिकालावच्छिन्नो घटो गन्धवानित्यादौ च तत्र स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेद्यावच्छेदकभावावगाहिन्येवानुमितिर्भवति । यत्र तु देशकालभिन्नानां पक्षतावच्छेदकता । यथा पर्वतो वह्निमानित्यादौ, पृथिवी रूपवतीत्यादौ च तत्र व्याप्यव्यापकभावरूपावच्छेद्यावच्छेदकभावावगाहिन्यनुमितिर्भवतीति । (ग० पक्ष० पृ० २०)

३ इयं च, देशकालभिन्नानां यत्र पक्षतावच्छेदकता तादृशस्थलीयेति ज्ञेयम् । एवमुत्तरत्रापि ।

४ अत्र, नवीनमते पक्षतावच्छेदकव्यापकत्वं साध्ये साध्यसंबन्धे वा संसर्गतया संसर्गतावच्छेदकतया च यथाक्रमं भासते । अतः, अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितेर्न 'पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नवह्निमान् पर्वतः' इत्याकारकता इति बोध्यम् । (ग० पक्ष० पृ० २०)

५ अत्रावधारणत्वं च [१] निश्चयनिष्ठो विषयताविशेषः । (मू० म० १) [२] अवधारणत्वं न निर्णयत्वम्, किंतु उत्कटनिश्चयत्वम् । औत्कट्यं च विषयताविशेष इति मिश्राः* । (ग० सव्य० पृ० १७-१८)

---

* अयं भावः—तन्मते व्याप्यदर्शनाधीनज्ञानानन्तरमेव 'अवधारयामि' इत्यनुव्यवसायोदयेन व्याप्यदर्शनात्मकविशेषदर्शनजन्ये एव प्रत्यक्षे अनुमित्यात्मके च ज्ञानेऽवधारणत्वं स्वीक्रियते, न तु निश्चयसामान्ये, इति ।

यथा घटे 'अयं घटः इति' घटत्वाप्रकारकं घटत्वप्रकारकं ज्ञानम् (निर्णयः) अर्थस्यावधारणम् । (ख०)

अवधित्वम्—१ [क] संबन्धविशेषः । यथा वृक्षाद्विभजत इत्यादौ द्रव्यनिष्ठमवधित्वं पञ्चम्यर्थः । (दीधि० २ । अव० पृ० १७९)

[ख] स्वरूपसंबन्धविशेषः । यथा वृक्षाद्विभजत इत्यादौ वृक्षादेरवधित्वात्मकमपादानत्वम् । (ग० व्यु० ९) २ सीमात्वम्[1] । (वाच०)

अवधिमत्त्वम्—संबन्धविशेषः । यथा वृक्षाद्विभजते इत्यादौ धात्वर्थविभागेऽवधिमत्त्वं पञ्चम्यर्थः, वृक्षात्[2] पर्णं पततीत्यादौ च विभागेऽवधिमत्त्वं संबन्धः । (दीधि० २ । अव० । पृ० १७९) (ग० व्यु० ९)

अवयवः—(द्रव्यावयवः) द्रव्यस्य समवायिकारणम् । (त० दी० पृ० ४०) यथा अवयवावयविनोः संबन्धः समवाय इत्यादौ कपालं घटस्यावयवः, तन्तुश्च पटस्यावयवः । (ख०) स चावयवः परमाणूनारभ्य कपालपर्यन्तं, तन्तुपर्यन्तं चानेकधा ।

अवयवः[3]—(न्यायावयवः) [क] साधनीयस्यार्थस्य यावति शब्दसमूहे सिद्धिः परिसमाप्यते तस्य पञ्चावयवाः प्रतिज्ञादयः समूहमपेक्ष्यावयवा उच्यन्ते । तेषु प्रमाणसमवाय आगमः प्रतिज्ञा, हेतुरनुमानम्, उदाहरणं प्रत्यक्षम्, उपनयनमुपमानम्, सर्वेषामेकार्थसमवाये सामर्थ्यप्रदर्शनं निगमनमिति । सोऽयं परमो न्याय इति । (वात्स्या० १।१।१)

---

१ तच्च स्वाभिधेयापेक्षया विभागाश्रयत्वम् । सीमा च त्रिविधा । कालकृता, देशकृता, बुद्धिकृता च । तत्र प्रथमा—मासात्पूर्वं घट इत्यादौ । द्वितीया—नद्या वनमित्यादौ । (वनस्य नद्यपेक्षविभागाश्रयत्वात्तथात्वम्) तृतीया तु—माथुराः पाटलिपुत्रेभ्य आढ्यतरा इत्यादौ । (वाच०)

२ अत्र विभागः, अधिकरणताप्रयोजकत्वं च पञ्चम्यर्थः । विभागेऽवधिमत्त्वसंबन्धेन प्रकृत्यर्थान्वयः । तद्विशिष्टविभागस्य निरूपितत्वविशेषसंबन्धेनाधिकरणतायामन्वयः । तस्याश्च पतनक्रियायामन्वन्वयः (ग० व्यु० ५)

३ तल्लक्षणं च वक्ष्यमाणमवयवत्वमेव ।

[ख] अर्थसाधकभावात्तु, प्रतिज्ञादयः साधकवाक्यस्य भागा एकदेशा अवयवा इति। (वात्स्या० १।१।३२)

[ग] परार्थानुमानवाक्यैकदेशः। (सर्व० अक्ष० पृ० ११३) ते चावयवाः पञ्च[1]। प्रतिज्ञा, हेतुः, उदाहरणम्, उपनयः, निगमनं चेति। (गौ० १।१।३२) (त०भा०प०४३) (त०सं०) (सर्व०अक्ष०)

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणानि त्रयोऽवयवा इति मीमांसका[2] आहुः। (म०प्र०२।पृ०३३)
हेतूदाहरणोपनयनानि एते, त्रयोऽवयवा इति केचित् मन्यन्ते। (वाच०)
उदाहरणोपनयौ द्वाववयवाविति बौद्धा आहुः। (म० प्र० २। प०३३)
जिज्ञासा[3], संशयः, शक्यप्राप्तिः, प्रयोजनं, संशयव्युदासश्चेति एते[4] प्रतिज्ञादिसहिता दशावयवा इत्यतिप्राचीननैयायिका आहुः। (म० प्र० २। प०३३) (चि० प्र० प० ९२)। (गौ० वृ० १।३२) (वात्स्या० १।१।३२)

अवयवप्रयोगे विशेषो ज्ञेयः—केवलव्यतिरेकिण्यनुमाने प्रतिज्ञाहेतू तुल्यावे-

---

१ उक्तं च—अवयवाः पञ्च, प्रतिज्ञादिभेदात्, इति (न्या० म० २। पृ० २४) एते प्रतिज्ञादयः पञ्च अनुमानस्यावयवा इव अवयवाः, न तु समवायिकारणम्। शब्दस्याकाशसमवेतत्वात्। (त० भा० पृ० ४३)

२ केचित्तु (मीमांसकाः) उदाहरणान्तास्त्रय एवावयवा इत्याहुः। तन्न। तृतीयलिङ्गपरामर्शस्य व्याप्तपक्षधर्मतावगाहिनोऽन्यवान्तरादलाभात्। तदनभ्युपगमेऽपि पक्षधर्मताया अलाभात्। न च हेतुवचनादेव तदवगमः। तस्य 'को हेतुः' इत्याकाङ्क्षायां प्रवृत्तत्वेन हेतुस्वरूपोपस्थापकस्यातत्परत्वात्। (चि० २। पृ० ८१)

३ जिज्ञासादीनामर्थश्च तात्पर्यटीकायाम्—प्रयोजनं हानोपादानोपेक्षाबुद्धयः, तत्प्रवर्तिका जिज्ञासा, तज्जनकः संशयः, प्रमाणानां जननसामर्थ्यं शक्यप्राप्तिः, संशयव्युदासस्तर्कः, इति। (गौ० वृ० १।३२) (वात्स्या० १।१।३२) तत्र विप्रतिपत्तिर्जिज्ञासेति कश्चित्। मञ्जरीप्रकाशकारास्तु, पदवाक्यप्रमाणानां ज्ञानजननप्रयोजकत्वं शक्यप्राप्तिः, कथायां यदुद्देश्यं तत्प्रयोजनमित्याहुः। (म० प्र० २। प० ३३)

४ एते जिज्ञासादयः पञ्च न न्यायावयवाः, अवयवलक्षणाभावात् (न्यायाघटकत्वाच्च) किं तु न्यायाङ्गतयोपयुज्यन्ते। (चि०२। पृ०८३) (गौ० वृ०१।३२) (वात्स्या०१।१।३२)

५ अन्वयव्यतिरेक्यनुमाने केवलान्वय्यनुमाने च यादृशाकारौ प्रतिज्ञाहेतू भवतस्तादृशाकाराबेवेत्यर्थः।

व, उदाहरणोपनयनिगमनानि तु भिद्यन्ते । यथा, जीवशरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वादित्यत्र 'यत् सात्मकं न भवति तत् प्राणादिमन्न भवति यथा घटः' इत्युदाहरणम्, 'नचेदं जीवशरीरं प्राणादिमन्न भवति' इत्युपनयः, 'तस्मान्न तथा' इति निगमनम्, इति । (त० कौ० २ । पृ० १३)

अवयवत्वम्— (न्यायावयवत्वम्) [क] प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वम्[1] । (गौ० वृ० १।३२) (न्या० म० २।प० २४) (न्या० बो० पृ० १९) (म० प्र० २ । प० ३३)

[ख] अनुमितिचरमकारणलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकशाब्दज्ञानजनकवाक्यत्वम्[2] । (चि० अव० पृ० ७६)

[ग] न्यायान्तर्गतत्वे[3] सति प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वम्[4] ।

[घ] प्रतिज्ञाद्यघटकत्वे[5] सत्युभय[6]घटकभागद्वयाघटितत्वम् । (दीधि० २।

---

१ प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वं प्रतिज्ञादिभेदपञ्चकाभाववत्त्वमित्यर्थः । प्रतिज्ञायां हेत्वादिभेदचतुष्टयसत्त्वेऽपि स्वभेदाभावाद्भेदपञ्चकाभाववत्त्वं संपद्यते । एवं हेतावपीति लक्षणसमन्वयः । (म० प्र० २ । पृ० ३३)

२ तदर्थश्च—अनुमितेश्चरमं कारणं यः परामर्शः, तस्य प्रयोजकं शाब्दज्ञानम् (न्यायात्मकप्रतिज्ञादिपञ्चवाक्यजन्यं तावदर्थविषयकं विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानम्, समूहालम्बनात्मकं वा), तस्य जनकं शाब्दज्ञानम् (प्रत्येकावयवजन्यज्ञानम्), तस्य जनकं वाक्यम्, तत्त्वम्, इति ।

३ न्यायान्तर्गतत्वं च [क] स्वाविषयकप्रतीत्यविषयन्यायकत्वम् । [ख] न्यायत्वाश्रयत्वं वा । [ग] प्रतिज्ञोत्तरहेत्वादिघटितवाक्यपञ्चकानुपूर्वीविशेषावच्छिन्नभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वम् । [घ] तादृशानुपूर्वीविशेषप्रकारकनिश्चयत्वसमनियतकारणतावच्छेदकविषयिताकत्वम् । (ग० अव०)

४ प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वं च, प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नानुयोगिताकभेदप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत्तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदानुयोगितावच्छेदको यः, प्रतिज्ञादिभेदपञ्चकानुयोगितावच्छेदकं यद्यद्रूपं तदवच्छिन्नानुयोगिताकभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतो धर्मस्तद्वत्त्वम् । (ग० अव०)

५ प्रतिज्ञाद्यघटकत्वं च मिलितभेदपञ्चकानुयोगितावच्छेदकभिन्नधर्मवत्त्वम् । (ग० अव०)

६ उभयं च प्रतिज्ञाहेतू, हेतूदाहरणे, उदाहरणोपनयौ, उपनयनिगमने इति विशिष्य वक्तव्यम् । (दीधि० २।पृ० १६६)

पृ० १६६) यथा पर्वतस्य पक्षत्वे वह्नेः साध्यत्वे धूमस्य हेतुत्वे 'पर्वतो वह्निमान्' इति प्रतिज्ञावाक्यस्य, 'धूमात्' इति हेतुवाक्यस्य चावयवत्वम् । एवमुदाहरणादेरप्यवयवत्वं ज्ञेयम् । (स्व०)

[ङ] प्रतिज्ञादिप्रतिपाद्यतत्तद्विशिष्टार्थविषयकज्ञानपञ्चकान्यतमज्ञानजनकवाक्यत्वमित्यपि केचित् । (दीधि० अव० पृ० १६६)

अवयवि–जन्यद्रव्यम् । (त० दी० प० ४०) यथा घटपटादि । (स्व०)

अवरोधः– गतिप्रतिरोधहेत्वावरणम् । यथा गामवरुणद्धि व्रजमित्यत्रावरुधेरर्थः । (श० प्र० पृ० ९९)[1]

अवर्ण्यसमः[2]– (जातिः) [क] स्थापनीयो वर्ण्यः, विपर्ययादवर्ण्यः[3], तावेतौ साध्यदृष्टान्तधर्मौ विपर्यस्यतो वर्ण्यावर्ण्यसमौ भवतः । (वात्स्या० ५।१।४)

[ख] पक्षेऽसंदिग्धसाध्यकत्वापादनम् । दृष्टान्ते हेतोर्यादृशत्वं तादृशो हेतुरेव गमक इत्यभिमानेन एवमापादनम् । दृष्टान्ते यो हेतुः सिद्धसाध्यकवृत्तिः स चेन्न पक्षे तदा गमकहेत्वभावात्स्वरूपासिद्धिः स्यादतस्तादृशो हेतुरवश्यं पक्षत्वाभिमते स्वीकार्यः । तथाच संदिग्धसाध्यकत्वलक्षणपक्षत्वाभावादाश्रयासिद्धिः । (गौ० वृ० ५।४)

[ग] साध्यहेत्वोर्धर्मयोरपि पक्षे तुल्यतया[4] साधनम् । यथा आत्मा सक्रियः क्रियाहेतुगुणवत्त्वाल्लोष्टवदित्यादौ लोष्टादिगतनोदनादिरूपक्रियाहेतुगुणवत्त्वमात्मन्यसिद्धम् । तथा च तुल्यतया यथाऽसिद्धेन क्रियाहेतुगुणेनात्मनि क्रियावत्त्वं साध्यते तथा तादृशेन क्रियावत्त्वेन तज्जनकगुणवत्त्वमपि किमिति न साध्यते?, नियामकाभावादिति । (नील० पृ० ४३)

---

१ अत्र, गोगतिप्रतिरोधस्यानुकूलं यद्व्रजस्यावरणं तत्कृतिमानित्यन्वयः । (श० प्र० पृ० ९९)

२ अत्रावर्ण्यत्वेन समोऽवर्ण्यसम इति व्युत्पत्तिः । असिद्धिदेशनाभासोऽयम् । (गौ० वृ० ५।४)

३ अवर्ण्यत्वं संदिग्धसाध्यकत्वाभावः । (गौ० वृ० ५।४)

४ तुल्यतासाधनमिति पाठान्तरम्० । (नील० पृ० ४३)

अवश्यम्–१ अप्राप्त्यभावः (ख०) यथा एतेष्वावश्यकस्त्वसावित्यादौ । (भा० प० श्लो० २२) २ अशक्यनिवारणम् । ३ निश्चय इत्यपि केचित् । (वाच०)

अवश्यक्लृप्तत्वम्– लघूपस्थितिकत्वम् । यथा पाकजस्थले गन्धं प्रति जनकत्वे गन्धप्रागभावस्य (गन्धं प्रति रूपप्रागभावस्य जनकत्वमपेक्ष्य) अवश्यक्लृप्तत्वम् । (ख०)

अवसरः–(संगतिः) [क] प्रतिबन्धकीभूतशिष्यजिज्ञासानिवृत्त्या अनन्तरवक्तव्यत्वम् । यथा प्रत्यक्षनिरूपणान्तरं तत्कार्यत्वेनानुमानोपमानयोरुभयोर्निरूपणप्राप्तौ बहुवादिसंमतत्वेन प्रथममनुमान एव जिज्ञासोदयेनानुमाननिरूपणेन प्रतिबन्धकजिज्ञासानिवृत्तावसरसंगत्योपमाननिरूपणम् । (राम० ३ । पृ० १७०)

[ख] प्रतिबन्धकीभूतशिष्यजिज्ञासानिवृत्तिकालावच्छिन्नावश्यवक्तव्यत्वम् । (वै०सा० द०)

[ग] प्रतिबन्धकीभूतशिष्यजिज्ञासानिवृत्तौ सत्यामवश्यवक्तव्यत्वम् । यथाऽनुमाननिरूपणानन्तरं तादृशजिज्ञासानिवृत्तावश्यवक्तव्यत्वज्ञानात् 'किं वक्तव्यम्' इति श्रोतुर्जिज्ञासानन्तरमुपमाननिरूपणम्, इति ।

[घ] जिज्ञासितार्थसिद्धत्वमिति केचित् । (भवा०)

अवस्था–कालकृतः परिणामः । सा चावस्था 'जायते, अस्ति, वर्धते, विपरिणमते, अपक्षीयते, नश्यति' इति भावविकारः षड्विध इति यास्को वक्ति । अविद्यास्मितरागद्वेषाभिनिवेशभेदेन पञ्चविधेति योगिनः । अनागतावस्थाऽभिव्यक्त्यवस्थातिरोहितावस्थेति त्रिविधेति सांख्याः । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिरूपा त्रिविधा, मोक्षावस्था चेति चतुर्विधेति वेदान्तिनः । कौमारपौगण्डकैशोरयौवनबाल्यतारुण्यवृद्धत्ववर्षीयस्त्वभेदेनाष्टविधेति पौराणिकाः। बाल्यकौमारयौवनवृद्धत्वभेदेन चतुर्विधेति भिषजः । अभिलाषश्चिन्तास्मृतिगुणकथनोद्वेगसंलापश्च । उन्मादोऽथव्याधिर्जडतास्मृतिरिति दश कामदशा इति भेदेन दशविधेत्यालंकारिका आहुः । (वाच०)

अवाची–(दिक्) दक्षिणावदस्यार्थोऽनुसंधेयः ।

अवान्तरप्रलयः–(प्रलयः) खण्डप्रलयवदस्यार्थोऽनुसंधेयः । (त० दी० १। पृ० १०)

अविज्ञातार्थम्–(निग्रहस्थानम्) [क] परिषत्प्रतिवादिभ्यां त्रिरभिहितमप्यविज्ञातमविज्ञातार्थम् । (गौ० ५।९२) यद्वाक्यं परिषदा प्रतिवादिना च त्रिरभिहितमपि न विज्ञायते श्लिष्टशब्दमप्रतीतप्रयोगमतिद्रुतोच्चारितमित्येवमादिना कारणेन । तदविज्ञातमविज्ञातार्थमसामर्थ्यसंवरणाय प्रयुक्तमिति निग्रहस्थानमिति । (वात्स्या० ५।२।९)

[ख] अवहिताविकलव्युत्पन्नपरिषत्प्रतिवादिबोधानुकूलोपस्थित्यजनकवाचकवाक्यप्रयोगः । (गौ० वृ० ५।९२) (दि० १।पृ० २२)

[ग] परिषत्प्रतिवाद्यबोधप्रयोजकपदप्रयोगः । तच्च क्लिष्टान्वयमप्रसिद्धार्थकं त्वरितोच्चारितमित्यादिरूपम् । (नील० पृ० ४९)

अविद्या–ज्ञानाभावः । अत्र मतभेदेन बहुप्रकाराः सन्ति, विस्तरभयान्नोच्यन्ते ।

अविवेकः–१ विवेकाभावः । २ अन्योन्यतादात्म्यारोपरूपं मिथ्याज्ञानमिति सांख्याः ।

---

१ एतस्य त्रेधा संभवः । असाधारणतन्त्रमात्रप्रसिद्धम्, अतिप्रसक्तयोगमनपेक्षितरूढिकम्, श्लिष्टं चेति । तत्राद्यं यथा–पञ्च स्कन्धादयो बौद्धानाम् । तत्र रूपादयः पञ्चेन्द्रियाणि च रूपस्कन्धः, सविकल्पकं संज्ञास्कन्धः, रागद्वेषाभिनिवेशाः संस्कारस्कन्धः, सुखदुःखे वेदनास्कन्धः, निर्विकल्पकं ज्ञानस्कन्ध इति । द्वितीयं यथा–*कश्यपतनयाधृतिहेतुरयं (भूधरोऽयम्) त्रिनयनसमाननामधेयवान् (अग्निमान्) तत्केतुमत्त्वात् (तस्य अग्नेः केतुर्धूमस्तद्वत्त्वात्) इत्यादीति† । तृतीयं यथा–श्वेतो धावति (श्वा इतो धावति) इत्यादि । एवम् अतिद्रुतोच्चारितादिकमपीति । (गौ० वृ० ५। ५२)

२ अत्र च 'पराज्ञानापादनेन मम जयो भविष्यति' इति भ्रमादुक्तिसंभवः । (गौ०वृ०५।५३)

---

* धरा धरित्री धरणिः क्षोणिर्ज्या काश्यपी क्षितिरिति कोशात् कश्यपतनया भूरिति भावः ।

† पर्वतो वह्निमान् धूमवत्त्वादिति यावत् ।

अविशेषसमः[1]–(जातिः) [**क**] एकधर्मोपपत्तेरविशेषे सर्वाविशेषप्रसङ्गात्सद्भावोपपत्तेरविशेषसमः । (गौ० ५।१।२३) एको धर्मः प्रयत्नानन्तरीयकत्वं शब्दघटयोरुपपद्यत इत्यविशेषे उभयोरनित्यत्वे सर्वस्याविशेषः प्रसज्यते । कथम् । सद्भावोपपत्तेः । एको धर्मः सद्भावः सर्वस्योपपद्यते । सद्भावोपपत्तेः सर्वाविशेषप्रसङ्गात्प्रत्यवस्थानमविशेषसमः । (वात्स्या० ५।१।२३)

[**ख**] सन्मात्रवृत्तिधर्मेणाविशेषापादनम् । (गौ० वृ० ५।२३)

[**ग**] सर्वाविशेषप्रसङ्गोद्भावनम् । यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्यादौ यदि कृतकत्वादिनाऽनित्यघटादिसाधर्म्येण शब्दस्यानित्यत्वं तदा प्रमेयत्वादिरूपेण तत्साधर्म्येण सर्वस्यैवानित्यत्वं स्यात् । मदुक्तसाधर्म्येण तत्सिध्यति, न तु त्वदुक्तेनेत्यत्र विनिगमकाभावादिति । (नील०पृ०४४)

अव्ययम्–[**क**] संकेतसंबन्धेन अव्ययपदवत् । यथा स्वराद्यव्ययम् । (स्व०) तत्र कानिचिदव्ययानि सार्थमुदाह्रियन्ते–लक्षणवीप्सेत्थंभावेष्वभिर्भागे परिप्रती । अनुरेषु सहार्थे च हीने उपश्च कथ्यते । १ । समया, निकषा चाव्ययं सामीप्यार्थकम् । तेन तद्योगे, समया ग्राममित्यादौ 'ग्रामस्य समीपम्' इत्यन्वये ग्रामावधिकत्वं तत्प्रतियोगिकत्वं वा द्वितीयया बोध्यते । विद्यामृतेऽन्तरेणान्तरा विना वा नरः शोच्य इत्यादौ ऋतेप्रभृत्यव्ययानामत्यन्ताभावस्तद्वैशिष्ट्यं वाऽर्थ इति 'विद्यात्यन्ताभाववान् नरः शोच्य इत्यन्वये' अत्यन्ताभावेऽन्वितं प्रतियोगित्वम् । गगनमृते द्रव्यं न शब्दवदित्यादौ तूक्ताव्ययानां भेदोऽप्यर्थः । तेन 'गगनभिन्नद्रव्यं न शब्दवत्' इत्याकारकस्तत्र बोधः । हा पुत्रमित्यत्र हाऽव्ययस्यार्थे कष्टे द्वितीयान्तेन पुत्रसमवेतत्वं बोध्यते । धिक् पुत्रमित्यत्र धिगर्थगर्हायां पुत्रविषयित्वम् । उपर्युपरि गृहं पताकेत्यत्र द्विरुक्तस्योपरिनिपातस्य संनिकृष्टोर्ध्वभागार्थकत्वेन 'गृहस्य संनिकृष्टोर्ध्वभागे पताका'

---

१ अत्र, अविशेषेण समोऽविशेषसम इति व्युत्पत्तिः । (स्व०) प्रतिकूलतर्कदेशनाभासोऽयमिति बोध्यम् । (गौ० वृ० ५।२३)

इत्यर्थः । अधोधो मेघमम्भः, अध्यधि शिखरं घन इत्यत्राप्युक्तदिशैवान्वयः । नदीं यावन्मम पुरं गृहं यावद्वनं तवेत्यत्र यावदित्यव्ययस्य मर्यादा, अभिविधिश्च क्रमेणार्थः । तेन 'नदीपर्यन्तं मत्पुरम्', 'गृहाभिव्याप्तं त्वद्वनम्' इत्याकारस्तत्र बोधः । (श० प्र० पृ० ११६–११७) इत्यादि तत्तद्ग्रन्थाज्ज्ञेयम्, विस्तरभयान्नोच्यत इति ।

[ख] सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति[२] तदव्ययम्, इति शाब्दिका आहुः ।

अव्ययीभावः–(समासः) [क] यः समासः स्वोत्तरपदोपस्थाप्येन यदर्थेनान्वितस्य यदर्थस्य बोधकाव्ययपूर्वभागकः[३] स तद्विशिष्टस्य तदर्थस्य बोधनेऽव्ययीभावः स्त्रीपुंलिङ्गविवर्जितः । यथा गृहे निर्मक्षिकम्[४], उपकुम्भमित्यादावव्ययीभावः[५] । (श० प्र० पृ० ५२)

[ख] अमादेशं विना श्रूयमाणषष्ठी[६] स्वार्थे यत्समासार्थस्यान्वयबोधं प्रत्य-

---

१ द्विरुपर्यधोऽधीनां सामीप्यवाचितायां तद्योगे द्वितीयानुशिष्टेः* । (श० प्र० पृ० ११७)

२ विविधं रूपं प्राप्नोतीत्यर्थः ।

३ अर्धशरीरमित्यादौ (तत्पुरुषे) उत्तरपदार्थान्वितस्वार्थबोधकमप्यर्धपदं नाव्ययमिति न तत्रातिप्रसङ्गः । (श० प्र० पृ० ५२)

४ निर्मक्षिका भूमिः, निर्मनुष्यो देश इत्यादौ तु मक्षिकादेरभाववन्तं बोधयन्नपि निर्मक्षिकादिकस्तत्पुरुषो† न तादृशार्थे स्त्रीपुंलिङ्गकार्यविधुर इति तत्र न प्रसङ्गः । (श०प्र०पृ० ५२)

५ अत्र हि [क] मक्षिकाया अभावः, कुम्भादेश्च सामीप्यादिर्मक्षिकादिपदप्रागवर्तिना निराद्यव्ययेनानुभाव्यते । (श० प्र० पृ०५२) [ख] उत्तरपदलक्षणया 'कुम्भसंबन्धि सामीप्यम्', 'मक्षिकाप्रतियोगिकोऽभावः' इति बोधात् नियमतः पूर्वपदार्थविशेष्यकबोधजनकत्वसत्त्वेन लक्षणसमन्वयः । म० प्र० ४ । पृ० ४३)

६ तदर्थश्च–श्रूयमाणैव षष्ठी स्वार्थे समासान्तरार्थस्यान्वयबोधनेऽसमर्था, न तु लुप्ताऽपि । (श० प्र० पृ० ५३)

---

* अत्र प्रमाणम्–उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु । द्वितीयाऽऽम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते, इति ।

† अत्र मक्षिकाभ्यो निष्क्रान्ता निर्मक्षिकेति तत्पुरुषो ज्ञेयः ।

समर्था स एव वाऽव्ययीभावः । यथा कृतयोरक्षपरि[1] व्यर्थत्वम्, स्निग्धस्योपगङ्गं[2] पावित्र्यम्, अनुगङ्गेन[3] संचारः, उपगङ्गेषु[4] पूतत्वम्, उपकुम्भादानीतमित्यादावव्ययीभावः । (श० प्र० पृ० ९३)

[ग] नियमतः[6] पूर्वपदार्थविशेष्यकबोधजनकसमासः । म० प्र० ४ । पृ० ४३)

अव्यवहितपूर्वत्वम्— [क] तदुत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगित्वम्[7] । (दीधि० पक्ष० पृ० १२९)

[ख] तत्प्रागभावाधिकरणकालप्रागभावानधिकरणत्वे सति तत्प्रागभाव-

---

१ अत्र त्वव्ययीभावार्थस्य लुप्तापि षष्ठी स्वार्थेऽन्वयबोधने समर्था । 'कृतयोरेकाक्ष-अन्यथापातनयोर्निष्फलत्वम्' इत्यन्वये लुप्तषष्ठ्यैव पातनस्य संबन्धप्रत्यायनात् । (श० प्र० पृ० ५३)

२ अत्र 'स्निग्धस्य गङ्गासमीपस्य पवित्रत्वम्' इत्याद्यन्वये समीपादेः संबन्धः श्रुतयाप्यमादेशवशादेव षष्ठ्याऽनुभाव्यते इति न तत्र उपगङ्गाद्यव्ययीभावेऽव्याप्तिः । (श० प्र० पृ० ५३)

३ अत्र (अनुगङ्गेन संचारः, उपगङ्गेषु पूतत्वम्, उपकुम्भादानीतमित्यादौ) अमादेशं विनापि श्रूयमाणाभिस्तृतीयासप्तम्यादिसुब्भिरव्ययीभावार्थस्य करणत्वाधिकरणत्वादिकं बोध्यत इति षष्ठीपर्यन्तानुसरणमिति बोध्यम् (श० प्र० पृ० ५३)

४ अत्र (अनुगङ्गेन संचारः, उपगङ्गेषु पूतत्वमित्यादौ) "तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्" (पाणि० २।४।८४) इति सूत्रेण तृतीयासप्तम्योर्बाहुल्येनामादेशविधानात्, प्रकृतेऽव्ययीभावत्वसत्त्वेऽप्यमादेशाभाव इति बोध्यम् ।

५ अत्राव्ययीभावत्वसत्त्वेऽपि "नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः" (पाणि० २।४।८३) इत्यमादेशविधायकसूत्रे 'अपञ्चम्याः' इत्युक्तेरमादेशाभाव इति बोध्यम् ।

६ अत्र, अर्धपिप्पल्यादितत्पुरुषवारणाय 'नियमतः' इत्युक्तम् । तथा च तत्पुरुषे नियमतः पूर्वपदार्थविशेष्यकबोधजनकत्वाभावान्नातिव्याप्तिः, राजपुरुष इत्यादौ तथाबोधाभावात् । (म० प्र० ४ । पृ० ४३)

७ अत्र तत्पदेन क्षणद्वयावस्थायि ज्ञानादिकं ग्राह्यम् । विग्रहस्तु—तस्य (ज्ञानादेः) उत्पत्तेः क्षणे उत्पत्तिर्यस्य स तदुत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकः, सचासौ ध्वंसश्च, तस्य प्रतियोगि, तस्य भावः, इति । ज्ञानाद्युत्पत्तिक्षणे यस्य ध्वंस उत्पद्यते तत्त्वमिति विग्रहार्थः ।

८ इदं लक्षणं प्रागभावानभ्युपगन्तृनयेऽपि संगच्छते इति विज्ञेयम् । (ग० पक्ष० पृ० ४४)

९ अत्र सत्यन्तदलेन अव्यवधानम्, विशेष्यदलेन तु पूर्वत्वं बोध्यत इति विज्ञेयम् । इदमव्यवहितपूर्वत्वं च प्रागभावाङ्गीकर्तृपक्षे एव संगच्छते इत्यवधेयम् ।

वत्त्वम् । (ग० पक्ष०प० ४१) यथा विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञानाव्यवहितपूर्वत्वम् । यथा वा परामर्शस्यानुमित्यव्यवहितपूर्वत्वम् । (स०)

अव्यवहितोत्तरत्वम्—स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणत्वसामान्याभाववत्त्वे सति[1] स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणत्वम्[2] । (ग० पक्ष० पृ० ४२) यथा विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वम् । यथा वा अनुमितेः परामर्शाव्यवहितोत्तरत्वम् । (स०)

अव्यापकविषयिताशून्यत्वम्[3]—यद्रूपावच्छिन्ननिरूपितविषयितात्वं विशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्ननिरूपितविषयिताशून्यत्वम्[4] । यथा ह्रदो वह्निमानित्यादौ वन्ह्यभाववद्ध्रदरूपबाधविषयकस्य 'ह्रदो न वह्निमान्' इति निश्चयस्य अव्यापकीभूतजातित्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितविषयिताशून्यत्वम् । (ग० सामा० २ लक्षणे)

अव्याप्तिः—(लक्षणदोषः) १ [क] लक्ष्यतावच्छेदकसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम्[5] । (न्या० बो० १। प० ३)

---

१ अत्र सत्यन्तेन दलेन अव्यवधानम्, विशेष्यदलेन तूत्तरत्वं गम्यते इति ज्ञेयम् ।

२ इदं विशिष्टलक्षणं च ज्ञानाद्युत्पत्तिद्वितीयक्षणसाधारणम् । (ग० पक्ष० पृ० ४२) तृतीयक्षणसाधारणं तु ज्ञानादेस्तृतीयक्षणे विनाशेन, स्वध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणत्वरूपं ज्ञानाद्यव्यवहितोत्तरत्वम् । (दिधि० २ । पृ० १२७)

३ इदं च निश्चयस्य विशेषणं गदाधर्या हेत्वाभाससामान्यनिरुक्तौ द्वितीयलक्षणे ह्युपयुज्यते । उपयोगस्तु, ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ जातित्वेन ह्रदत्वाद्यवगाहिनो 'जातिमान् वह्न्यभाववान्' इति निश्चयस्य प्रतिबन्धकत्ववारणरूप इति बोध्यम् ।

४ स्वभिन्नत्व—स्वनिरूपितसंसर्गतान्यविषयतानिरूपितत्व—एतदुभयसंबन्धेन यद्रूपावच्छिन्नविषयताविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयतानिरूपितविषयितात्वं तादृशविशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नविषयताविशिष्टतद्रूपावच्छिन्नविषयतानिरूपितविषयिताशून्यत्वं निष्कृष्टार्थ इत्यस्मद्गुरुचरणाः प्राहुः । अधिकं तु क्रोडपत्रादितो ज्ञेयम् ।

५ अत्र, गोः कपिलत्वं लक्षणमित्युक्तौ गौर्लक्ष्या भवति, लक्ष्यतावच्छेदकं गोत्वम्, तस्य समानाधिकरणः (गोत्वस्याधिकरणे शुक्लगवि वर्तमानः) कपिलत्वस्यात्यन्ताभावः, तस्य प्रतियोगि कपिलत्वं भवति, तस्य (प्रतियोगिनः) भावः कपिलत्वे वर्तेत इति द्रष्टव्यम् ।

[ख] लक्ष्यैकदेशावृत्तित्वम्[1] । यथा गोः कपिलत्वस्य (लक्षणत्वाङ्गीकारे शुक्लगवि कपिलत्वस्याभावेन) अव्याप्तिः । (त० दी० १।पृ० ४) [ग] लक्ष्यैकदेशे लक्षणस्यावर्तनम् । यथा 'शिखासूत्रवान् ब्राह्मणः' इत्यस्य लक्षणस्य संन्यासिन्यव्याप्तिः[2] । (त० कौ० पृ० २१) २ भागासिद्धत्वम्[3] । यथा गोर्लक्षणस्य शबलत्वस्य भागासिद्धिः । (त०भा० पृ० ५०) (नील० १। पृ० ४)

अव्याप्यवृत्तिगुणत्वम्—अव्याप्यवृत्तिवृत्तिर्गुणत्वव्याप्या च या जातिस्तादृशजातिमत्त्वम् । (दि० गु०पृ०१९४) तादृशी जातिस्तु बुद्धित्व-शब्दत्वादिः[4] । (ख०)

अव्याप्यवृत्तित्वम्—स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वम्[5] । (त० दी० १। पृ० १३) (मू० म०) (ग०) यथा वृक्षे कपिसंयोगतदत्यन्ताभावयोरव्याप्यवृत्तित्वम्[6] । यथा वा संयोगेन द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तित्वमते, पर्वते वह्नितदभावयोरव्याप्यवृत्तित्वम् । (ख०)

---

१ लक्षणतावच्छेदकत्वाभिमतसंबन्धेन किंचिल्लक्ष्यावृत्तित्वमित्यर्थः । (नील० १ । पृ० ४)

२ संन्यासिनः शिखासूत्रवत्त्वाभावादिति भावः । (त० कौ० पृ० २१)

३ इदं च लक्षणस्य व्यावर्तकत्वाभिप्रायेण । विस्तरस्तु लक्षणशब्दव्याख्यानावसरे संपादयिष्यते ।

४ अव्याप्यवृत्तिगुणाश्च बुद्ध्यादयोऽष्टौ, शब्दः, भावना, संयोगः, विभागश्चेति । एते गुणा प्रादेशिकगुणा इत्यपि व्यवह्रियन्त इति विज्ञेयम् । (भा० प० गु० श्लो० १००)

५ स्वस्यात्यन्ताभावेन सहैकाधिकरणे वर्तमानत्वमित्यर्थः । (ख०) स्वप्रतियोगित्व–स्वसामानाधिकरण्य–एतदुभयसंबन्धेनाभाववत्त्वमिति निष्कर्षः* । (नील० १ । पृ०१३)

६ अत्रायमाशयः— 'अग्रे वृक्षः कपिसंयोगी न मूले' इति प्रतीत्या एकस्मिन्नप्यधिकरणे (वृक्षे) कपिसंयोगकपिसंयोगाभावयोरग्रमूलात्मकप्रदेशविशेषावच्छेदेन विद्यमानत्वात्तयोरव्याप्यवृत्तित्वं संगच्छत इति ।

---

* तदर्थश्च–स्वशब्देन कपिसंयोगाभावो गृह्यते, स्वस्य प्रतियोगी कपिसंयोगस्तत्त्वं कपिसंयोगे वर्तते । तथा–स्वसामानाधिकरण्यमपि (स्वस्य कपिसंयोगाभावस्य सामानाधिकरण्यमेकाधिकरणे वर्तमानत्वमपि) वर्तत इति, एतादृशोभयसंबन्धेन कपिसंयोगाभाववत्त्वं कपिसंयोगे वर्तत इति कपिसंयोगोऽव्याप्यवृत्तिर्भवति । एवं कपिसंयोगाभावेऽप्यव्याप्यवृत्तित्वं स्वयमूह्यम् ।

अशिष्टः—यो यदा वेदनिषिद्धकर्ता स तदा अशिष्टः । यथा बौद्धपाषण्डादिरशिष्टः । चि० १।पृ० १०८–१०९)

अस्–(धातुः) [क] कालसंबन्धविशेषः । यथा चैत्रोऽस्तीत्यादौ धात्वर्थः । (स्व०)

[ख] शाब्दिकास्तु, स्वधारणानुकूलो व्यापारः असूधात्वर्थ इत्याहुः[1] । (वै० सा० धा० पृ०९०)

असंप्रज्ञातः— १ यथार्थज्ञानाऽविषयः । (स्व०) २ ज्ञेयज्ञानज्ञातृभेदशून्यो निर्विकल्पकरूपः समाधिरिति योगशास्त्रविद आहुः । (वाच०)

असंबन्धः–१ असमवेतत्वम्[2] । यथा समवायेऽभावे चासंबन्धः । (नील० १ । पृ० ६) २ परस्परावच्छेद्यावच्छेदकभावापन्नविषयितानिरूपकत्वशून्यत्वम्[3] । (ग० अव०) यथा 'सुन्दरः पुरुषो दण्डी' इति

---

१ यदाह वाक्यपदीये–आत्मानमात्मना* बिभ्रदस्तीति व्यपदिश्यते । अन्तर्भावाच्च तेनासौ कर्मणा न सकर्मकः, इति ।

२ तदर्थः —[क] प्रतियोगित्व–अनुयोगित्व–एतदन्यतरसंबन्धेन समवायाभावः† (नील० १। पृ० ६) (दि०१।पृ० ३६) [ख] प्रतियोगित्व–अनुयोगित्व–अन्यतरसंबन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितप्रतियोगिताकभेदः, इति । (ल० व० पृ० ३)

३ अयं चैकवाक्यत्वविघटको 'गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात्स्यात्' इति जैमिनिसूत्र–(न० ब०)घटकासंबन्धपदस्यार्थ इति विज्ञेयम् ।

---

* अत्रायमाशयः–आत्मा द्विविधः । शरीरात्मा, अन्तरात्मा चेति । अन्तरात्मा अन्तःकरणावच्छिन्नात्मा । शरीरात्मा शरीरावच्छिन्नात्मा । तत्रान्तरात्मा तत्कर्म करोति, येन शरीरात्मा सुखदुःखे अनुभवतीति हेतोः, जानाति इच्छतीत्यादौ ज्ञानेच्छाद्यनुकूलव्यापारस्य धात्वर्थत्वेऽपि फलव्यापारयोर्वैयधिकरण्येन सकर्मकत्वमुपपद्यत इति (वै० सा० द० धा०पृ०९१)

† अयमाशयः–यस्मिन् किंचिदपि वस्तु समवायेन संबन्धेन न वर्तते, यश्च कस्मिंश्चिदपि वस्तुनि समवायेन संबन्धेन न वर्तते तत्रायमसंबन्धः । यथा समवाये, अभावे च न किंचिद्वस्तु समवायेन वर्तते, सोऽपि (समवायोऽभावश्च) न कस्मिंश्चिदपि वस्तुनि समवायेन संबन्धेन वर्तत इति समवाये, अभावे चाऽयमसंबन्धोऽस्ति ।

स च (असंबन्धः) समवायत्वस्य, अभावत्वस्य च जातित्वे बाधक इति न्यायसिद्धान्तः ।

वाक्यशाब्दजन्यबोधे पुरुषांशे दण्डसौन्दर्ययोर्विशेषणतया युगपद्भानस्वीकारेऽसंबन्धः । (स्व०)

असंभवः–(लक्षणदोषः)१ [क] लक्ष्यतावच्छेदकव्यापकीभूतो योऽभावस्तत्प्रतियोगित्वम् । (न्या० बो० १ । पृ० ३)

[ख] लक्ष्यमात्रावृत्तित्वम् । यथा गोरेकशफत्वरूपलक्षणस्यासंभवः । (त० दी० १। पृ० ४)

[ग] लक्ष्ये क्वापि लक्षणस्यावर्तनम् । यथा शुण्डदण्डवान् ब्राह्मण इति लक्षणस्यासंभवः । (त० कौ० पृ०२१) २ स्वरूपासिद्धिः । यथा गोरेकशफत्वस्य लक्षणत्वे स्वरूपासिद्ध्यात्मको हेत्वाभासः । (त० भा० पृ०९०)

असंसर्गाग्रहः–१ बाधग्रहः प्रतिबन्धकग्रहो वाऽसंसर्गः, तस्याभावः । यथा प्राभाकरमते कार्यतावाचकलिङ्गादिपदासमभिव्याहारस्थले व्यवहारस्त्वसंसर्गाग्रहादेवेत्यत्र (म० प्र० ४) । २ भेदाज्ञानम् । यथा सांख्यमते बुद्धिपुरुषयोरसंसर्गाग्रहात्कर्तृत्वाद्यभिमान इत्यत्र । (दि० १। आत्म० प० १०९)३ केचित्तु, असंसर्गस्य परस्परसंबन्धाभावस्याग्रहोऽबोधः । यथा मीमांसकमते इदं रजतमित्यादौ 'इदम्' इति 'रजतम्' इति च ज्ञानद्वयस्यापि प्रवृत्तिजनकताप्रयोजकत्वेन परस्परसंबन्धाभावस्याबोध इत्याहुः । (वाच०)

---

१ वस्तुतस्त्वेतादृशवाक्यस्वरसात्सौन्दर्यस्य विशेष्यतावच्छेदकत्वेन, दण्डस्य विशेषणत्वेन भानाङ्गीकारे तु नायमसंबन्धदोषः । अपि तु पुरुषः सुन्दरो दण्डीत्यादावेव तादृशदोष इति ज्ञेयम् ।

२ यत्र यत्र लक्ष्यतावच्छेदकं (गोत्वम्) तत्र तत्रैकशफत्वस्याभाव इति व्याप्तेः एकशफत्वाभावो लक्ष्यतावच्छेदकस्य व्यापको भवतीति तत्प्रतियोगित्वमेकशफत्वे वर्तत इति बोध्यम् ।

३ संबन्धविशेषावच्छिन्नलक्ष्यवृत्तित्वसामान्याभाव इत्यर्थः । (नील० १। पृ०४)

४ कस्यापि ब्राह्मणस्य शुण्डदण्डाभावादसंभव इति भावः । (त० कौ० पृ० २१)

५ इदं च लक्षणस्य व्यावर्तकत्वाभिप्रायेणेति विज्ञेयम् । (नील० १। पृ० ४) तथाहि–गौरितरेभ्यो भिद्यते एकशफत्वादित्यत्रैकशफत्वात्मकहेतोः स्वरूपासिद्धिः । एतत्प्रपञ्चस्तु लक्षणशब्दव्याख्यानावसरे संपादयिष्यते ।

असत्–१ सत्ताविभिन्नः । यथा प्राचीननैयायिकमते सामान्यादिचतुष्टयमसत् । २ तत्कालीनस्वजनकाभावप्रतियोगि । यथा घटपटादिकार्यं स्वस्वोत्पत्तेः प्रागसत् । (वै० उ० ९।१।१) ३ यत् कालसामान्यासंबन्धि तत् । यथा शशशृङ्गकूर्मरोमादि, इति मध्वाचार्यानुयायिनो वेदान्तिनः । (स्व०) ४ नामरूपाभ्यामव्याकृतं कारणात्मना स्थितं सूक्ष्मरूपमव्यक्तमिति मायावादिनः । ५ अर्थक्रियाऽकारी (अकिंचित्करः) अभावादिरिति बौद्धा आहुः । (वाच०)

असदर्थविषयकत्वम्–विशेष्यावृत्तिप्रकारकत्वम् । यथा शुक्तौ 'इदं रजतम्' इति ज्ञानस्य(विशेष्यभूतशुक्तौ रजतत्वस्यावृत्तित्वेन) असदर्थविषयकत्वम्।(स्व०)

असद्धेतुः–(हेतुः) हेत्वाभासवदस्यार्थोऽनुसंधेयः ।

असमर्थविशेषणः–(स्वरूपासिद्धः) यद्धेतुघटकं यत् विशेषणं साध्यसाधनेऽप्रयोजकं भवति तद्विशेषणविशिष्टः स हेतुः । (स्व०) यथा शब्दो नित्यो गुणत्वे सत्यकारणत्वादिति । (त० भा० पृ० ४६)[1]

असमर्थविशेष्यः–(स्वरूपासिद्धः) यद्धेतुघटकं यत् विशेष्यं साध्यसाधनेऽप्रयोजकं भवति तद्विशेष्यघटितः स हेतुः । (स्व०) यथा शब्दो नित्योऽकारणत्वे सति गुणत्वादिति । (त० भा० पृ० ४६–४७)[2]

असमवायिगुणत्वम्[3]–ज्ञानाद्यतिरिक्तभावकार्यासमवायिकारणगुणत्वम्[4] । (ल० व०पृ०३७)

---

१ अत्र च गुणत्वविशिष्टमकारणत्वं हेतुः, तत्र विशेषणं गुणत्वं तु न साध्यसाधने प्रयोजकं भवति, विशेष्याकारणत्वस्यैव नित्यत्वसाधनसामर्थ्यात् । (त० भा० पृ० ४६)

२ अत्र चाकारणत्वविशिष्टं गुणत्वं हेतुः, तत्र विशेष्यं गुणत्वं तु न प्रकृतसाध्यसाधने प्रयोजकम्, विशेषणमात्रस्यैव (अकारणत्वस्य) नित्यत्वसाधने समर्थत्वात् । (त०भा०पृ०४७)

३ असमवायिकारणगुणाश्च रूपम्, रसः, गन्धः, स्पर्शः, एकत्वम्, परिमाणम्, एकपृथक्त्वम्, स्नेहः, शब्दः, स्थितिस्थापकश्चेति । (भा० प० गु० श्लो०८८) (मु०) (दि० गु० पृ० १९४)

४ आत्मविशेषगुणानां कुत्राप्यसमवायिकारणत्वं नास्तीति नियमेन तेषामसमवायिकारणत्ववारणाय ज्ञानाद्यतिरिक्तेति गुणविशेषणम् । (मुक्ता० १। पृ० ५०–५१)

असमवायिकारणम्[१]–(कारणम्) [क] समवायिकारणे प्रत्यासन्नं कारणम् । (प्र० प्र०) (भा० प० श्लो० १८) (त० कौ० १।पृ०८) [ख] कार्येण कारणेन वा सहैकस्मिन्नर्थे समवेतत्वे सति कारणं यत्तत् । यथा तन्तुसंयोगै:[३] पटस्यासमवायिकारणम्, तन्तुरूपं[४] च पटगतरूपस्यासमवायिकारणम् । (त० सं०) एवं च असमवायिकारणता[५] द्विविधा । कार्यैकार्थसमवायात, कारणैकार्थसमवायात् । तत्र प्रथमा[६]

१ तल्लक्षणं च [क]समवायसंबन्धावच्छिन्नकार्यतानिरूपिता या समवाय-स्वसमवायिसमवेतत्व-एतदन्यतरसंबन्धावच्छिन्ना कारणता तदाश्रयत्वम् । (न्या० बो०१। पृ० १०) (वाक्य० १। पृ०११)(दि०१) (वै० उ० १०।२।३) (वै० वि० ५।२।२४) [ख] समवाय-स्वसमवायिसमवेतत्व-एतदन्यतरसंबन्धेन समवायिकारणवृत्तिकारणत्वम् (ल० व० पृ० ४) अत्रेदमवधेयम्–असमवायिन: कार्यसहभावेन हेतुत्वमित्यनुभव: । (प० मा०) (दि०)

२ कार्यैकार्थ-*कारणैकार्थ-एतदन्यतरप्रत्यासत्त्या कारणं ज्ञानादिभिन्नं†यत् तत् असमवायिकारणम्, इति पर्यवसितोऽर्थ: । (मु० १। पृ० ५१)

३ अत्र तन्तुसंयोगस्य पटसमवायिकारणेषु तन्तुषु प्रत्यासन्नत्वात् कारणत्वाच्च तन्तुसंयोग: पटस्यासमवायिकारणमिति ज्ञेयम् (त० कौ० १।पृ०८)

४ अत्र, [क] तन्तुरूपस्य परंपरया पटादौ प्रत्यासन्नत्वात् । (प्र० प्र०) [ख] तन्तुरूपस्य पटरूपादिसमवायिकारणे पटे स्वाश्रयसमवेतत्वेन प्रत्यासन्नत्वात् कारणत्वाच्च लक्षणसमन्वयो बोध्य: (त० कौ० १।पृ०८)

५ अत्रेदं बोध्यम्–असमवायिकारणता च गुणकर्ममात्रवृत्तिर्भवति । (भा०प० श्लो० २३) गुणकर्मातिरिक्ते न वर्तत इति भाव: । तेन ज्ञानादीनामसमवायिकारणत्वविरहेऽपि नोक्तिविरोध: ।

६ इयं च असमवायिकारणता 'लघ्वी'इति संज्ञां लभते । लघुप्रतिपत्तिकत्वात् । (वै० उ० २।१।२२)

* कार्यैकार्थप्रत्यासत्तिरत्र [क] समवायसंबन्धेन कार्यसामानाधिकरण्यम् । (सि० च० १।पृ०२१) [ख] समवायसंबन्ध: । (दि०१।पृ०५१)

कारणैकार्थप्रत्यासत्तिश्चात्र [क] स्वसमवायिसमवायसंबन्धेन कार्यसामानाधिकरण्यम् । (सि० च० १।पृ०२१) [ख] स्वसमवायिसमवेतत्वसंबन्ध: । (दि० १।पृ०५१)

† अत्रायं सिद्धान्त: ' आत्मविशेषगुणानां (ज्ञानादीनाम्) कुत्राप्यसमवायिकारणत्वं नास्ति ' इति, (दि० १।पृ० ५१) (मु० १।पृ० ५०।५१) (राम०१।पृ० ५०) तेन असमवायिकारणत्वनिरासाय ज्ञानादीनां पर्युदास: ।

यथा आत्ममनःसंयोगस्य ज्ञानादिकं प्रति, तन्तुसंयोगस्य[1] तु पटं प्रति कारणता[2] । द्वितीया यथा तन्तुरूपाणां[3] पटरूपं प्रति कारणता । (वै० उ० २।१।२२) (९।२।२४) (त० भा० पृ० ४)

असाधारणः[4]–(हेत्वाभासः) [क] सपक्षविपक्षव्यावृत्तो हेतुः । (गौ० वृ० १।४९) (भा० प० २। श्लो० ७४) (त० सं०) (चि० २।पृ० ८७)

[ख] सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वे[5] सति पक्षवृत्तिः[6] । यथा शब्दो नित्यः शब्दत्वादिति[7] ।

---

१ तत्र, कार्येण पटेन सह, कारणस्य तन्तुसंयोगस्य एकस्मिन् तन्तौ प्रत्यासत्तिरस्ति, इति लक्षणसमन्वयो बोध्यः। (मु० १।पृ०५०)

२ इयं च असमवायिकारणता 'महती' इति संज्ञां लभते । गुरुप्रतिपत्तिकत्वात् । (वै० उ० २।१।२२)

३ तथाहि-स्वगतरूपादिकं प्रति समवायिकारणं पटः, तेन सह तन्तुरूपस्यैकस्मिन्तन्तौ प्रत्यासत्तिरस्ति इत्यसमवायिकारणता संगच्छते । (मु० १।पृ०५०)

४ स चानैकान्तिकप्रभेद इति ज्ञेयम् । लक्षणं तु वक्ष्यमाणमसाधारणत्वमेव ।

५ अत्र, सपक्षो निश्चितसाध्यवान् । विपक्षो निश्चितसाध्याभाववान् । पक्षः संदिग्धसाध्यवान् इत्यर्थो बोध्यः । (गौ० वृ० १।४५)

६ इदं लक्षणद्वयं च (क–ख–इत्यत्र निर्दिश्यमानम्) प्राचीनमतानुसारेणेति विज्ञेयम् । तन्मते पक्षवृत्तित्वे सति साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमेवासाधारण्यम्* । विरोधस्तु (हेत्वाभासदोषः) साध्यासमानाधिकरण्यरूपोऽन्वयव्याप्तिग्रहविरोधीति । (दीधि० २। पृ० १९७)

७ अत्र शब्दत्वं हि सपक्षाद्गगनादेः, विपक्षाच्च घटादेर्व्यावृत्तम्, पक्षे शब्दे च वर्तत इत्यसाधारणम् (चि० २।पृ० ८८) । अत्र (प्राचीनमते) असाधारणत्वज्ञानं हि साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकम् । तथाहि–शब्दत्वं हि नान्वयी हेतुः, दृष्टान्ताभावात् । किंतु व्यतिरेकी । तथाच, यो (हेतुः) यद्धर्मवतो व्यावृत्तः स स्वाश्रये तद्धर्माभावं साधयति । यथा धूमो वन्ह्यभाववतो जलह्रदादेर्व्यावृत्तः स्वाश्रये पर्वतादौ वन्ह्यभावाभावं (वन्हिम्) साधयति । तथा, शब्दत्वं नित्यत्ववतो गगनादेः सपक्षाद्व्यावृत्तमिति स्वाश्रये शब्दे नित्यत्वाभावं (अनित्यत्वम्) सा-

---

* इदं च साक्षादनुमितिविरोधि । (दीधि० २। पृ०१९७) तद्विरोधित्वं च असाधारणत्वशब्दव्याख्यानावसरे प्रदर्शयिष्यते ।

[ग] साध्यासमानाधिकरणो हेतुः । यथा शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादौ नित्यत्वासमानाधिकरणं शब्दत्वमसाधारणो हेतुः । (मु० २। पृ० १९९) (गौ० वृ० १।४९)

असाधारणकारणत्वम्–[क] कार्यत्वानवच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताश्रयत्वम् । (त० प्र०) (वाक्य० १। पृ० १०)

[ख] कार्यत्वातिरिक्तधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताशालित्वम् । यथा घटत्वावच्छिन्नं प्रति दण्डस्यासाधारणकारणत्वम् । (न्या० बो० १। पृ० ८)

[ग] साधारणकारणभिन्नकारणत्वम् । (म० प्र० १। पृ० ९)

असाधारणत्वम्–१ (हेतुदोषः) [क] सर्वसपक्षव्यावृत्तत्वम् । (चि० २। सव्य० पृ० ८९) (मु० २। पृ० १९९)

धयेत् । एवं नित्यत्वाभाववतो घटादेर्विपक्षात् व्यावृत्तमिति स्वाश्रये शब्दे नित्यत्वाभावाभावं (नित्यत्वम्) अपि साधयेत् । परंतु, नचैकत्र शब्दे नित्यत्वानित्यत्वयोः संभवः, तयोर्विरोधात् । तस्माच्छब्दत्वेऽसाधारणत्वज्ञाने सति न साध्यानुमितिरिति । (त० कौ० २। पृ० १३–१४) (चि० २। पृ० ८८) (दीधि० २। पृ० १९६–१९७)

१ इदं लक्षणं च नवीनमतानुसारेणोक्तम् (प्राचीनमते त्वयं हेतुर्विरुद्ध एवेति मन्तव्यम्)। नवीनमतेऽसाधारण्यं साध्यासामानाधिकरण्यम् । एतस्य साध्यसहचारग्रहप्रतिबन्धेन व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धो दूषकताबीजम् । (गौ० वृ० १।४५)

२ अत्रेदं बोध्यम्–'कार्यमात्रं प्रति कारणं कालादि' इत्येव व्यवहारात्कालादीनां साधारणकारणत्वम् । 'दण्डादिकं कार्यमात्रं प्रति कारणम्' इति न व्यवहारः, अपि तु 'घटादिकं प्रति कारणं दण्डादि' इत्येव व्यवहाराद्दण्डादीनां, कार्यत्वातिरिक्तो यो धर्मः (घटत्वादिः) तदवच्छिन्ना या घटनिष्ठा कार्यता तन्निरूपितकारणतावत्त्वादसाधारणकारणत्वमिति ।

३ तच्चासाधारणानैकान्तिकहेत्वाभासनिष्ठो दोष इति विज्ञेयम् ।

४ प्राचीनमते सपक्षो निश्चितसाध्यवान्, तद्व्यावृत्तत्वं तदवृत्तित्वमिति विज्ञेयम् । अत्रायं प्राचीनमताभिप्रायः–शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादौ यदा पक्षे साध्यनिश्चयस्तदा नासाधारण्यम्, तत्र (निश्चितसाध्यवति पक्षे) हेतोर्निश्चयात्, इति । इदमत्राकूतम्–पक्षे साध्यसंदेहदशायामेवासाधारणस्य हेत्वाभासता, न तु निश्चयदशायाम् । तदा पक्षस्यैव सपक्षत्वेन निश्चितसाध्यवद्व्यावृत्तत्वाभावात् इत्यनित्यदोषत्वं तस्येति । (दि० २। पृ० १५९) (दिधि० २। पृ० १९५) नवीनमते तु सपक्षः साध्यवान्, तद्व्यावृत्तत्वं

[ख] ज्ञाननिष्ठप्रकृतसाध्यविरोध्युन्नायकतानतिरिक्तवृत्तिः प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितयादृशविशिष्टविषयता तादृशविशिष्टवत्प्रकृतहेतुत्वम्।(ग०असा०) तच्च प्रकृतहेतुनिष्ठं साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वम् । (ग० सामा०)

तद्वृत्तित्वग्रहविरोधित्वम् । विशिष्टसाध्यसाधनग्रहाविरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया तदुभयसामानाधिकरण्यग्रहविरोधितावच्छेदकं रूपमिति निष्कर्षः । (दीधि० २। पृ० १९७) नवीनानामयमाशयः– सद्धेतावपि पक्षे साध्यसंदेहदशायामसाधारण्यस्य, प्रकृतपरामर्शकालिकविरुद्धपरामर्शदशायां सत्प्रतिपक्षस्य च स्वीकारे बाधभ्रमदशायां बाधस्याप्यङ्गीकारापत्तिः । न हि वैषम्ये युक्तिं पश्यामः । एवं चात्र सपक्षपदं केवलसाध्यवत्परम् (न तु निश्चयगर्भम्)। शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादिसाध्यवदवृत्तिहेतोरेव लक्ष्यतेति न कोपि दोष इति । (नील० २। पृ० २५) नवीनाः पुनरेवं वर्णयन्ति–सामग्रीद्वयविरोधेन हेत्वभावस्य साध्याभावव्यापकताग्रहविरोधोऽसाधारणस्य दूषकताबीजम् । तथाहि–वृत्तिमता हेतुना क्वचिदपि वर्तितव्यम् । तत्र चावश्यं साध्यतदभावयोरन्यतरेण भवितव्यम् । न च तत्र हेत्वभावः संभवति । अतोऽवश्यमन्यतराव्यापकत्वं तस्य । एवंविधविरोधध्रौव्ये साध्येन तदभावेन च हेत्वभावस्य सहचारज्ञानं नैकतरनिरूपितामपि व्यापकतां ग्राहयति, मिथो विरोधात विरोधिपरामर्शद्वयमिव साध्यतदभावौ । एवं च वृत्तिमत्त्वविशेषितं हेतोर्यावद्विपक्षव्यावृत्तत्वम्, वृत्तिमत्प्रतियोगित्वविशेषितं वा हेत्वभावस्य यावत्सपक्षविपक्षवृत्तित्वमसाधारण्यमिति योजयन्ति । (दीधि० २। पृ० १९७–१९८).

अत्रेदं बोध्यम्–सर्वसपक्षव्यावृत्तत्वं च मणिकृतां विरुद्धत्वम्, मणिकृतां यदसाधारणत्वं तदेव दीधितिकृन्मते विरुद्धत्वम्, इति अवधारणार्थं पुनःपुनरनूद्यते ।

१ एतज्ज्ञानं चानुमितेः साक्षात्प्रतिबन्धकम्, व्यतिरेकसत्प्रतिपक्षरूपत्वात्*। तथाहि–शब्दत्वं हि नान्वयी हेतुः, क्वचिदपि नित्ये शब्दत्वस्यादृष्टेः, किंतु व्यतिरेकि । तथा च नित्यत्वाभावव्यापको (व्यापकत्वेन ज्ञातः) यः शब्दत्वाभावस्तत्प्रतियोगितया साध्यं साधयेत्। तथा नित्यत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगितया साध्याभावमपि साधयेत् । न च द्वयोर्विरुद्धयोरेकत्र निर्णयः, किंतु परस्परप्रतिबन्धात् द्वयोरेवानिर्णय इति ध्येयम् । (न्या० म० २। पृ० २०) (दीधि० २। पृ० १९७)

२ इदं च मणिकृन्मताभिप्रायेण । दीधितिकृन्मते त्वयं विरोध एव । मणिकृन्मते विरोधस्तु साध्यासामानाधिकरण्यमेवेति सूक्ष्मतरमेतदिति पुनःपुनरनूद्यते । (ख०) (दीधि० पृ० १९७)

---

* अयमाशयः– [क] साध्यतदभावानुमित्यनुगुणव्यतिरेकव्याप्तिद्वयसहितपक्षधर्मताज्ञानवि-

(दीधि० २। पृ० १९७) इदमेव (साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वम्) सपक्षव्यावृत्तत्वं गायन्ति । यथा शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादौ शब्दत्वस्य (नित्यत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगिनः) असाधारणत्वम् । (न्या० म० २। पृ० २०) २ असाधारणकारणत्ववदर्थो द्रष्टव्यः ।

असाधारणधर्मः—लक्ष्यतावच्छेदकसमनियतो धर्मः । यथा गोर्लक्षणं हि सास्नादिमत्त्वम्, स एवासाधारणधर्म इत्युच्यते । (त०दी० १। पृ० ४) स द्विविधः । व्यावर्तकः, अव्यावर्तकश्च । आद्यो गोः सास्नादिमत्त्वम् । द्वितीयः सप्तपदार्थानामभिधेयत्वम् । (सि० च० १। पृ० ९)

असाधारण्यम्—असाधारणत्ववदस्यार्थोऽनुसंधेयः । (स्व०)

असाधुत्वम्—महाजनपरिगृहीतव्याकरण—स्मृतिनिषिद्धत्वम् । (चि० ४) यथा, अचीक्रमतेत्यादिप्रयोगस्य स्वर्णस्तेयादेश्च यथाक्रममसाधुत्वम् । (स्व०)

असामर्थ्यम्—वृत्त्यघटकपदार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वे सति वृत्तिजन्यबोधीयप्र-

---

१ अत्र धर्मेऽसाधारणत्वं च [क] तदितरावृत्तित्वे सति सकलतद्वृत्तित्वम् (त० प्र० १) [ख] लक्ष्यतावच्छेदकसमनियतत्वम् । (त०दी०पृ० ४) लक्ष्यतावच्छेदकव्यापकत्वे सति लक्ष्यतावच्छेदकव्याप्यत्वमित्यर्थः । (नील० १।पृ०४) भवति हि सास्नादिमत्त्वं लक्ष्यतावच्छेदकीभूतगोत्वस्य व्यापको व्याप्यश्च, इति ।

२ अयमाशयः—सप्तपदार्थातिरिक्तपदार्थाप्रसिद्ध्या तद्भेदासंभवेनाऽभिधेयत्वस्य व्यावर्तकत्वं न संभवतीति ।

३ इदमेव ‘ सापेक्षत्वम् ’ ‘ अपेक्षा ’ वेत्युच्यते, समासाद्यसाधुत्वे प्रयोजकं च भवतीति बोध्यम् ।

४ वृत्तिशब्देनात्र वैयाकरणसंमताः कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्ताः पञ्च वृत्तयो गृह्यन्ते ।

५ अत्र स्वार्थश्च स्वीयवृत्तिग्रहे (शक्तिग्रहे) विशेष्यः इति विवक्षणीयः । अत एव शरैः शातितपत्रः, चैत्रस्य दासभार्येत्यादौ न समस्यमानस्य शातित-दासपदादेः सापेक्षता, पदार्थैकदेशशातन-दासत्वादावेव शरकरणकत्व-चैत्रनिरूपितत्वादीनामन्वयात् । (ग० व्यु० का० १। पत्रे १४)

षयत्वादित्यर्थः । शब्दे नित्यत्वतदभावोभयव्यापकीभूताभावप्रतियोगिशब्दत्ववत्ताज्ञानस्य नित्यत्वतदभावानुमित्यनुकूलत्वात् । व्यापकनिवृत्तौ तद्व्याप्यनिवृत्तेरावश्यकत्वादिति भावः । (म०प्र०२। पृ० २६) [ख] एतज्ज्ञानं च साध्याभावनिरूपितव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानरूपतया साध्यवत्ताबुद्धौ तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानमुद्रया साक्षात्प्रतिबन्धकं भवति, इति ।

कारताश्रयस्वार्थबोधकत्वम् । यथा ऋद्धस्य राजमातङ्ग इत्यादौ राजपदस्य (ऋद्धपदार्थस्य राजपदार्थेनान्वये विवक्षिते) असामर्थ्यम् । (ग० व्यु० का० १। पृ० १४)

असिद्धः[3]–(हेत्वाभासः) [क] यत्र व्याप्तिः पक्षधर्मत्वं वा नास्ति सोऽसिद्धः । (वै० वि० ३।१।१९)

[ख] व्याप्ति-पक्षधर्मताऽन्यतररहितो हेतुः । (प्र०प्र०) यथा घटो द्रव्यं श्रावणत्वादित्यादौ श्रावणत्वादिर्हेतुरसिद्धः । (ख०) असिद्धस्त्रिविधः । आश्रयासिद्धः, स्वरूपासिद्धः, व्याप्यत्वासिद्धश्चेति । (त० सं०) (त० कौ० २। पृ० १४) (प्र० प्र०) (भा० प० श्लो० ७६)

असिद्धिः[4]–(हेतुदोषः) [क] परामर्शप्रतिबन्धकज्ञानविषयो धर्मः । (त० कौ० २। पृ० १४)

[ख] व्यभिचाराद्यन्य-परामर्शप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मवत्त्वम् । (न्या० म० २। पृ० २१)

[ग] साधारण्यासाधारण्यानुपसंहारित्वभिन्नं ज्ञानस्य विषयतया परा-

---

१ ऋद्धो राजमातङ्ग इत्यादौ मातङ्गपदस्य सापेक्षत्ववारणाय विशेष्यदलम् । तथाच, ऋद्धस्य राजमातङ्ग इत्यादौ वृत्तिः (राजमातङ्ग इति समासवृत्तिः) तदघटकं पदं (ऋद्धस्येति पदम्) तदर्थान्वितः स्वार्थः (राजपदार्थः.) तद्बोधकत्वे सति, वृत्तिजन्यो बोधः ('राज्ञो मातङ्गः' इति बोधः) तादृशबोधे प्रकारताश्रयः (विशेषणम्, राजा) तद्बोधकत्वं राजपदेऽस्ति, इति लक्षणसमन्वयः ।

२ अत्र ऋद्धपदार्थस्य राजपदार्थेऽन्वयो न भवति, सामर्थ्याभावात् । तत्तदर्थविशेष्यकान्वयबोधं प्रति तत्तत्सामर्थ्यस्य प्रयोजकत्वात् । 'समर्थः पदविधिः' (पा० सू० २।१।१) इति सूत्रव्याख्यानावसरे तथैवोक्तत्वादिति । एवं च राजमातङ्ग इति समासोऽसाधुरेव, राजपदस्य समासाघटकर्द्धपदसापेक्षत्वादिति ।

३ अयं साध्यसम इत्युच्यते ।(वात्स्या० १।२।४९) (गौ० वृ० १।४८) (गौ०वृ०५।४) लक्षणं तु वक्ष्यमाणासिद्धिमत्त्वमेव ।

४ अत्रेदं बोध्यम्–यत्र योऽसिद्धिस्तत्र तद्व्याप्योऽप्यसिद्धिरेव, इति । (वै० वि० ३।१।१५)

मर्शविरोधितावच्छेदकं रूपमसिद्धिः । (दीधि० २। पृ० २१५–२१६) सा चासिद्धिः [१] आश्रयासिद्ध्याद्यन्यतमा । (मु० २। पृ० १६१) (गौ० वृ० १।४८) (चि० २। पृ० १०२) यथा काञ्चनमयह्रदः काञ्चनमयवह्निमान्काञ्चनमयधूमादित्यादौ काञ्चनमयत्वाभाववद्ध्रदादिः । (ख०) [२] उदयनाचार्यास्तु, पक्षधर्मताज्ञानाभावः, व्याप्तस्य पक्षधर्मतया प्रमितिः सिद्धिस्तदभावो वाऽसिद्धिरित्याहुः । (ग० बाध०) असिद्धिस्त्रिविधा । आश्रयासिद्धिः, स्वरूपासिद्धिः, व्याप्यत्वासिद्धिश्चेति । (चि० २। पृ० १०२) (गौ० वृ० १।४८) (वै०वि० ३।१।१५) (न्या० म० २। पृ० २१)

असूया–१ [क] गुणिनि दोषाविष्करणम् । यथा शत्रवेऽसूयतीत्यादौ धात्वर्थः । (ग० व्यु० का० ४)

[ख] शाब्दिकास्तु, शौचाचारादिगुणविषये दम्भादिकृततत्त्वरूपदोषारोपा-

---

१ यद्वा [क] साधारण्याद्यनिरूपितया ज्ञानस्य विषयतया परामर्शविरोधितावच्छेदकरूपमसिद्धिः (दीधि० २। पृ० २१७) [ख] विशिष्टपक्षविशिष्टसाध्यविशिष्टसाधनविषयताबहिर्भावेन यत्साधारण्यादिविषयत्वं तच्छून्यज्ञानस्य विषयतया परामर्शविरोधितावच्छेदकरूपम् । [ग] केचित्तु, विशिष्टपक्षविशिष्टसाधनवैशिष्ट्यविशिष्टसाध्यग्रहाविरोधित्वे सति यद्व्याप्तिग्रहविरोधिज्ञानं तदन्यज्ञानस्य विषयतया परामर्शविरोधितावच्छेदकरूपमित्याहुः । [घ] विशिष्टपक्षविशिष्टसाधनवैशिष्ट्यविशिष्टसाध्यग्रहविरोधिज्ञानभिन्नवृत्ति यद्व्याप्तिग्रहविरोधितावच्छेदकं यच्च विशिष्टपक्षज्ञानत्वस्य विशिष्टसाध्यज्ञानत्वस्य विशिष्टसाधनज्ञानत्वस्य चाव्यापकं व्याप्तिग्रहविरोधितावच्छेदकं तदुभयशून्यस्य, तादृशग्रहविरोधिज्ञानभिन्नवृत्तित्वे सति तादृशामव्यापकं यद्व्याप्तिग्रहविरोधितावच्छेदकं तच्छून्यस्य वा ज्ञानस्य विषयतया परामर्शविरोधितावच्छेदकं रूपम्, । इत्यादि (दीधि० २)

२ आश्रयासिद्धिः, स्वरूपासिद्धिः, व्याप्यत्वासिद्धिश्चेतासामन्यतमेत्यर्थः । (ख०) अत्र परामर्शविषयाभावत्वेनानुगतेन त्रयाणामसिद्धत्वेन संग्रहो महर्षिणा कृत इति न विभागविरोधः, हेत्वाभासाधिक्यं वा । अत एव, ये व्याप्तिविरह-पक्षधर्मताविरहरूपास्तेऽसिद्धिभेदमध्यमध्यासते, तदन्ये च यथायथं व्यभिचारादय इति सिद्धान्तप्रवादोऽपि । (चि० २। पृ० १०२)

३ इयं च कोपमूलिका । (ल० म० पृ० १०३)

४ अत्र विषयताविशेष एव चतुर्थ्यर्थः । (ग० व्यु० का० ४)

नुकूलश्चित्तवृत्तिविशेषः । यथा हरयेऽसूयतीत्यादौ, इत्याहुः । (ल० म० पृ० १०३) २ [क] परगुणादौ द्वेषः । (गौ० वृ० ४।३)

[ख] गुणद्वेषः । यथा पुत्रायासूयतीत्यत्र धात्वर्थः । (श०प्र०पृ० ८७)[1]

अस्तित्वम्–[क] कालसंबन्धित्वम् । (दि० १) (प० मा०) यथा घटोऽस्तीत्यादौ घटादेरस्तित्वम् । (ख०)

[ख] 'अस्' शब्दवदस्यार्थोऽनुसंधेयः । (स्व०)

अस्मद्–'अहम्' शब्दवदस्यार्थोऽनुसंधेयः ।

अहंकारः–१अहमित्यभिमानः । स च शरीरादिविषयको मिथ्याज्ञानमुच्यते[2] । (गौ० वृ० ४।६८) २ अभिमानाश्रयोऽन्तःकरणमहंकार इति मायावादिनः । ३ महत्तत्त्वजन्यः पञ्चतन्मात्रादीनां कारणं तत्त्वविशेषोऽहंकार इति सांख्याः[3] ।

अहः–१संपूर्णादित्यमण्डलदर्शनयोग्यः कालः । (वै ० उ०) यथा अहो अहोभिर्महिमा हिमागमे इत्यादौ । (नैषध०) २ क्वचित्, दिनरात्रिसमुदितः कालः । यथा मासैर्द्वादशभिर्वर्षं दिव्यं तदहरुच्यते । (सू० सि०) यथा वा, विप्रः शुध्येद्दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः, इत्यादौ । (मनु० ५।८३)

अहम्–[क] तत्कालीनस्वातन्त्र्योच्चारयितृचैत्रत्वादिविशिष्टः[4] । (दि० ४ पृ० १७८–१७९)

---

१ अत्र 'पुत्रस्य गुणं द्वेष्टि' इत्याकारको बोधः । (श० प्र० पृ० ८७)

२ तच्च दोषनिमित्तानां शरीरादीनां तत्त्वस्य अनात्मत्वस्य ज्ञानान्निवर्तते । आत्मत्वेन हि शरीरादौ मुह्यन् रञ्जनीयेषु रज्यति, कोपनीयेषु कुप्यति । (गौ० वृ० ४।६४)

३ तन्मते वैकारिक-तामस-भेदेन द्विविधोऽअहंकार इति बोध्यम् । बादरायणाचार्यास्तु, वैकारिक-तैजस-तामस-भेदेन त्रिविधोऽहंकार इति प्राहुः ।

४ अत्र, स्वातन्त्र्योक्त्या च 'वाच्यस्त्वया मद्वचनात्स राजा' इत्यादौ न मत्पदात्कवेर्बोधः । (दि० ४।पृ० १७९) अत्र स्वतन्त्रोच्चारणं च, वाक्यान्तरस्थक्रियाकर्मतया स्वघटितवाक्यार्थप्रत्यायनेच्छानधीनस्वोच्चारणम् । (ग० शक्ति० पृ० २७)

[ख] स्वोच्चारणकर्तृतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नः । यथा, अहं गच्छामीत्यादावस्मदर्थः । (ग० शक्ति० पृ० २६–२७)

अहेतुसमः–(जातिः) [क] त्रैकाल्यासिद्धेर्हेतोरहेतुसमः । (गौ० ५।१।१८) हेतुः साधनम् । तत् साध्यात्पूर्वम्, पश्चात्, सह वा भवेत् ? । यदि पूर्वं साधनम्, असति साध्ये कस्य साधनम् । अथ पश्चात्, असति साधने कस्येदं साध्यम् । अथ युगपत्साध्यसाधने, द्वयोर्विद्यमानयोः किं कस्य साधनं किं कस्य साध्यमिति हेतुना न विशिष्यते । अहेतुना साधर्म्यात्प्रत्यवस्थानमहेतुसमः । (वात्स्या० ५।१।१८) (नील०पृ० ४४) [ख] कालसंबन्धखण्डनेनाहेतुतया प्रत्यवस्थानम् । अयमर्थः–दण्डादिकं घटादेर्न पूर्ववर्तितया कारणम्, तदानीं घटादेरभावात् कस्य कारणं स्यात् ? । अत एव न घटाद्युत्तरकालवर्तितयाऽपि । न वा समानकालवर्तितया, तुल्यकालवर्तिनोः सव्येतरविषाणयोरिवाविनिगमनापत्तेः । कारणमात्रखण्डनेन ज्ञप्तिहेतोरपि खण्डनान्न तदसंग्रहः । (गौ०वृ० ५।१।१८) [ग] कालत्रयेपि हेतुत्वासंभवेनाहेतुत्वकथनम् । (नील० पृ० ४४)

आ.

आकर्षणम्– गतिहेतुविकर्षणम् । यथा शाखां ग्राममाकर्षतीत्यत्र धात्वर्थः । (श० प्र० पृ० ९९)

आकस्मिकम्– यत्किंचित्कारणानियम्यम् । (दि० १। पृ० ६३) यथा अकस्मादेव भवति कार्यं न किंचिदपेक्षमिति तदेतन्मतमित्यादौ। (गौ०सू०?)

आकाङ्क्षा–[क] अभिधानापर्यवसानम् । (चि०)

---

१ प्रतिकूलतर्कदेशनाऽऽभासोऽयम् इति बोध्यम् । (गौ० वृ० ५।१८)

२ हेतुसमेति पाठे तु कालत्रयेपि हेतुत्वस्यासंभवकथनं हेतुसमेत्यर्थः । (नील० पृ० ४४)

३ अत्र 'ग्रामकर्मकं यच्छाखागमनं तदनुकूलविकर्षणवान्' इति बोधः । विकर्षणं नम्रीकरणम् । (श० प्र० पृ० ९९)

४ इयं च ज्ञाता सती शाब्दबोधे शब्दस्य सहकारिणी । अत एव गौरश्वः पुरुषो हस्तीत्यादौ नान्वयबोधः, आकाङ्क्षाविरहात् । (त० कौ० ४। पृ० १७) (त० सं०)

५ तदर्थस्तु, यस्य येन विना स्वार्थान्वयाननुभावकत्वम्, तस्य तदपर्यवसानम्, इति । (चि०)

[ख] स्वरूपयोग्यत्वे[1] सत्यजनितान्वयबोधजनकत्वम्[2]। (तर्का० ४।पृ० १०)
[ग] यत्पदं यत्पदेन सह यादृशानुभवजनकं भवेत्, तत्पदस्य तत्पदसमभिव्याहारस्तादृशान्वयबोधे आकाङ्क्षा। भवति हि, नामपदम् उत्तरवर्तिविभक्तिपदेनैव सहान्वयबोधकम्, अतस्तत्समभिव्याहारस्तादृशान्वयबोधे आकाङ्क्षा[3]। (न्या० म० ४।पृ० २१)
[घ] पदस्य पदान्तरव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयाननुभावकत्वम्[4]। (त० सं० ४) (कु०) (मु० ४।पृ० १८८)
[ङ] यस्य पदस्य येन पदेन विनाऽन्वयबोधजनकत्वं नास्ति, तस्य पदस्य तेन पदेन समभिव्याहार आकाङ्क्षा। (त० कौ० २।पृ० १६) (प्र० प्र०) यथा (१) घटमानयेत्यादौ क्रियापदकारकपदयोराकाङ्क्षा[5]। वस्तुतस्तु (२) प्रत्यये प्रकृत्युत्तरत्वमेवाकाङ्क्षा। (मु० ४।पृ० १८८) यथा वा वैयाकरणमते विभक्तिधात्वाख्यातक्रियाकारकपदानां परस्परं विना परस्परस्य न स्वार्थान्वयानुभावकत्वम्। (वाच०)

---

१ तेन 'घटः-कर्मत्वम्-आनयनम्-कृतिः' इत्यत्र नान्वयबोधः, स्वरूपायोग्यत्वात्।

२ तेन "अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यताम्" इत्यत्र 'राज्ञः पुरुषः' इति नान्वयबोधः, पुत्रेण जनितान्वयबोधकत्वात्। (तर्का० ४। पृ० १०)

३ अत एव "घटः, कर्मत्वम्, आनयनम्, कृतिः" इति वाक्यात् "घटमानय" इतिवत् न 'घटकर्मकानयनानुकूलकृतिमान्' इति बोधः। आकाङ्क्षाविरहात् (न्या०म०४।पृ०२१)

४ तदर्थश्च [क] अव्यवहितोत्तरत्वादिसंबंधेन यत्पदे यत्पदप्रकारकज्ञानव्यतिरेकप्रयुक्तो हि यादृशशाब्दबोधाभावस्तादृशशाब्दबोधे तत्पदे तत्पदवत्त्वमाकाङ्क्षा। * (न्या० बो० ४। पृ० २०) [ख] यत्पदस्य यत्पदाभावप्रयुक्तमन्वयबोधाजनकत्वं तत्पदसमभिव्याहृततत्पदत्वम्। (नील० ४। पृ०३२) (मु०)

५ अत्र कारकपदस्य क्रियापदेन विना 'घटकर्मकमानयनम्' इत्यन्वयबोधजनकत्वाभावात्कारकपदस्य क्रियापदेन सहाकाङ्क्षा। एवं क्रियापदस्य कारकपदेनापि सह बोध्या। (प्र० प्र०) (त० कौ० पृ० १६—१७)

---

* तद्यथा, 'घटम्' इत्यादिस्थले 'अव्यवहितोत्तरत्वादिसंबन्धेन अम्पदं घटपदवत्' इत्याकारकस्य अम्पदविशेष्यकघटपदप्रकारकज्ञानस्य सत्त्वे 'घटीयं कर्मत्वम्' इति बोधो जायते। 'अम् घट' इति विपरीतोच्चारणे तु तादृशज्ञानाभावात्तादृशशाब्दबोधो न जायते, अतस्तादृशाकाङ्क्षाज्ञानं शाब्दबोधे कारणम्। (न्या० बो० ४।पृ०२०)

[च] प्रकृतान्वयबोधसमानाकारस्वजन्यान्वयबोधविरहः[1] । (न्या० म० ४।पृ०२२)

[छ] पदार्थसंसर्गावगमप्रागभावः । (कु० ३)

[ज] समभिव्याहृतपदस्मारितपदार्थजिज्ञासा । यथा घटमित्युक्ते 'आनय पश्य' इति, आनयेत्युक्ते 'घटं पटं वा' इति जिज्ञासादयः । (कु० टी० १३)

[झ] एकपदार्थज्ञाने तदर्थान्वययोग्यार्थस्य यज्ज्ञानं तद्विषयेच्छेति शाब्दिका वदन्ति ।

[ञ] पदार्थानां परस्परजिज्ञासाविषयत्वयोग्यत्वमाकाङ्क्षेति मायावादिनः। (वेदा० प०) । आकाङ्क्षा द्विविधा । उत्थाप्याकाङ्क्षा । उत्थिताकाङ्क्षा चेति । (ख०)

आकारः–१ विषयता, निरूप्यनिरूपकभावापन्नतत्तद्विषयता वा । यथा 'अयं घटः' इत्याकारकं ज्ञानमित्यादौ तादृशविषयता । (वाक्यार्थ० २।पृ० २०) २ अभेदः (तादात्म्यम्) यथा, इत्याकारकं ज्ञानमित्यादौ । (वाक्यार्थ०) यथा वा 'तथा चायम्' इत्याकार उपनय इत्यादौ (दीधि० पृ० १७०) ३ अभिनयः । उदाहरणं तु पूर्वोक्तमेव (इत्याकार उपनय इति) ४ अवयवसंस्थानविशेष इति काव्यज्ञा वदन्ति । ५ सांख्यास्तु, अभेदस्थानीयः पदार्थविशेषः, विषयिताविशेषो वा । यथा यत्संबद्धं सत् तदाकारोल्लेखि विज्ञानं तत्प्रत्यक्षमित्यादौ, इत्याहुः । (सां० सू०) ६ वर्णविशेष आकार इति शाब्दिकाः ।

आकारकत्वम्–विषयिताविशेषः । यथा 'घटपदात् घटत्वविशिष्टो बोद्धव्यः' इत्याकारकत्वविशिष्टेच्छेत्यादौ । (म० प्र०४।पृ०३७)

---

१ अतो 'घटमानयति' इति पदं एकदाऽन्वयबोधे जनिते नान्वयबोधान्तरं जनयति, स्वजन्यान्वयबोधवैधुर्यविरहात् ।

इतः सर्वे स्वरूपसन्तः शाब्दबोधे हेतवः,न तु ज्ञाता इति ज्ञेयम् । (न्या०म०४।पृ०२२)

आकाशम्–(द्रव्यम्) [क] संयोगाजन्यजन्यविशेषगुणसमानाधिकरण-विशेषाधिकरणम्। (सर्व० औलू० पृ० १०६)

[ख] शब्दसमवायिकारणम्।

---

१ लक्षणं चाकाशत्वमेव। तच्च शब्दसमवायिकारणत्वम्। (त०कौ०१।पृ०७)(मु०१।पृ० ५२) आकाशसत्त्वे प्रमाणमनुमानम्। तच्च [क] शब्दः पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितः, अष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति* समवायिकारणवत्त्वाद्यन्नैवं तन्नैवं यथा रूपमिति। (सि०च० १। पृ०९) [ख] यद्यप्याकाशोऽतीन्द्रियस्तथापि विलक्षणशब्दात्मककार्यान्यथानुपपत्त्या स च स्वीकरणीयः। प्र० प्र०) [ग] 'शब्दो गुणः चक्षुर्ग्रहणायोग्यबहिरिन्द्रियग्राह्यजातिमत्त्वात्स्पर्शवत्' 'शब्दो द्रव्यसमवेतो गुणत्वात्संयोगवत्' इत्यनुमानेन शब्दस्य द्रव्यसमवेतत्वे सिद्धे पृथिव्याद्यष्टसु द्रव्येषु शब्दाधिकरणत्वस्य बाधात् शब्दाधिकरणं नवमं द्रव्यं गगननामकं सिध्यति। (मु० १। पृ० ८६–८७) (वै० सू० २।१।२७) (वै० उ० २।१।२७) [घ] शाब्दिकास्तु, 'इदं नक्षत्रचक्रमत्र तिष्ठति,'† 'अत्रैतदभावः' इति निर्दिष्टवस्तुविषये पृथिव्यादेराधारत्वासंभवेन तदाधारस्यैवाकाशसंज्ञकत्वम्, इत्याहुः। (ल० म०) [ङ] सांख्यास्तु, निष्क्रमणादिकं कर्म आकाशानुमापकम्, इति‡ आहुः। (वै० सू० २।१।२०) (त० व० पृ० १२८)

अत्रेदं बोध्यम्–[क] प्रदेशवद्द्रव्यसंयोगात् 'अयमाकाशस्य प्रदेशः' इति व्यवहारो भवति, इति। (त० व० पृ० १२८) [ख] कारणद्रव्यस्य प्रदेशशब्देनाभिधानात्। (गौ० २।२।१८)

२ तदन्वयश्च—संयोगाजन्यो यो जन्यविशेषगुणः (विभागजः शब्दः) तत्समानाधिकरणो विशेषः (पदार्थप्रभेदः) तदधिकरणत्वमाकाशेऽस्तीति। अत्र, जन्यविशेषगुणः (पाकज-रूपादिः) तत्समानाधिकरणविशेषाधिकरणे पार्थिवपरमाणावतिव्याप्तिवारणाय संयोगाजन्येति, परमात्मन्यतिव्याप्तिवारणाय जन्येति च विशेषगुणविशेषणम्, इति बोध्यम्।

---

* अत्र 'द्रव्याश्रितत्वात्' इत्यपि हेत्वन्तरं ज्ञेयम्। (दि० १। पृ० ८६)

† तत्रोक्तं हरिणा— आधारशक्तिः प्रथमा सर्वसंयोगिनामयम्। इदमत्रेति भावानामभावानां च कल्प्यते ॥ १ ॥ व्यपदेशस्तमाकाशनिमित्तं तु प्रचक्षते। कालाक्रिया विभज्यन्ते आकाशात्सर्वमूर्तयः ॥ २ ॥ एतावानेव भेदोऽयमभेदोपनिबन्धनः, इति ॥ (वाक्यप०)

‡ निष्क्रमणप्रवेशनाद्युत्क्षेपणधर्मवत्त्वादाकाशसिद्धिरिति सांख्यादयो मन्यन्ते। एतदभिप्रायेण सुश्रुते उक्तम्–अन्तरिक्षात्तु, शब्दः शब्देन्द्रियं सर्वच्छिद्रसमूहो विविक्तता चेति। वेदान्तिनोऽपि, शब्दः श्रोत्रेन्द्रियं चापि छिद्राणि च विविक्तता। वियतो दर्शिता एते गुणा गुणविचारिभिः, इत्याहुः। (वाच०)

[ग] शब्दगुणकम् । तच्चैकं विभु[1] नित्यं च । तच्च लाघवादेकम्, सर्वत्र कार्योपलम्भाद्विभु, विभुत्वाच्च नित्यम् । तथापि कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं सत् शब्दग्राहकश्रोत्रेन्द्रियात्मकम् । (त० कौ० १।पृ०३) (भा० प० श्लो० ४९–४६ (वै० सू० २ । १ । २८–३०) आकाशे, षड्गुणास्तिष्ठन्ति । संख्या, परममहत्परिमाणम्, एकपृथक्त्वम्, संयोगः, विभागः, शब्दश्चेति । (वै० सू० २।१।३१) । (भा० प० श्लो० ३३) (त० भा०पृ०३०) (त० कौ०पृ०३) (त० सं०)

आकुञ्चनम्–(कर्म) [क] शरीरसंनिकृष्टसंयोगहेतुः[2] कर्म । (त०सं०) (त० कौ० पृ०२०)

[ख] सत्यारम्भकसंयोगेऽप्यन्यसंयोगकारणम् । अङ्गकौटिल्यजनकं[3] कर्माकुञ्चनमुच्यते । (त० व० पृ०२४१)

आकृतिः–[क] आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या[4] । (गौ० २।२।७०) यया जातिर्जातिलिङ्गानि च प्रख्यायन्ते तामाकृतिं विद्यात् । सा च नाना सत्त्वानां तदवयवानां च नियताद्व्यूहादिति । नियतावयवव्यूहाः खलु सत्त्वावयवा जातिलिङ्गं शिरसा पादेन गामनुमिन्वन्ति । नियते च सत्त्वावयवानां व्यूहे सति गोत्वं प्रख्यायत इति । (वात्स्या० २।२।७०)

[ख] अवयवसंस्थानविशेषः । यथा घटस्य कम्बुग्रीवादिराकृतिः । (गौ० वृ० २।१२४) (दि०४।पृ०१७८)

[ग] रूपक्रियादिविशिष्टमवयवसंस्थानं जातिलिङ्गमेवाकृतिरिति शाब्दिका वदन्ति । आकृतिरेव शक्यार्थ इति केचित् (पतञ्जलिप्रभृतयः) मन्यन्ते । (गौ० २।२।६९) (वाच०)

---

१ अत्र विभुत्वं च [क] परममहत्परिमाणयोगः । (वै०उ० ७।१।२२) (मु० १।पृ० १७) [ख] सर्वमूर्तद्रव्यसंयोगित्वम् । इदमेव सर्वगतत्वमित्युच्यते । (मु० १ । पृ० ५७)

२ लक्षणं च स्वसंनिकृष्टदेशसंयोगजनकक्रियानुकूलक्रियात्वम् । (ल० व० पृ० ३८)

३ वक्रतासंपादकं कर्मेत्यर्थः । (त० दी० पृ० ३९)

४ तदर्थश्च–जातिलिङ्गमित्याख्या । यस्या जातेर्गोत्वादेर्हि सास्नादिसंस्थानविशेषो लिङ्गम् । तस्य परंपरया द्रव्यवृत्तित्वम् । (गौ० वृ० २।१३३) (वाच०)

आक्षेपः—१ अर्थापत्तिः । (न्या० म० ४।पृ०६) (नील० पृ०२८) २ समानवित्तिवेद्यत्वमाक्षेप इति गुरवः (न्या० म० ४।पृ०६) ३ आक्षेपश्चानुमानमर्थापत्तिर्वेति भट्टाः । (ग० शक्ति०)

आख्या—संज्ञात्मकं नाम । यथा, पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगामेत्यादौ । (कुमा०)

आख्यातम्[3]—१ [क] कृतिराख्यातार्थः । यथा चैत्रस्तण्डुलं पचतीत्यादौ तिबर्थः ।

[ख] क्रियाजनकव्यापारमात्रमिति भट्टमीमांसकाः । (म०प्र०)

[ग] उत्पादना, सा चोत्पादकतेति रत्नकोशकृत् । (चि०४)

[घ] १ कर्ता कर्म चाऽऽख्यातार्थ इति शाब्दिका वदन्ति । (म० प्र० पृ० ९९) २ वर्तमानादिकालः । (म०प्र० पृ० ९९) ३ एकत्वादिसंख्या । (चि० ४)

आगमः—१ वेद-शास्त्र-मन्त्रादिः । यथा आगमः खल्वपि ब्राह्मणेन निष्का-

---

१ अत्र बहूनां विप्रतिपत्तिरुदाह्रियते—गवादिपदानां गोत्व एव शक्तिः, व्यक्तिलाभस्त्वाक्षेपादिति मीमांसकाः । तत्र, गोत्वं हि स्वाश्रयं विनानुपपन्नमिति तमाक्षिपतीति भट्टाः ।(न्या० म० ४।पृ०६)(मु० ४।पृ०१७०) (त० दी० ४।पृ०२८) ग० शक्ति०पृ०४१) जातिवाचकपदाज्जातिबोधः शाब्दः, व्यक्तिबोधस्त्वौपादानिक*एवेति श्रीकरमतम् । व्यक्तेरपि बोधः शब्दादेव, न त्वाक्षेपादितः । व्यक्तिशाब्दबोधे शक्तिविरहो नानुपपत्तिं प्रयोजयति, लक्षणात एव तदुपपत्तिरिति मण्डनाचार्यमतम् । (ग० शक्ति० पृ०४६)

२ अनुमितिरित्यर्थः । (म० प्र० ४।पृ०३९)

३ आख्यातत्वं दशलकारसाधारणम् । (लौ०भा०) "तिङ्"प्रत्ययानाम् ' आख्यातम् ' इति संज्ञा । अतोऽत्राख्यातपदेन तिप्, तस्, झि, इत्यादयोऽष्टादश प्रत्यया वैयाकरणसंमता गृह्यन्ते । अत एवाख्यातलक्षणादिप्रपञ्चस्तु 'तिङ्' प्रत्ययव्याख्यानावसरे एव वक्ष्यत इति स तस्मादेव ज्ञातव्यः ।

४ सर्वत्र आख्यातार्थो भावनेति मीमांसकाः । मणिकृतस्तु (गङ्गेशोपाध्यायाः), जानातीत्यादौ यत्नो नाख्यातस्यार्थः, किं तु कालसंख्ये उभे एवेत्याहुः (न्या० म० ४ । पृ०१९) हरिणा तूक्तम्—व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया, इति ।

५ तत्रोक्तम्–सिद्धं सिद्धैः प्रमाणैस्तु हितं वात्र परत्र वा । आगमः शास्त्रमाप्तानामाप्तास्तत्त्वार्थवेदिनः, इति ।

---

* अत्रौपादानिकत्वं च उपादानमत्रार्थापत्तिस्तत्प्रयोज्यत्वम्, जातिकारणत्वं वा । (ग०शक्ति० पृ० ४६)